

H. G. WELLS

A SZENVEDÉLYES BARÁTOK

FORDÍTOTTA MIKES LAJOS

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA, BUDAPEST, 1928

TARTALOM

ELSŐ KÖTET

ELSŐ FEJEZET.

Stratton a fiához.

MÁSODIK FEJEZET.

Gyermekkor.

HARMADIK FEJEZET.

Tervezgetések és Lady Mary Christian.

NEGYEDIK FEJEZET.

Lady Mary Christian házassága.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A délafrikai háború.

HATODIK FEJEZET.

Lady Mary Justin.

MÁSODIK KÖTET

HETEDIK FEJEZET.

Újra elülről.

NYOLCADIK FEJEZET.

A nyüzsgő emberiség.

KILENCEDIK FEJEZET.

Az újvilág szelleme.

TIZEDIK FEJEZET.

Mary ír.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Az utolsó találkozás.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A féltékenység bűnössége.

ELSŐ KÖTET

«Legalább is kétféle nő van.»

Limburger Ottó.

ELSŐ FEJEZET.

Stratton a fiához.

1. §.

Nagyon szeretném írásba foglalni a gondolataimat és életem tapasztalatait. Most szeretném ezt, amikor javakoromat élem, amikor helyzetem minden irányban véglegesen kialakult és amikor a magam személyes drámája véget ért. Úgy érzem, hogy az írás és az újból való átgondolás munkája valószínűleg segít majd tisztáznom és megállapítanom egyet-mást, ami egy kissé bizonytalan maradt a gondolataimban, mert sohasem jártam egészen a végére; és szeretnék minden lappangó következetlenséget és nem sejtett rést is fölfedezni. És van elbeszélni való történetem is. Oly dolgokat éltem keresztül, amelyek próbára tettek. Oly jól szeretném elmondani a történetemet, ahogy csak telik tőlem, addig, amíg világos fejű és cselekvő ember vagyok, s amíg sok részlet, ami hamarosan elmosódhat és elváltozhat, érzékeny frissességgel él még a lelkemben. És mialatt írok, különösen egyvalakire óhajtok gondolni, és ez te vagy, egyetlen fiam. Voltaképpen nem annak a gyermeknek akarom leírni a történetemet, aki te most vagy, hanem a férfinak, akivé leszel. Félig az én vérem vagy, a vérmérsékleted pedig egészen az enyém. Eljön az az idő, amikor te is tisztában leszel ezzel, és amikor tudni szeretnéd majd, hogyan is folyt le az életem, és lehet, hogy akkor nagyon is késő lenne már számomra, hogy feleljek a kérdéseidre. Lehet, hogy akkor hozzáférhetetlenné lettem már, mint ahogy nem egyszer hozzáférhetetlenek az öreg emberek. Így tehát azt gondoltam, hogy itt hagyom számodra ezt a könyvet - úgy fogom megírni mindenesetre, mintha itt akarnám hagyni a te számodra. Később meggondolhatom még, itt hagyjam-e neked csakugyan...

Az a gondolatom, hogy megírjak ilyen könyvet, először akkor támadt, mikor ott ültem nagyapádnak - apámnak - a holtteste mellett. Mert nagyon szerettem volna ilyen könyvet kapni tőle, azért írom meg most ezt a könyvet. Tudnod kell, hogy most egypár hónapja csak annak, hogy meghalt, s én elmentem a házába, hogy gondoskodjam a temetéséről és elrendezzem minden dolgát.

Egyidőben ő volt a legjobb barátom. Voltaképpen sohasem beszélt nekem saját magáról, illetve az ifjúságáról, de mindig rendkívüli rokonszenvvel és segítő szándékkal fordult felém minden zavaros helyzetben és bonyodalomban, amelybe belekerültem. De ez nem volt így élete végéig. Javakorát élte már, mikor én születtem, s egyszerre csak - egy év vagy még kevesebb idő leforgása alatt - legördült közibénk a kor és a testi gyöngeség függőnye. Beteg lett. Megoperálták. S betegeskedve, szenvedve, megrokkanva és teljesen megváltozottan kelt fel az ágyból. Azt hiszem, hogy az életre vetődő valamennyi sötét árnyékból a leggonoszabb, legkeservesebb és legérthetlenebb az a változás, amelyet betegség és szervi hanyatlás okoz azoknak a gondolataiban és lelki világában, akik drágák nekünk és közel állnak hozzánk. Mintha egyszerre csak kicserélték volna, zsémbeskedő, siránkozó lénné változott, aki elnézésre és áldozatokra szorult.

Csakhamar új helyzet alakult ki. Nem tekintettem őt többé olyan embernek, akit beavatunk a dolgainkba, akitől segítséget vagy tanácsot várhatnánk. És valamennyien így voltunk vele. A kedvében jártunk, kellemes dolgokkal szórakoztattuk, s ami kellemetlen volt, eltitkoltuk előtte. Igazán szegény öreg ember volt életének ebben az utolsó pár esztendejében és erőtlenül lázadozott unokatestvéremnek, aki házvezetőnője és ápolója volt, gyöngéd, de határozott bánásmódja ellen. Ő, aki valaha oly élénk volt, most néha-néha megdöbbenő apátiát árult el.

Olykor, amit addig sohasem tapasztalhattam nála, ördögi kajánság csillant ki apró cselekedeteiből, egy-egy szavából. A beszéde el-eltévelygett és többnyire jelentéktelen, rég elfelejtett civódásokkal foglalkozott. Zavaros is volt és nehezen követhető, mert nemrég több foga kihullott. És folyton konyakot kívánt, hogy visszanyerje legalább egy-egy pillanatra az erőnek és az egészségnek azt az érzését, amelynek egyre jobban híjával lett. Úgy, hogy mikor megérkeztem, hogy lássam halott arcát utoljára, valósággal megdöbbenett, hogy milyen komoly és milyen szép volt, - sokkal komolyabb és sokkal szebb, mint bármikor még élte virágában is.

Az utolsó esztendő minden idegenkedése egy pillanat alatt kitörlődött lelkemből, amint ránéztem az arcára. Egyszerre emlékek serege rajzott fel bennem, az apának ezernyi kedves, erős, türelmes, emberi vonása. És visszaemlékeztem, mint ahogy vissza kell emlékeznie minden fiúnak - valamikor te is vissza fogsz majd emlékezni, édesem, mert ez elválaszthatatlan a fiúi mivolttól, - rakoncátlankodásokra, konokságokra, hálátlanságokra, köszönet nélkül fogadott nagy jótéteményekre, hanyagságokra és figyelmetlenségekre. Nem lelkifurdalást, nem bűnbánatot éreztem, hanem szörnyű fájdalmat, hogy mindez így esett és hogy az életnek ilyennek kell lennie. Mért van az, tűnődtem, hogy amikor a fiú férfivá érik, nem választhatja atyját barátul? Addig sohasem tapasztalt közösség érzése támadt bennem, amint ott álltam mellette. Éreztem, hogy megértette gondolataimat; az arca mintha nyugodt és részvevő türelem kifejezésével felelt volna a kérdéseimre.

Megdöbbenő hiányok tudatára ébredtem. Sohasem beszélünk egymással szerelemről, sohasem vallásról.

Sok mindenfélét, amit egy huszonnyolc esztendő férfiának eszéágába sem jutna eltitkolni kortársa előtt, az apám eltitkolt előttem. Egypár napig ott kellett maradnom a házában, át kellett futnom az írományain, kezembe kellett vennem mindazokat a meghitt személyes dolgokat, amik az évek során felhalmozódnak minden egyes emberi lény körül: leveleket, sárguló ujságkivágatokat, ajándékokat, emléktárgyakat, véletlen maradványokat, jelentős apróságokat. Megtudtam sok mindent, amiről nem is álmodtam. Néha már-már tétováztam, nem vagyok-e illetéktelenül kíváncsi, vajjon nem kellene-e megkockáztatnom azt is, hogy elveszítem azt a pár szükséges törvényes adatot, amelyet kerestem, és nem kellene-e elégetnem ezeket az írásokat olvasatlanul? Szerelmes leveleket is találtam és sok más efféle megható dolgot.

A róla való emlékem nem változott meg ez új fénysugarak következtében, hanem csodálatosan megvilágosodott. Magam előtt láttam őt, mint fiatal embert, kezdtem őt látni, mint gyermeket. Ráakadtam egy félbőrkötésű kis növényteni könyvre, minták nyomán színezett illusztrációkkal, továbbá egy kitüntetésre, amelyet jó magaviseleteért kapott az apám az előkészítő iskolában. Egy ív összegöngyölt, megszenesedett, száraz és törékeny papirosról kiderült, hogy szépírásgyakorlat volt; meglátszott rajta a kisgyerek kényszeredett erőlködése: nagyratörő, de ingatag kacskaringókkal volt cifrázva, s még mindig elárulta a ceruzával húzott vonalakat, amelyeket apám bizonyára a törlogummijával tüntetett el. A te írásod már most jobb nála. És megtaláltam egy daguerreotype fényképét is, amelyen térdig érő nadrágban támaszkodik a fényképész oszlopához. Az arca akkoriban hasonlatos volt a tiedhez. Kezemben ezzel a fényképpel megálltam kis íróasztala mellett a hálósobájában és elnéztem halott ábrázatát.

Atyjának, az én nagyapámnak, tompa színekkel festett arcképe, amely ott lógott a csöndben apám koporsója fölött, beletekintve a világba, amelyet ő hagyott, állhatatos, derűskék szemével, amely nyomon követte az embert a szobában, - ez a kép is megelevenedett, sok minden révén belekapcsolódott a valóságba, részt kívánt belőle, élő jelenvalóvá lett az életsorsokról folytatott tanácskozáson. Az ő dolgai szintén beletartoztak ebbe az életfelhalmozódásba...

Ott voltunk együtt, három Stratton, s távolabb az ebédlőben acélmetszetek voltak, hogy visszaragadjanak bennünket a múltba, két nemzedékkel hátrább. És mindahányan tartalmas életet éltek végig, szenvedtek, próbálkoztunk, jelentettünk valamit. Felvillant előttem az emberiség egymásra következő nemzedékeinek hosszú sora. A gondolatoknak és tapasztalatoknak milyen rengeteg, hozzáférhetetlen lomtárává gyarapodtunk, gondoltam magamban. Milyen sok az, ami vagyunk, milyen kevés az, amit átörökítünk. Valamennyiünk közül mindegyikünk csak egy variációja, egy kísérletezése volt a Stratton-témának. Mindaz, ami most a kezeim között volt, nem volt egyéb, mint ezeknek az elmosódott ismételéseknek megindító és meglepő, de mégis csak esetleges és töredékes nyoma és ujjmutatása. Az ember tagolt beszédű teremtés. Miért hagytak hát ezek az emberek a történetből oly sokat elmondatlanul, hogy veszendőbe és feledésbe menjen? Miért kell mindannyiunknak megismételni azt, ami egyszer már megtörtént, és újra meg újra nagyon keservesen tenni szert arra a bölcseségre, amelyet apáink megszereztek volt már előttünk? A nagyapám például valami sokkal értékesebbet is hagyhatott volna rám figyelő arcának néma talányánál. Eddigelé egész életem abban telt el, hogy nagyon kínosan megtanultam azt, amit sokan megtanultak már előttem is; negyven esztendőmnek nagyobb részét azzal töltöttem el, hogy holmi célfelét tűzsek ki magam elé a hátralevő bizonytalan és hanyatló évtizedekre. Nincs itt az ideje, hogy a nemzedékek közelebb húzódjanak egymáshoz és támogassák egymást? Nem láthatunk hozzá végre most, hogy élet-tapasztalatainkat jobban felhasználjuk, úgy hogy fiaink ne legyenek kénytelenek annyira eltékozolni saját magukat? Nem foglalhatjuk könyvekbe, amelyeket az emberek egy-két óra alatt elolvashatnak, az egyéni életpálya mind e zavaros és sokágú realitásainak a velejét? Mindenbizonyval elkövetkezőben van az az idő, amikor támad majd egy újfajta családi irodalom, s az apák és az anyák, parancsolói, védői és támogatói szerepük mögött, el fogják készíteni őszinte és meghitt beszámolójukat is gondolat- és érzésvilágukról, oly módon, mint ahogy elmondjuk a dolgokat egykorú társainknak, nem féltve tekintélyünket, fentartás és titkolódzás nélkül, - hogy majd, ha meghaltak, gyermekeik újra megtalálhassák őket kortársakul és jóbarátokul.

A vágyódás önmagunknak ily megnyilatkozása után valóban csaknem ösztönné erősült már is nem egyikünkben. Hagyományos bölcseségnek a megteremtése emberi hajlandóság. Az én számomra szükséglet ez a könyv, amelyet meg akarok írni. Éppen másfél esztendő választ el egy keserves tragédiától, s egy jóbarát elvesztésétől, aki oly drága volt nekem, mint az életem. Állandóan itt él a lelkemben, úgy megnyitotta előttem a lelkét, ahogy csak kevesen nyitják meg a lelküket mások előtt. Félig-meddig, kis Stephen, érted halt meg ő. És a helyzetem olyan, hogy senkivel sem beszélhetek róla egészen szabadon. Az egyetlen másik lénynek, akivel beszélgetni szoktam, ő róla nem beszélhetek. Különös, ha meggondoljuk, hogy mennyire szeretjük egymást és mennyire bízunk egymásban, de mégis így van; jobban megérted majd ezt, amint ez a történet eléd tárul. A válság előtt, amely az ő tragikus halálában érte el tetőpontját, nyolc hosszú esztendeig nem láttam őt; de azért, a megrázó tragédia kínjától egészen függetlenül is halála mondhatatlan egyedüliségbe és vigasztalanságba taszított. És abban az ő utolsó cselekedetében valami olyan félelmes nagyszerűség volt, amely erősen hatalmába kerítette a képzelő erőmet; beleszővődött minden egyébbe a lelkemben, s ránehezedik most bennem minden kérdésre. Nem szabadulhatok tőle, amíg így él bennem elmondatlanul... Talán, noha a te számodra írom ezt a könyvet, mégsem fogom soha megmutatni neked s itt sem hagyom, hogy elolvasd. De mégis meg kell írnom. Mindazok közül, akiket el tudok képzelni, te leszel az, amikor férfivá serdültél, aki legvalószínűbben meg fogod érteni ezt a történetet.

2. §.

Te nem jöttél el megnézni halott nagyapádat, és a temetésről sem igen tudtál sokat. Manapság a gyermekkor összes önzéseit, élénk, szép, szubjektív hevületeit nem visszük el oda, ahol a hideg, hatalmas halál van jelen. Mint ahogy nem szívesen látnám, édesem, fűrges kis lábaidat fölfelé kapaszkodni a Matterhornra. Lefényképeztettem számodra az apámat, amint ott feküdt végső nyugalomban, hogy láthasd majd megfelelőbb időben.

Anyáddal csak a temetésen viseltünk fekete ruhát, vissza színes ruhában jöttünk már a te színes világodba, s érdeklődésed az iránt az esemény iránt, amely egy időre elvont bennünket tőled, csakhamar más, hozzád jobban illő dolgok felé fordult. De aztán történt egy kis incidens, amely lenyűgözött. Te talán egy hét múlva, vagy még hamarabb el is felejtetted; de én sohasem fogom elfelejteni. És ez az incidens volt az, ami megérlelte az apám holtteste mellett töltött pillanatok gyümölcseit és arra az elhatározásra bírta, hogy megírjam ezt a könyvet. Úgy hatott rám, mintha egy kis fénysugár világított volna bele a gondolatoknak és érzéseknek abba a sötét hullámozó tengerébe, amely apám halála következtében betöltötte a lelkemet.

Most, hogy le akarom írni, látom, hogy ez az incidens nagyon is mindennapi eset volt és nem tudom megmagyarázni, miért vált az én számomra mégis oly mélyrehatóan jelentőssé. Testi fenyegetésben kellett téged részesítenem. Egy csekély válság alkalmával egyszerre csak megfeledkeztl arról a tisztességes létről, amellyel nyilvános kirándulásaid társának és oltalmazójának, a csodálatos és türelmes Mademoiselle Potinnak, tartozol. A Kensington Gardens legnagyobb nyilvánossága előtt, két kis hugod jelenlétében, az elképedt emberek szemelátára, két nyelven is kiabálva olyan véleményednek adtál róla kifejezést, amely nemcsak nagyon igaztalan, hanem rendkívül sértő és illetlen is volt. Ez a vélemény lekicsinyelte értelmét és jóságát; becsmérelte a személyes megjelenését; olyan kitörés volt, amilyenre semmiféle kis úrfinak sohasem volna szabad elragadtatnia magát, bármilyen mélyen megsértődik is. Te akkor, amennyire sikerült kibogoznom a tényállást, hevesen neki ugrottál, feléje hajítottál egy követ, azután faképnél hagyta őt. Egyedül jöttél haza olyan úton, amelyet magad választottál, kipirulva és dühösen, dacolva a Kensington High Street veszedelmeivel. Mindezt szigorú és megfontolt parancsom ellenére, hogy testi fenyegetés terhe alatt tisztelettel és engedelmisséggel kell adóznod Mademoiselle Potinnak. A helyzet logikája kérlelhetetlen volt.

De a viselkedésed azáltal vált figyelemre méltóvá, hogy csakhamar te magad terjesztetted elém az egész esetet. És az ügy itt kezdte megragadni képzeletemet. Mikor otthon voltál egyedül a tanulószobában, úgy látszik, tudatára kezdte ébredni annak, hogy a viselkedésed szokatlanul rettenetes volt. Ilyen pillanatok előfordulnak minden kis fiúnak az életében; volt részem bennök elégszer nekem is, halott apámnak is, a te nagyapádnak is, akinek az arcképe ott lóg most a dolgozószobámban, az ő apjának is, és így tovább, végig a Strattonok hosszú során mindenkinek, visszafelé a múltban azokig a tagolatlan beszédű, kócos szőrű kis bűnösökig, akik rémülten osontak el az embernőj szőrös ősemlékének rettentő haragja, üvöltözése és határtalan hevesége előtt. Ilyenkor feneketlen üresség támad a szívben és ez az üresség megtelik a bűnösség tudatával. Ennyiben te is folytatása voltál csak a fajtánknak. De hogy kihallgatásra jelentkeztl nálam, hogy a szemem közé nézve azt mondtad, hogy a tanácsomat kívánod egy sürgős dologban, ez - azt hiszem - csaknem új fokozatot jelent az apa és fiú hosszú fejlődéstörténetében. És ahogy elmondtad a botrányt, az elbeszéléseid úgy hatott rám, hogy teljesen őszinte, és becsületes volt.

- Úgy éreztem, - mondtad a többi között, - képtelen voltam arra, hogy egyre jobban el ne veszítsem a fejemet.

Megvitattuk helyzetünk nehézségeit és te magad mondtad ki saját magadra az ítéletet. Rajta voltam, hogy Mademoiselle Potin meggyalázott méltóságát ne csúfoljam meg azzal, hogy csupán formailag fenyítlek meg. Te tőled telhetően stoikusan akartál viselkedni, emlékszem; de végül sírtál és jajgattál. Majd miután elég tétetett az igazságnak, rendbeszedted újra ruházatodat. A helyzet egy kissé feszült volt, amíg te, még mindig zokogva és gombolkozva - igazán borzasztó ügyetlen gombolkozó vagy - oda nem botorkáltál a dolgozószobám ablakához. Valóban nagyon kicsi, gyöngye megtépázott és bűnbánó teremtesnek láttalak akkor.

- A körtefa rügyezik már a szomszédban, - szóltál, az ellenszenv legcsekélyebb nyoma nélkül, bár még mindig csukló zokogás fojtogatott.

Azt hiszem, minden felnőtt ember életében vannak pillanatok, amikor nagyon közel áll ahhoz, hogy hangosan sírjon. A lelkemnek valamely titkos helyén akkor bizonyára egész zuhogó patakja gyűlt meg a könnyeknek. De azért a sajgó multtól, mint te, époly csodálatosan elszakadva, azt feleltem, hogy a dolgozószobám ablaka rendkívül alkalmas arra, hogy tanulmányozzuk a szomszédunk körtefáját, mert magasra felnyúlik a földről. Elkezdtünk beszélgetni a virágzásról és a gyümölcsfejlődésről, miközben odatérdeltünk ablakom ülő párkányára és föltekintettünk a körtefára a magasba, majd meg lenéztünk fekete ágain keresztül a kertekbe, ahol minden csupa tavaszi pezsdülés volt. Oly baráti volt az együttlétünk, hogy mikor Mademoiselle Potin nemsokára hazaérkezett s letette a kezeim közé méltóságát vagy felmondását, aligha hitte el egyetlen szavamat is addig, amíg esti fürdésed alkalmával nem látta rajtad szavaim félreérthetetlen bizonyítékait. És akkor, mint értesültem róla, szörnyű lelkifurdalást érzett miattad, az én erőszakosságom miatt pedig rendkívül fel volt háborodva...

De amikor ott térdeltem veled, kis fickóm, az ablakom párkányán, csaknem tűrhetetlen hevességgel erőt vett rajtam az a kívánság, hogy valamikor igazi, megértő barátommá légy. Mélységesen szerettelek. Szerettem volna előrenyúlni az időbe és úgy beszélni veled, mint férfi a férfival, akivé te még csak lenni fogsz. Úgy éreztem, hogy föltétlenül a rokonszenv különös finom hálózata kapcsol egymáshoz bennünket. És arra gondoltam, hogy amikor majd felnőtt ember leszel, s keresztül vergődve a megférfiásodás szenvedélyesen háborgó kezdetén, képes leszel már megbocsátani szülői voltom minden botló tapogatódzását és megérteni mindazt a jó szándékot, amely igazolja elhibázott fegyelmezéseimet és helytelen irányításaimat, én akkor talán már vagy öreg ember leszek, könyörtelen önzés rabjává zsugorodva össze, vagy - halott leszek már. Láttam saját magamat úgy, mint ahogy láttam az apámat - először elgyöngülni s aztán megközelíthetetlen nyugalomba merülni. Mihelyt nemsokára kimentél a dolgozószobámból, odasiettem az íróasztalomhoz, magam elé húztam egy csomó kézirat-papírost és ott ültem, elgondolkozva és henye jegyzeteket róva tollammal a papírra. Szerettem volna leküzdeni a korlátait annak a fagyos némaságnak, amely végül elkerülhetetlenül le fog szakadni kettőnk közé, szerettem volna egy könyvet írni, amely úgy illeszkedjék bele a te világodba, mint az elvetett mag, s végül, amint a saját lényed megéri, eleven megértésbe szökkenjen melletted.

Úgy éreztem, hogy ez a könyv, amely addig csak ötlet volt s versenyzett sok más ötlettel s ezernyi szükségletével a béke és megértés fáradságos munkájának, amelynek életem minden-napi energiáit szenteltem, - parancsoló szükséggé vált immár kettőnk között.

3. §.

S ezután szakadt ránc a félelem, rémület és kín ama válságainak egyike, amelyek mintha végig szántanának az emberi szíven. Értésemre adták, hogy te meghalhatsz, mielőtt megírnám ennek a te könyvednek csak az első pár oldalát is. Lázassá lettél, arról a furcsa fájdalomról panaszkodtál, amelyet előbb már két ízben éreztél volt, és harmadízben megbetegedtél vele vakbélgyulladásban. Az édesanyáddal együtt megálltunk az ágyad mellett, elnéztük kócos kis fejedet és kipirosodott arcocskádat, amint ott aludtál nyugtalanul a párnádon, és elhatároztuk, hogy tovább nem szabad kockáztatnunk a fejleményeket. Mihelyt a hőmérsékleted megint alább szállt, készültünk az operációra.

Azt mondogattuk egymásnak, hogy manapság ezek az operációk oly biztosak, mint az ágyban való pihenés; de tudtuk, hogy nem így van. A saját orvosunk elvesztette ebben az operációban a fiát. «Az egészen más eset volt», - mondtuk. De lelkünk mélyén igen jól tudtuk, hogy nagyon közel fogsz járni a halál torkához, sokkal közelebb, mint bármikor, mióta első gügyögéssel megjelentél ezen a világon.

Az operációt otthon végeztettük. Egy ügyes, szőke ápolónő kezdett rendelkezni velünk, s a dolgozószobámat, minthogy ez volt a legvilágosabb szobánk, csodálatosan átalakították operáló szobává. Minden bútortat kihozattak belőle, minden darab szövetet és függőnyt, s a falakat és a padlót bevonták fehér, sterilizált vászonnal. A forgatható magas kis asztalka, amelyet az ablak előtt helyeztek el, mintha oltár lett volna, amelyen fel kell áldoznom a fiamat. Odakészítették a szükséges dezinficiálószeres tálat és a törölőruhákat, a sebész megérkezett, kivette operáló felszerelését, a késeket, fogókat és kis szivacsokat, a magával hozott fekete táskából, keze ügyébe rakta, azután fehér szövettel leborította, hogy ne lássuk. És ekkor karjaimban lehozattál téged, takaróba burkoltan, a hálószobából az altató orvoshoz. Te csupa bizalom voltál, szót fogadtál és nem féltél. Ott álltam melletted, amíg a kloroform meg nem tette hatását, azután elhagytalak, hogy jelenlétem a legcsekélyebb mértékben se zavarja a seborvost. Az altatószer kilopott az arcodból minden eleven színt, úgy hogy összezugorodott, zöldes színű, nagyon kicsiny és szárnalmas teremtnak látszottál. Kimentem a nappaliba, ott álltam az anyáddal és beszélgettem vele. Nem emlékszem rá, mit beszéltünk. Azt hiszem, arról a lapos vidékről volt szó, ahová elutazni készültünk veled az üdülésed idejére. Igazán kísérletei voltunk csak minmagunknak; egész valónk csupa figyelem volt: azokra az apró hangokra figyeltünk, amelyek kihangzottak hozzánk a dolgozószobából.

Majd végtelen hosszúnak tetsző idő után ide-oda járkáló lábak zaját hallottuk, egy csattanást, az ajtó nyílását, és megjelent a nappaliban maga az orvos, a kezét dörzsölve és egy csepp sem titkolva mély megkönnyebbülését.

- Csodálatos, - mondta, - pompásan sikerült.

Bementem hozzád és egy meggyötört kis emberként láttam az ágyban, aki még mindig mélyen kábult volt és halkán nyögött. Az asztal mellett véres törölőruhák voltak és egy szűk üvegcsésében egy kis valamit láttam, amely mintha egy lemetszett fémrészlet lett volna.

- A legjobbkor, - szolt az orvos, fogójával fölemelve és eléem tartva ezt a valamit, hogy szemügyre vegyem. - Már-már keresztülfűródott.

Úgy mutattam, mintha csak melleleg és tudományosan érdeklődném, de elmémet teljesen lenyűgözte az a benyomás, hogy ez a valami egy kis részlet volt a te lényednek csaknem a kellős közepéből.

Az orvos elvitte magával ezt a valamit, nem tudom, hová. Talán most borszeszben van, üvegcsésben, s mintául szolgál az orvosnővendékeknek arra, hogy milyen a beteg fémrészlet.

Talán megfestve megfagyasztották és áttetsző mikroszkópiumi szeletekre darabolták, ahogy szokták az ilyesmit, s üveglemezekre illesztve, szétküldték világszerte, hogy kíváncsi hisztológusok legeltessék rajta a szemüket. Egy ideig aggasztóan csendes voltál még, azután kínokra ébredtél. De még akkor is újra nagy örömet szereztél a szívemnek. Kezdetől fogva megszoktuk visszafojtani a sírást és jajgatást, és te most sem feledkeztél meg erről a szokásunkról.

- Nem érezném annyira, papa, - így szóltál hozzám, - ha kisírhathnám magamat. - Így aztán egy napig, különös engedély alapján, nyafogtál s ettől a friss sebek sajgó fájdalma megszűnt.

Két hét múlva - ilyen gyorsan gyógyulnak az aszeptikus sebek - odakünn szaladgáltál a napon, én pedig visszatértem, mint ahogy rég elfelejtett dolgokhoz visszatér az ember, ennek a megkezdett fejezetnek a legelejéhez az íróasztalomon. De egyideig nem tudtam folytatni a munkát a kiállott félelem miatt, s csak most júniusban, itt ebben a házban, Franciaországban, ahová nyaralni jöttünk, amikor teneked sokkal virulóbb az egészséged, mint valaha volt, csak most kap végül az én szívem is új erőre, úgy hogy folytathatom a történetemet.

MÁSODIK FEJEZET.

Gyermekkor.

1. §.

Harburyban voltam diák, úgy mint valaha az apám és a nagyapám, s mint ahogy oda fogsz kerülni te is nemsokára. Tizennégyesztendőskoromban mentem Harburyba. Addig otthon neveltek; eleinte egy nevelőnő, később pedig apámnak a káplánja, Siddons úr, aki tőlünk St. Philipékhez került Hampsteadbe, ahol csodálatos szerencséje volt, úgy hogy most exminsteri püspök. Az apám burnmorei plébános lett, mikor én kilencesztendőskor voltam; az édesanyám négy évvel előbb meghalt már, s atyámnak Stratton Jane, a másodunokatestvérem, volt már akkor is a házvezetője. Az apám megmaradt ott plébánosnak addig, amíg nyugalomba nem vonult, amikor én már csaknem harmincéves voltam. Úgy, hogy életem legfogékonyabb éveinek központja a burnmorei plébánia és a burnmorei tágas, kényelmes park volt. Gyermekkorom és ifjúságom részint Harbury (és később Christchurch) borostyános, pirostéglás falai és ősi hagyományai között, részint e nyugalmas vidéken folyt le váltakozva.

Sohasem voltam városi ember, amíg meg nem nősültem, s amíg oda nem költöztünk mostani házukba a Holland Parkban. Úgy mentem Londonba végezetül, mint ahogy harctérre megy az ember. Szorongat, fáraszt és néha csaknem le is teper London, de ez az a hely, ahol az emberi élet központosul, s ahol én is dolgozom. Nyaranta azonban minden évben, mint ahogy megtettük az idén is, elmegyünk valahová vidékre, erdők, lápföldek vagy más efféle nyílt és meg nem művelt területek közelébe, ahol hozzájuthatunk a szabadság üdítő levegőjéhez, természetes és hajszanélküli környezetben. Az idén egy fallal körülszegett kertben élünk a Szajna mellett, négy-öt kilométernyire Château Galliard fölött, s az erdő benyúlik egészen az istállóig az elkerített gyümölcsös mögé...

Ha elmondom neked a történetemet, jobban meg fogod érteni, miért voltam Burnmoreban utoljára akkor, amikor huszonegyesztendőskor voltam, s miért ragyog mégis az emléke lelkemben oly kristálytisztán. Ezernyi ezer kis miniatürkép él bennem róla elevenen, és mindmennyi szépséges az én számomra, úgy hogy könnyűszerrel meg tudnék írni egy egész könyvet egyedül a parknak a tájképeiről. Egészen élénken vissza tudok még mindig emlékezni arra a meleg, szépségben fürdő érzésre, amellyel neki indultam a park reggeli napsütésének, hónom alatt egy kis zöld svájci bádogszelencében a tízóraimmal és magam előtt az egész roppant határtalan nappal, azzal az óriási, istenien korlátozatlan nappal, amelyet csak a gyermekek ismer, és a parkkal, amely oly nagy és változatos volt, hogy két óránál is több időbe telt, amíg eljutottam a keleti kerítéséhez. Csak valamicskével voltam idősebb akkor, mint te most vagy. Olykor keresztül az erdőn nekivágtam egyenesen a háznak, hogy találkozzam Christian Philippel és Guyval, meg a hugocskájukkal, akit akkor is szerettem már, később azonban szívem egész szenvedélyével megszerettem, - de a gyermekkorunk ezekben a napjaiban többnyire mégis csak inkább egyedül szerettem járkalni.

Emlékeim a parkról egy-két hirtelen támadt nyári zivataron kívül mind kéklő égboltozathoz és napsütéshez kapcsolódnak; esős napokon és amikor hideg volt, szűkebb határok közé szorultam. Mintha inkább csak logikai meggyőződés volna most bennem, mint pozitív emlék, hogy a parknak a talaja vastag agyagréteg volt mindenütt, kivéve egy-egy fenyőborította darabkáját a délkeleti végében. Szép zöld lápföldek, egy sor roppant érdekes halastó a park folyócskája mentén és sok-sok óriási tölgyfa volt a parkban. A halastavaknak különböző

szintje volt és Lady Ladislaw keze a természettel versenyezve igyekezett a tavakat lilium-félékkel és vízinövényekkel ékesíteni. Itt-ott a sás és az illatos káka között a nefelejts zafírkék ködfoltjai terjengtek, közbe-közbe a sárga írisz portyázó csapatai bujkáltak és tavirózsák lebegtek pazar bőségben. A kertek észrevétlenül olvadtak bele a parkba, s túl a házon nap-sütéses pázsitmezők szélesedtek, amelyeket hatalmas fák sötétzöld árnyékfoltjai barázdáltak s dámvadak csoportjai és sorai tettek elevenné. Közel a házhoz olaszos kert volt: oszlopos lécezet, szobrok, töméntelen rózsafa meg virágos bokor.

Aztán a páfrány-rengetegek, amelyekben az őztehenek bujkáltak a fiatal gidákkal, és a nem mély, de széles völgy, amelynek gyeptakaróját a tengeri nyulak gyakori ostroma szitássá koptatta, benne villámhántotta, vénhedt cserfa terpesztette széjjel kísérteties karjait a csavarodott, korhadtt ágak és vagy öt darab őz titokzatos csontváza fölé. Esténként e csontmező mögött az erdők - a sudárnövésű, meglehetősen sűrű fák - még a legmelegebb alkony-időben is megszürkültek és fáztak s úgy álltak ott a helyükön, mintha egy kissé távolról meredezve leskelődtek volna...

És a távoli sarokban, ahol a homok volt, hirtelen meredek kis domb emelkedett, a tetején vadregényes fenyőcsoporttal, amelyen keresztül, végig egy gabonaföldes völgyön, régi városra tévedt a tekintet; amely, mikor a nap alkonyodott, mesebeli bűvös várossá vált, úgy hogy ott álltam merően feléje bámulva, és végül futva menekültem a szürkület homálya elől a széljárta térségeken keresztül és a komor, sötétlő fák alatt. Csak most, amikor így távolról visszagondolok rá, csak most azonosítom azt a távoli csodavárost, azt a ragyogó ködbe vesszőt, azzal a hétköznapi kis városkával, amelynek szűk uccáscskáin keresztül hajtottunk a vasúti állomásra. De nem lehetett másként: ez volt az mindenbizonnyal.

Emberi alakok is vegyülnek bele természetesen ezekbe a gyermekkori emlékekbe: - a magas, nyájas Lady Ladislaw, lebegő, kék vagy szürke selyemben, vagy finom redőkbe omló, vékony, virágos szövetruhában, Philip meg a huga, Guy, a vén pohárnok, aztán egész csapat régen névtelenné és elmosódó arcúvá fakult alak; egytől-egyig sokkal kevésbé eleven emlék bennem, mint magának a parknak szépséges magányossága és - az álmok, amiket az elhagyott helyeken álmodtam benne.

Szeretném tudni, vajjon te is úgy álmodozol-e, mint ahogy én álmodoztam. Szeretném tudni, vajjon valóban úgy álmodoztam-e, mint ahogy most képelem. Vagy talán csak a későbbi esztendőken adtam alakot, tartalmat és nevet dolgoknak, amelyek önmagukban oly határozatlanok, mint az ösztön rezzenései? Valóban úgy jártam ki oda az erdőkbe és a hullámos zöld helyekre, mint ahogy találkákra megy az ember, oly társaságra várakozva, amely meghittebb, gyöngédebb és nagyobb örömet adó mindennél a világon? Tudtam-e vajjon akkor igazán a nimfákról, driádokról, faunokról és mindazokról a lélektelen boldog lényekről, amelyekkel az emberi szív sóvárgása népesítette be a vadont? Egyszer, bizonyos, hogy lassan, mélyen előrekúsztam a magas páfrányosban és végül fekvé maradtam csendesen, hosszú, nagyon hosszú ideig, azzal a meggyőződéssel, hogy így meg fogom látni azokat az árnyékokat, amelyekben tündérek, apró zöld emberkéek nyüzsgölődnek. Milyen türelmesen feküdtem a helyemen! De zörrentek, reccsentek a száraz, s a szívem úgy vert, mintha doboltak volna a torkomban. Az sem hihető, hogy egy ízben egy szőrös, susogó, félelmei teremtmény, tündöklő barna szemű, termett előttem és egy ideig játszott is velem azon a tájon, ahol a nagy harasztok széles zuhogóban tajtékoznak a terebélyes gesztenyefáktól kezdve le egészen a felső halastóig. Ez mindenbizonnyal igazi álom volt csak, és mégis - minden mai józanságom és hitetlenkedésem ellenére - még most is szinte valóságnak hiszem.

2. §.

Kezdesz magadba vonulni. Talán nem is vagy ebben kivétel, talán ezt teszi minden gyermek a világon. Már kezded megérteni, hogy a szíved nagyon is értékes tulajdonod. Elrejtéd előlem, elrejtéd mindenki elől, annyira elrejtéd és annyira jogod van hozzá, hogy ezt tedd, hogy amikor rokonságunknál és minden egyébnél fogva, ami közös bennünk, néha-néha hirtelen belelátok egy-egy futó pillanatra szíved mélységeibe, szeretetem gyorsan fellobogó érzésébe belevegyül az a félelem - hogy rajta találsz kapni azon, hogy beléd kémlelek, és egyikünk - nem tudom, kettőnk közül én-e vagy te - elszégyenkezik.

Minden gyermek belejut a titkolódzásnak ebbe az állapotába; eredeti nyíltsága bezárul; öntudatának gyarapodó kincsét viszi magával és elrejtí az egész világ elől...

Azt hiszem, meg tudom érteni, miért kell ennek így lennie; de azt nem tudom megmondani, hogy a legtöbb esetben miért nem tűnik elénk végezetül újra ez a kincs, fényesen megérelődve, csodálatosan, a tapasztalás mély tüzeiben tündököelve? Azt hiszem, ennek kellene történnie; és ez történik is manapság az igazi költőkkel és igazi művészekkel. Valamikor, azt hiszem, ez lesz az életsora minden normális emberi léleknek. De rendszerint, úgy látszik, egyáltalában nem ez az eset. A gyermekek a nyíltság, szépség, csodálatos egyszerűség állapotából a titkolódzás és óvatosság állapotába merülnek bele a rájuk erőltetett, mesterkelt élet súlya alatt. És ott el is vesznek. A kipallérozott, óvatosan résen álló, békákba vert és korlátok közé szorított férfiból vagy nőből a gyermek soha többé nem bukkan elő újra...

Igen világosan emlékszem rá, hogy én magam is mint váltam szinte észrevehetetlen fokozatokban egyre tartózkodóbbá és miként fojtottam vissza magamba a gyermeki belátásnak kora finomságait, azokat az eredeti és egyéni véleményeket és értékeléseket. Vissza tudok emlékezni jellemző mozzanatokra, amikor - mint most már megértem - csöpp gyermeki alakom úgy állt a helyén, mintha makacsul és a szokatlanság érzésével megtagadná saját belső énjét.

Azt hiszem, részben egyszerű ösztön volt az, ami a hallgatagságnak és leplezgetésnek ezt a függönyét lebecsátotta; még inkább az a meggyőződés, hogy nincs meg bennem a világosságnak az az ereje, amellyel megakadályozhatnám, hogy teljesen félre ne értsék a szavakat és cselekedeteket, amelyeket kifejezéssel teljessékké szerettem volna tenni. De a legfőbb ok annak a felismerése volt, hogy oly célok érdekében erőltettek rám kényszert és fegyelmet, amelyek egytől-egyig félreestek elképzeléseim irányától, nem kapcsolódtak bele semmiképpen álmaimba. Volt körülöttem valami, ami barátságtalanul viselkedett belső világommal szemben - valami, ami - úgy éreztem - nagyon könnyen átcsaphat a barátságtalanságból éles ellenségeskedésbe is. Ha pedig valóban sikerült néha legbelsőbb énemből adni valamit másoknak, akkor - mint mondani szokták - csak kiszolgáltattam magamat.

A dajkáim, a nevelőnőm, a tanítóm, az apám, a szolgák körülöttem, mintha mindnyájan arra törekedtek volna, hogy valami mesterséges személyiséget erőszakoljanak rám. Csak igen korlátolt értelemben kívántak engem magamat. Amit ők kívántak, az olyasvalami volt, amivé csak sok mindennek elfojtása és sok másnak hozzájárulása árán válhattam. Nem vették tudomásul azt a tényt, hogy mikor megszülettem, megvolt már a magam sajátos, egyéni formája; föltették magukban, hogy belepréselnek engem minden áron valamilyen öntőformába.

Nem külső alkalmazkodást kívántak bizonyos szükségletekhez és szabályokhoz, - hiszen ez a kívánság, azt hiszem, elég észszerű volna, - hanem azt kívánták, hogy rendeljem alá legbensőbb gondolataimat az ő eszményeiknek. A dajkáim és a nevelőnőim nem győztek pirongatni az igazi érzelmeimért, nem győztek hálát emlegetni és keserűen szememre vetették, hogy elárulom, hogy bizonyos különös alkalmakkor nincs bennem - szeretet.

(Csak tegnap is hallottam, hogy Mademoiselle Potin ugyanezt tette veled. «Az a baj, hogy nem szeret senkit, Master Steve. Az a baj. Nem érzi a szeretet szükségét.»)

Túlságba vitték ezt a betolakodást személyes életembe; de egyébként teljesen tisztán megértem, hogy ma még szükség van arra, hogy a gyermekek keresztül essenek az alakítás és leigázás folyamatának legnagyobb részén. Az emberi társadalom új dolog a földön: az utolsó tízezer esztendőnek a találmánya. Az ember olyan teremtmény, amely még nem szívesen, nem ösztönszerűen társas lény. Őseredetibb állapotában bizonyára igen kis csoportokban és igen korlátozott társulások között élő állat volt, meglehetősen önmagára utalt és mogorva. És még manapság is csak tökéletlenül alkalmazkodott úgy lelkileg, mint testileg ahhoz a tágabbkörű társadalmi élethez, amelyet egyre sokasodó kapcsolódásai erőltetnek reá. A beszédet, a számolást, az udvariasságot és ennek a mesterségesen kiterjesztett és szakadatlanul szélesedő törzsi életnek valamennyi kulcsát még mindig csak rendkívül ellenkezve tanulja meg. Idomítani kell őt a faj érdekében, - elismerem, - az újabb életkörülményekhez; a növekvő társadalmi rendet meg kell oltalmazni még mindig vad egyéniségének élességeitől, s fegyelmezni kell őt saját érdekében arra, hogy megóvja önnönmagát képtelen lázadások rombolásától.

De milyen esetlen módon történik ez! Hogy beleszorítanak, belepréselnek, belenyomorítanak bennünket a polgári létbe! Mennyire túlzott és kínzó az elnyomás, és mennyire meg nem felelő!

Minden gyermek érzi ezt, ha nem is tudja világosan minden gyermek. Minden gyermek hamarosan elkezdi rejtegetni önmagát a társadalmi folyamat zavaros zsarnokoskodásai, a szülő, a pap és a tanító fürkésző felügyelete, tiltó parancsai és beavatkozásai elől.

- *Ilyenné* kellett lennem, - mondjuk mindannyian lelkünk legmélyében, elménk világosságának kisebb-nagyobb határozottsággal megfelelően; - de a szívemben ez vagyok.

És végeredményben megpróbálunk mindnyájan legalább *ilyennek* látszani, mialatt bennünk ott viaskodik szenvedélyesen, mint csapdába ejtett fenevad, a tehetetlenül lázongó én, oly célokért, amelyek sokkal mélyebbek és sokkal veszedelmesebbek: a rózsáért, a csillagért és az alkonyi villámlásért - a szépségért és mindazért, ami szép a világon. Tudjuk valamennyien, szívünk legrejtettebb búvóhelyein, hogy ezek az életnek igazi szükségletei; s hogy az az engedelmesség, amelyet kegyetlen kényszerűségek és öklöződő szomszédok ránk erőltetnek, esetlegesség csupán utunkban azok felé a mélységesebb szándékok felé...

És amikor ilyen módon írok magunkról, nemcsak lelkünkre gondolok, hanem testünkre is. Lényünknek mind a két oldala egyaránt el van takarva, egyaránt álruhákba van bujtatva és természetellen formákba belekényszerítve. Arra tanítanak és arra kényszerítenek bennünket, hogy rejtegezzük őket egyaránt ugyanazokból az okokból: félelemből egyrészt saját magunktól, másrészt a körülöttünk nyüzsgő emberektől. A szépség érzéke, saját testünk érzete, a gondolat és a vágyódás szabadsága és az élet csodája mind egymásba fonódott szálak.

Emlékszem, hogy egyszer a burnmorei parkban hatalmas vágyódás fogott el, hogy levessem minden ruhámat, megfürödjem egy tiszta helyecskén illatos vízi növények között s azután nedvesen és csupaszon leheveredjem a puha zöld pázsitra a fölöttem ragyogó nap fényességében. De nyomban feltámadt bennem az a gondolat is, hogy ez a vágyódás nagyon silány és szégyenteljes vágyódás, és nem is mertem soha engedni neki.

3. §.

Amint visszagondolok magamra és a bennem izzó mind e titokra és rejtett képzelődésekre, az öreg Siddons oldalán sétálva s fél füllel odafigyelve az ő oktató szavaira, egyszerre csak úgy látom magamat, mintha képmása volnék az egész emberiségnek, amelyet a társadalmi élet érdeke gyámság alá kényszerített.

«Öreg Siddons»-t írok, mert akkoriban öregnek tűnt fel előttem. Voltaképpen azonban alig volt nálam tíz-tizenkét évvel idősebb, s a minap, mikor találkoztam vele a Haymarketen, amint kamáslisan úton volt valószínűleg az Athenaeum felé, meglepett, hogy ime most ő a fiatalabb ember kettőnk közül. De Burnmoreban vagy tizennyolc hüvelykkel a fejem fölé magasodott s megjárta már előttem az iskola és az egyetem egész országútját; tele volt azzal a világgal, amelynek számára kipallérozták őt, és égett a vágytól, hogy nézeteit másokkal is közölhesse.

Egy kissé szándékosan lompos posztóruhájában, papos-szürke norfolki kabátban és valamivel világosabb színű nadrágban, vastag csizmában, a hivatását megillető gallérral, széles karimájú kalappal a fején, arcát beszédközben ég felé emelve haladt előre s rám úgyszólván alig vetett ügyet, hanem inkább a szavakat mérlegelte állandóan, amiket mondott. És hébe-korba nyilvánvalóan saját magával beszélgetett csak, büszkén emlegetve jövő reményeit. Sétabotja is volt, férfias, faragatlan, bütykös, tudóshoz illő sétabotja.

Egy kissé sebes volt a járása, mert hosszú volt a lába, s mert Oxfordban minden egyébbel együtt megszokta a fáradhatatlan gyaloglást is. Csaknem ugrándozva voltam kénytelen baktatni mellette, hogy el ne maradjak tőle, a Wickenham felé vivő országutakon; erre szeretett ugyanis sétálni, mert ezek az utak meglehetősen lapályosak voltak s a forgalom is csekély volt rajtuk még akkoriban, a gépkocsik ideje előtt, úgy hogy egymás mellett haladhattunk és zavartalanul beszélgethettünk. Jobban mondva, ő beszélhetett zavartalanul.

Micsoda szónoklatokat mondott!

Az erényekről, amelyekkel az ifjúságnak ékeskednie kell. Beszélt a bátorságról, és hogy milyen nagyszerű az, ha az ember hozzászoktatja magát ahhoz, hogy ne is féljen soha. Beszélt az igazságról és azokról a nehéz esetekről, amikor az igazság kimondásával megbánthat az ember másokat, úgy hogy ilyenkor talán, talán engedni lehet valamicskét egyeneslelkűségünk szigorúságából; ám saját magunkkal szemben soha sincs helyén ez a kiméleteség.

Máskor meg a hitről beszélt - és a más hitűek bosszantó voltáról. De ezen a ponton, emlékszem, vita támadt. Azt már elfelejtettem, mit mondtam; de bizonyos, hogy valamilyen gyermekes fogalmazásban azt a kijelentést tettem, hogy a gondolat szabad és a hitbeli meggyőződés ellenőrizhetetlen. Mit ér a vallás egyformasága, ha az igazság az, hogy az ember kételkedik?

Emlékszem, hogy Siddons erre így felelt:

- A kételkedésen erőt lehet venni; erőt lehet venni rajta. Nekem is voltak vívódásaim. De szilárdan ragaszkodni kell ahhoz, hogy az egyház így tanítja. Abba kell hagyni teljesen a bírálgatást és ragaszkodni kell szilárdan az egyház tanításához.

- De ha éppen ezt nem tudjuk megtenni, - érveltem én mindenbizonyal.

- Meg tudjuk tenni, ha akarjuk, - mondta csaknem rajongó hangsúlyozással. - Én keresztül estem mind ezen. Én megtettem. Én szélnek eresztettem a kételyeimet. Nem akartam tovább hallgatni rájuk. Éreztem, hogy *ez nem lesz jó, hogy ez nem vezet sehová sem.*

És aztán elmondta annak a magahitt diáknak a klasszikus históriáját, aki beállított az igazgató-jához és kijelentette előtte, hogy ő ateista. Erre a kijelentésre az igazgató nem vitatkozással felelt, hanem azon nyomban megkorbácsolta a diákot.

- És a diák, élete későbbi folyamán, - mondta Siddons kenetes megnyugvás hangján, - belátta, hogy ez az elpáholás volt a legjobb dolog, ami élete során megesett vele. A legkedvesebb emlék.

- Igen ám, - okoskodott bennem a makacs lázongó én, - de hát - az igazság? Hol maradt az a rettenthetetlen ragaszkodás az igazsághoz?

Csakhogy fenhargon egy szót sem szóltam, mert hiába kerestem a megfelelő nyomatékos kifejezéseket; így aztán Siddons maradt a győztes. Ez a történet azonban felforralt a véretem és előre is gyűlölettel és ellenséges érzéssel töltött el az igazgatók iránt. Pedig ebben a történetben volt valami, ami kegyetlenebb hűséggel jellemezte az emberi társaslét föltételeit, mint bárminő okoskodás.

Nem emlékszem a különböző lépésekre, amelyek odáig juttattak, hogy életemnek már ily korai szakában kételkedésekről vitatkozhattam. Nem igen lehettem tizenhárom esztendősnél sokkal idősebb, mikor ez a beszélgetés történt. Azt hiszem, hogy én bennem talán szokatlanul elmosódó a saját magamra vonatkozó tudatosság. Az a tapasztalatom, hogy más emberek szavaira, sőt mozdulataira is sokkal tisztábban emlékezem, mint arra, amit én magam mondtam vagy tettem. Még álmaim és elképzeléseim is sokkal elevenebbek, mint pozitív gondolataim és cselekedeteim. De bizonyos az is, hogy igen nagy befolyással volt rám ebben az értelemben az az irodalom, amelynek a levegője körülfogta az otthonomat, s azoknak a vitatkozásoknak a fénye és visszhangja, amelyek ott cikáztak, mint a nyári villámlás, köröskörül az én kis világomnak a szemhatárain. A fejem fölött, esténként, miután már lefeküdtem, az apám és Siddons beszélgetett, az unokatestvérem feszült aggodalmaskodással hallgatta őket, az apám prédikációiban új szellem szólalt meg; a Huxley-Darwin-féle viták szélvihara volt az, ami elérkezett végül Burnmoreba is.

Én magam értelmes kis hallgató voltam, mohón elolvastam mindent, amihez hozzájutottam. Siddonsnak az volt a szokása, hogy apámmal vívott szóharcait végigküzdötte újra a hozzám intézett monológok formájában. Aztán meg tizenhárom esztendő korában nem csecsemő már az ember. Az alsóbb osztályok kis gyerkőcei ilyen korokban többnyire maguk kezdik már járni az élet országútját.

Milyen drámai fordulat volt az emberi elme történetében, mikor egyszerre csak betoppant a tudomány a plébániákba, mindazokba a dolgozósobákba és nyugalmas helyekre, amelyek a meggyőződésnek és eszményeinknek erős várai voltak! És mikor a hosszú időn át csendben és békésen felhalmozott bizonyítékok hatalmas erejével, kövületekkel és rétegekkel, embriológiával és összehasonlító anatómiával - tagadni kezdte a történeti bűnbeesés tanát és az ortodoxiának mindazt a közkeletű rendszerét, amely a bűnbeesés tanán alapult! Milyen serkentő rázkódás támadhatott a nyomán sok-sok ezernyi művelt emberi lélekben!

És az apám, becsületes, szívós ellenállás után, a darwinizmus híve lett: lenyűgözte őt az evolúció gondolata, az a gondolat, hogy maga az élet nem tűri meg a hiábavaló ismétléseket. És eljutott az elé a probléma elé, hogy fontolóra vegye saját helyzetét az egyház kebelében. Ő rá épűgy, mint számtalan más tisztességes, középkorú, kényelmesen éldegélő emberre, úgy hatott a darwinizmus, mintha félelmes felhívás lett volna arra, hogy az emberiség vonuljon ki a természet ősi vadonába. A fejem fölött és csaknem a fülem hallatára ezt a kérdést vitatta állandóan, egyrészt Siddons-szal, másrészt riadozó unokatestvéremmel. De végül lassan kialakult benne a kiegyezés gondolata. És egyelőre egyáltalán nem vonult ki a vadonba,

hanem pontosan eljárt továbbra is oda meg vissza a mályvarózsák mellett a pázsit mentén, ki a kertifalba vágott kis zöld ajtón s keresztül a temető sarkán - a sekrestyébe és az egyház örökéletű istentiszteleteire és áldoztatásaira.

De énvelem sohasem beszélt bizalmasan a vallásról. Ráhagyta ezt az unokatestvéremre meg Siddonsra, hogy tegyék vagy ne tegyék, amint a kedvök tartja. És apámnak ebben a hallgatóságában én bizonyára újabb megerősítését láttam annak az egyre növekvő érzésemnek, hogy a vallás bizonyos szempontból valamiféleképpen távoleső, ködbevesző valami, ami megokolatlanul beavatkozni törekszik életem legapróbb mozzanataiba is, más szempontból pedig az apámhoz és a Siddonshoz hasonló embereknek valami sajátságos üzlete, amelybe - a sekrestyén keresztül jártak be, útközben furcsa ruhadarabokat öltve fel magukra.

4. §.

Nem akarom meghagyni azt a benyomást, amelyet az előbbi fejezet ébreszthetett benned, mintha én tizenhárom vagy tizennégy éves koromban, séták közben, Siddons-szal a kételkedésről vitatkoztam volna nyíltan és értelmesen és teológiai tételeket fejtegettem volna. Ezeket a sajátságos beszélgetéseket valahogyan úgy kell elképzelned, hogy Siddons félig-meddig monologizált, nem csupán az én jelenlevő énemhez intézve szavait, hanem szokatlan merészséggel távollevő édesapámhoz is. Hogy én mit mondtam, vagy mit nem mondtam, vajjon csakugyan vitatkoztam-e, vagy csak szinte véletlenül bukkantam rá olykor egy-egy ellenvetésre: mindezt régesrégen elfelejtettem már.

A gyermek szellemileg sokkal összefüggéstelenebb lény a férfinál. Elméjének kavargó káosza száz különböző ponton, száz különféle szellemenben és irányban úzi kezdődő kísérletezéseit. Most belekap valaminek a konkrét megvalósításába, majd meg olyan meggyőződésért kezd hevülni, amelyről sejtelve sincs, hogy az előbbi próbálkozásával összeférhetetlen. Most felvillan benne valami eredeti elképzelés, majd meg kritika nélkül elfogad valamit. Tudom magamról például, hogy én nagyon élesen megbíráltam magamban Siddonst és nem hittem benne; de tudom azt is, hogy elfogadtam tőle sok mindenféle tanácsot minden tétovázás nélkül és hogy elkövettem minden tőlem telhetőt, csak hogy eleget tegyek követelményeinek és valóra váltsam hozzám fűzött szép reményeit.

Mintha annak az ősi érző és álmodozó teremtnak, amely a park magánosságában ki-kibukkant belőlem, külső burkolata lett volna az a másik, Siddonsra emlékeztető énem, az a rátarti, csinos, megtermett angol fiú, aki lelkiismeretesen tisztelte a királynőt és a hazát, tornázott és sportolt, és kínosan érzékeny volt az iránt, hogy mi illik és mi nem. Siddons figyelmessé tett ruhába bujtatott énemre, mint szemlélhető tárgyra, úgy, hogy tükrökben szoktam felülvizsgálni felöltöztetett mivoltomat s megtanultam érezni a «rettenetességét» egész sereg más kis fiúnak, akik időnként meg-megjelentek a kisebb parkban, mikor Lady Ladislav kiterjesztette bőkezű vendégszeretetét bizonyos jótékony londoni egyesületekre. Rosszul álló ruházatuk, fegyelmetlen lármájuk, lötyögő járásuk, rossz labdadobásuk és hiányos hehezésük megannyi, undorodást keltő dologgá alakult ki fogékony lelkemben. Mindez, mint Siddons biztosított róla, minden emberi közösségből kirekesztette őket.

- Nagyon szerencsétlenek, - mondta Siddons, - és Lady Ladislav teljesen szokatlanul jóságos velük, mikor lehozatja őket ide. De piszkos kis kölykök. Kerüld is hát el őket, ha csak teheted.

Nagyon illetlen fajta krikettet játszottak kabátokkal - léckapuzat helyett!

Siddons nagyon komolyan fogta fel a játékokat és szigorúan ragaszkodott a játékok hagyományos külsőségeihez és a megfelelő felszerelésekhez. Az volt a meggyőződése, hogy a waterlooi csata megnyerését a nyilvános iskolai krikettjáték közvetett befolyásának köszönhetjük - egyénemely más, járulékos tényezőkön kívül. Mi nem sokat játszottunk, de serényen «gyakoroltuk» magunkat egy hálón, a lovak számára elkerített térségen, a kertésszel és az orvosnak csaknem felnőtt fiaival. Az volt a véleményem, hogy egy kínálkozó labdafogás elszalasztása valósággal illetlenség. Buzgón törekedtem a helyes testtartásra, a kellő fürgeségre és ruganyosságra, mikor a támadó csoportban voltam. De volt egy szégyenteljes titkom is: nem tudtam pontosan, hol kell a labdát elpattantani. Nem voltam teljesen tisztában vele és nem mertem megkérdezni sem. Aztán, amíg csaknem tizenháromesztendő nem lettem, nem tudtam a labdát kinyújtott karal dobni felülről lefelé. Olyan állandó a korai beidegzések kényszerítő ereje, kedves fiam, hogy egy kicsit szégyenkezem még most is, amikor leírom ezt a számodra. De ez volt az eset. Bárha te korábban megérlelődnél!

Majd elhitették velem, hogy igazi örömem telik a vadászatban és élő lények öldöklésében. Lelkem mélyén gyöngéd és egyszerű vadember voltam az állatokkal szemben; azt hittem, hogy ép oly eszesek és bölcssek, mint én magam és tele vannak sajátmaguknak a varázsával; de Siddons mindazáltal el tudott vinni magával a déli vadaskertbe, ahol gyakran elnéztem a tengeri nyulakat, amint kiállították fülükethegyező, oktondi őrszemeiket és lebzselve várták a napnyugtát, hogy táplálkozhassanak, - és rácsábított arra, hogy lepuffantsam egy bundás kis felebarátomat - most is itt látom még magam előtt remegő szemehéját, miközben meghalt, - s hogy diadalmasan hazacipeljem.

Más alkalommal, emlékszem, éktelen indulatba erőltettek bele a régi csűr patkányai miatt. Kimentünk patkányokra vadászni, szakasztott úgy, mintha Tom Brown, vagy Harry East, vagy más efféle durva kis mintaképe lettem volna a kegyetlenségnek, akikét utánózni szoktak az angol gyermekek. Nagyszerű sport volt. Óriási mulatság. Egy nyivogó kis szőkevényt bottal eltaláltam s azután alaktalan szőrcsomóvá csépeltem. De tébolyodott mozdulatai, rózsaszínű kis mellső lábainak a kapálódzása és rángatódzása évekre elűzték az álmaimat. És amikor megláttam a beleit egy másik, még eleven áldozatnak, amelyet az egyik borzebűnk felhasználott, hirtelen kimenekültem az udvarba és rettenetesen rosszul lettem; a mulatság legjava odalett, amennyiben rólam volt szó.

Az unokatestvérem azzal mentett meg a kudarc legnagyobb szégyenétől, hogy kijelentette, hogy nagyon is korán izgattam fel magamat az ebéd után...

És gyűjtöttem bélyegeket és madártojásokat is.

Siddons belémhipnotizálta azt a véleményt, hogy valóban kívántam ezeket a dolgokat. Megajándékozott egyik születésnapomra egy tojásgyűjteményhez való fiókos szekrénnel és példálódzó történeteket mesélt más fiúknak csodálatos gyűjteményeiről.

Természetes hajlandóságomnál fogva szerettem volna figyelemmel kísérni a fészkeket és isten tudja, minő meghitt barátságot kötni a madárkákkal; talán arról álmodoztam, hogy az anyjuk örülne, ha segíteném táplálni a kicsinyeit. Ezt a hajlandóságomat lázas, furfangos vadász-szenvedély váltotta fel: zsákmányolni s utána - undorító művelet volt - kifujni a tojásokat. Persze nagyon kíméletesek voltunk; a fészket sohasem bántottuk, csak éppen elzavartuk a fészek-ülő madarat s aztán elharácsoltunk a fészekből egy-két meleg tojást.

És a szegény kifűrt, meglehetősen megsérült kis tojáshéjak felhalmozódtak a fiókokban, várva a dicsőségnek azt az óhajtott, de soha el nem következett napját, amikor összeakadunk egy másik gyűjtővel, akinek nincsen - valami je, ami megvan a mi gyűjteményünkben. Ha a tojás-gyűjtés nem volt merőben bárgyú majmolás, akkor legfőlebb ennyi volt a célja és értelme.

S mialatt ezt írom a tojásokról, eszembe jut, hogy Siddons-szal összeütközésem támadt a kegyetlenségem miatt.

Fölfedeztem egy kis cinegének a fészket egy lyukban két kődarab között a pázsitot szegélyező sziklás partban. Akkor akadtam rá, mikor odakünn ültem a kerti széken a part közelében s a latin rendhagyó igéket magoltam. Megláttam az oktondi, gömbölyded kis madárkákat, amint jöttek és mentek, s oly képtelen kedvesség és bizalmaskodás áradt belőlük felém, amint billegve himbálóztak egy rózsafán, hivogatóan csicseregve, s aztán alábuktak a fészük felé, csupa türelmetlenségből elárulva a titkukat, - hogy nem volt lelkem továbbnyomozni utánok s a dolgot teljesen eltitkoltam Siddons buzgósága elől is.

És egypár nap múlva kikeltek a tojásokból a fiókák és hallottam kis torkuknak tündéri zivajgását, amely a hangok legfinomabb selyemszálaiból fonódott össze. Izgalmas élelmiszerforgalom kezdődött s én meghitt barátja voltam a madár családnak.

Egy reggel aztán kínos megdöbbenésben volt részem. Az egyik kődarab helyéből kicsavarva ott hevert az ösvényen; a kis meleg helyecskéhez odatolakodott egy karmos láb. A kavicsos talajon szanaszéjjel a fészek foszlányait láttam elszóródva s egy-két pehelycsomót. Végigéltem képzeletemben az éjjeli rablótámadás rövid borzalmait. Elrohantam, útközben köveket kapkodva fel, hogy megöljem azt a rótszínű ördögöt, az istálló macskáját. Csakhamar ráakadtam - óh, hogy még most is örömmel gondolok rá! - de elhibáztam éppen akkor, amikor a kapun keresztül, mint vöröslő csík, besurrant az istállóba.

- Ejnye, Steve! Ejnye! - kiáltott rám Siddons a hátam mögött...

Mikép lehetett volna efféle dolgokat megmagyarázni az olyan embernek, aminő Siddons volt? Komor, lázongó némaságban hallgattam végig prédikációját a vad kegyetlenség hallatlan durvaságáról. Az egész esetet és a bennem kavargó indulatokat nem megmagyarázni, de megérteni sem voltam képes. Csak annyit éreztem, hogy a lelkem alaktalanul és cél nélkül forrongott valami ellen, ami nagyobb és magasabb és mélyebb és sötétebb volt Siddonsnál és hogy Siddons korholó szavai nem jelentettek többet, mint a mókus fütyülése a viharban, amely nagy fákat csavar ki tövestül.

Szerettem volna megölni a macskát. Szerettem volna megölni akármit a világon, ami azt a macskát teremtette.

5. §.

Siddons volt az első, aki elültette lelkemben azt a gondolatot, hogy az életet pályafutásnak fogjam fel.

A beszélgetések során, amelyeknek oly nagy részük volt abban, hogy belőlem szerény, tartózkodó, sportkedvelő, illedelmes, tiszta és derék, hazafias és módjával népieskedő angol ifjú formálódjék ki, - Siddons állandóan vissza-visszatért az életpálya szempontjának fejtegetésére. Beszélt kudarcokról és sikerekről, államférfiakról és kiváló hivatalnokokról, főrendi méltóságokról és a Westminster Abbeyről.

- Nelson, - mondotta, - eredetileg lelkésznek a fia volt, úgy, mint te.

- Angliát a lelkészek fiai teremtették meg.

Sokat beszélt azokról a dolgokról, amelyeknek kudarc lett a vége, és azokról, amelyekkel sikert és hírnevet arattak az emberek.

- Az állhatatlanság tönkreteszi az embert, - emlékszem, hogy ezt mondta. - Tűzd ki magad elé a célt és ne tágíts tőle.

- Sohase kövess el szükségtelenül semmi szokatlan dolgot, mert ez tiszteletlenség a mult összes nagyaival szemben, akik hagyományainkat megteremtették.

- Ne csatlakozzál elhamarkodva véleményekhez; de ha egyszer állást foglaltál valamiben, maradj állhatatos. A világ sokkal szívesebben eltűri a határozott emberek tévedését, mint a gyöngék tétovázó igazságát. Maradj meg az álláspontod mellett.

- Nem szabad soha megfeledkeznünk róla, - mondta egy ízben eltűnődve, miközben, magasan a fejem fölött, égnek emelte az arcát, - hogy az intézmények sokkal fontosabbak, mint a nézetek. Az ember igen gyakran csak azért fogad el valamely nézetet, hogy kifejezést adjon valamely intézménybe vetett hitének... Az emberek boldogulhatnak csaknem mindenfajta nézetekkel, de csak bizonyos intézményekkel. Ehhez az igazsághoz nem fér semmiféle kétely. Azért még nem hurcolkodik ki az ember egy házból, mert a kapuja fölött régi szimbolumok vannak... Föltéve, hogy *csakugyan* régiek és szimbolumok...

Az ilyen magánjellegű szemlélődések magasságából egyszerre csak leereszkedett Siddons énhozzám.

- Teneked mi a terved az életben, Steve? - kérdezte ilyenkor.

- Az élet boldogságához szükség van valamiféle hivatalra. Hol szeretnél szolgálni? Tekintettel arra, hogy szereted a tudományt és a természetrajzot, nem volna nehéz bejutnod az indiai állam szolgálatba. Mint jogász, aligha vinnéd sokra, azt hiszem. A jogi pályának rögzös az útja, bár nagy jutalmakkal kecsegtet. A jogtudósok sokszor érnek el nagy eredményeket. Ismertem egy embert, aki a Titkos Tanács tagja lett, noha nem volt még negyven esztendő sem - és ezt a nélkül érte el, hogy nagy családi összeköttetései lettek volna... A fődolog az, hogy az ember mindig egy célra irányítsa az erejét. Az egyetlen, amit Anglia nem szível: az ácsorgó, az álmodozó ember, aki révedezve, fél-éberen éli napjait. Ez a titka az energiánknak. A nyugat fiai vagyunk. Ennek köszönhetjük, hogy azokká lettünk, akik vagyunk.

Tudtam, hogy ezzel hová célzott Siddons. Amennyire vissza tudok rá emlékezni, Siddons sohasem mondott bírálatot közvetlenül sem rólam, sem az apámról; de azért megértettem világosan, hogy az apámat tétovázó, tétlenkedő embernek tartotta, engem pedig egy kissé elpuhultnak, aki csak sürgös szükség esetén szedem össze magamat.

6. §.

Harbury tovább folytatta az elnyomásnak, kéreggel való bevonásnak, keményítésnek és erősítésnek azt a műveletét, amelyet Siddons kezdett meg. Egy ideig nagyon alaposan összeszedtem magamat. Nincs bennem Harburyval szemben sem hálátlanság sem hűtlenség; annak idején te is oda fogsz kerülni, te is ott fogsz élni ebben a mi brit világunkban s meg kell tanulnod a nyelvét és a modorát, merítened kell a tartaléktőkéiből és ki kell fejlesztened a külső burkolat bevált szívóosságát és mintaszerűségét. Később azután, ha kedved telik benne, pörbe szállhatsz majd vele. De annak idején, amikor pörbe szállsz majd az emberi társulás mai föltételeivel, azt ne hidd ám, hogy csak Harburyval van bajod. Hogy a civilizáció ráerőltetett álarca és kényszere alatt mivé lett és mivé lehet az ember legbensőbb mivoltában, lényének mélységeiben, most kezdem csak helyesen megítélni, mikor már javakoromat élem. Nem ösztönökre támaszkodó vadember többé, hanem oly teremtmény, amely csaknem hihetetlen

változékonysággal tud alkalmazkodni a számára megnyílt bámulatos új lehetőségekhez. Csodák, amelyekről nem is álmodtunk; hatalom, amely még fel sem fogható; birodalom, amelyet nem korlátoznak a legtávolabbi csillagok sem, - íme, ez az ember öröksége. De egyelőre, amíg valóra nem váltjuk e hatalmas, de határozatlan, e kábító, de ugyanakkor biztató ígéreteket; ha kénytelenek vagyunk mindenképpen itt élni az emberi társadalom tömeg-változatosságában: alá kell rendelnünk magunkat esetlen megalkuvások és kiegyezések egyik vagy másik rendszerének - és minekünk, Strattonoknak, legmegfelelőbb a Harbury-rendszer. Ennélfogva te is el fogsz menni oda abba a régi iskolába.

Én Rendle-ékhez mentem. Éppen hogy bejutottam a kollégiumba; két hellyel a legrosszabb tanuló mögé kerültem. Kezdetben Maxtonnak a robotosa voltam s a legjobb pajtásom Raymond volt, aki most neked is jóbarátod és gyakran ellátogat hozzánk. A vizet jobban szerettem a szárazföldnél, a csónakázást jobban a krikettnél, már a miatt a gyöngém miatt is, amelyet már említettem volt. De általában nem voltam nagy sportkedvelő.

Raymondnak meg nekem közös csónakunk volt, s az időnek, amelyet csónakázásra szántunk, túlnyomó részét Dartpool Lock közelében töltöttük el, olvasgatva vagy beszélgetve. Körülbelül egyszer hetenként föleveztünk Sandy Hallig. Egyik nyolcasba sem léptem be soha, bár állandóan unszoltak rá. Meglehetősen úszó és a legjobb bukó voltam.

Általában megfelelő és kellemes hely volt számomra Harbury. Az idősebb diákok nem zsarnokoskodtak velem, s azt hiszem, én sem zsarnokoskodtam a nálam fiatalabbakkal. Mindabból a titkos és gyerekes érzékieskedésből, amelyről manapság oly sok szó esik, - az ingerlékenyebb emberek úgy beszélnek róla, mintha a legszörnyűbb és legkülönösebb bűn volna, holott nem egyéb, mint lealacsonyító, de csaknem elkerülhetetlen és nagyon is nyilvánvaló eredménye annak, hogy egy csomó fiú él együtt önhitt, de félénk emberek nem eléggé hathatós ellenőrzése alatt, - ebből a tisztátalanságból, amelyről beszélek, alig ért el hozzám több, mint egy-egy felvillanó sejtetem, egy-egy halk célzás és határozatlanul tapogatózó beszélgetés. Hozzád sem igen fog ennél több elérni, mert az efajta dolgok, mint Swedenborg poklai, érzik, hogy hol van keresni valójuk.

Fegyelemre serkentő ösztönömet meglehetősen kifejlesztettem volt már Siddons keze alatt s Harburyban úgy emlékszem magamra és úgy emlékeznek rám mások is, mint csaknem feszes korrektségű ifjúra. Elég jól megálltam a helyemet minden tárgyban, de különösen jól a történelemben, geológiában és a természettudomány biológiai ágában. Ez utóbbi tárgyakban fékezni is kellett az érdeklődésemet, hogy magolónak ne tartsanak s még hozzá modern irányú magolónak.

Korán bejutottam a hatodik osztályba, s az öreg Latimer meglehetősen kedvelt. Arra ösztökölt, hogy legyek - mint ő mondta - «üdvös» befolyással a fiatalabb fiúkra, s én teljesítettem is az óhaját elég eredményesen, noha tartózkodtam minden gorombáskodástól. A dolgokról általában józan, közkeletű nézeteket ápoltam inkább magamban, mint hirdtettem, s rendkívül gondosan ügyeltem arra, hogy a szalmakalapomat annyira toljam csak le az orrom fölé, hogy a fejem búbja födetlen ne maradjon; a nadrágom feltűrt szegélyének pedig pontosan akkora legyen a szélessége, amekkorát felebarátaim ítélete kifogástalannak állapított meg. A harisnyáim színe élénk volt, de nem közönséges, és a nyakkendőket, amiket viseltem, úgy kötöttem meg, hogy szándékosan elkerültem úgy a lomposágot, mint a pedáns csínt.

Irtam két cikket a kollégiumi szemlébe, elég ügyes vitatkozóvá alakultam ki az önképző-körben és sokszor társalogtam hosszasan idősebb társaimmal vallásról, politikáról, sportról és társadalmi kérdésekről, és legbensőbb gondolataimat eltitkoltam minden teremtetten lény elől. Valóban, Harbury és Siddons fegyelmezése oly hathatós volt, hogy azt hiszem, akkoriban

már-már annyira jutottam, hogy legbensőbb gondolataimat eltitkoltam saját magam elől is. Csodálatosan vissza tudtam fojtani legbensőbb énem életét; el tudtam menni a szépség mellett úgy, mintha meg se láttam volna, sőt egy ideig, azt hiszem, úgyszólván meg se láttam, de azért mégis emlékszem azokból az esztendőkből is - száz meg száz szépséges dologra.

Harbury maga is gyönyörűséges hely. Környéke régi, rendezett vidéken búbajos folyammenti táj s a wetmorei nagy várkastély és a tornyos város, szürke bástyás falának szikláival, a vörös háztetők sűrű erdeje fölött, megkapó háttere számtalan elragadó részletképnek: terebélyes fáknak, pityangos rétlapályoknak, kötőfűzzel és szittyóval szegélyezett folyókanyarulatoknak, hullámos szántóföldeknek s az Avonlea sással borított, liliomokkal ékes víztükrének. Maga a kollégium legkorábbi Tudor és Stuart ízlésű téglapépület, amelyet ma már omlataggá értelt az idő, de a nagy szürke kápolna, híres dicsőséges keleti ablakával, úgy lebeg az egész épület fölött, mint éneklő hang az alkonyatban.

És az esteli felhőzetek Harbury fölött csodás hatású kifogyhatatlan változatosságban követik egymást, most derűsek, majd rejtelmesen fenyegetődzve mélyre nyulnak alá, majd meg hihetetlen magasságokig tornyosulnak, majd pedig elképzelhetetlen távolságokba vész tündöklő színtömegük.

Bizonyos, hogy gyönyörködtem én is mindezekben a szépségekben, mert különben mikép emlékezhetném vissza rájuk oly élénken? De arra nem emlékszem, hogy megvallottam volna magamnak, hogy gyönyörködöm bennök, s a lelkem nem tárult föl nyíltan és szégyenkezés nélkül ilyen szépségek befogadására.

Azt hiszem, hogy életünkben a kora ifjúság az a korszak, amikor legnagyobbfokú a félősségünk.

Még Raymondot sem fogadtam be túlságosan a bizalmamba. Sőt még saját magam előtt is igyekeztem annak látszani, amivé mások kívánsága szerint lennem kellett. Szerényen azt vallottam, hogy csupán mérsékelt és tűrhető boldogulást kívánok az élettől, noha lelkem feneketlen mélységeiben szenvedélyes vágyódás élt bennem arra, hogy kiváljak a többiek közül. Keményen dolgoztam, sokkal keményebben, mint ahogy mások gondolták rólam és azt mondtam, azért teszem, mert az iskolának becsületére akarok válni; illő hódolat érzését erősítgettem magamban a királynő, a haza és az egyház iránt; úgy viselkedtem, mintha stoikus módra megvetnék minden vágyódást, minden örömet és minden művészetet, noha olykor-olykor egy-egy költői részlet akaratom ellenére úgy lánggra lobbantott, mintha tűz kapott volna bele a lelkembe, egy-egy szép festmény is szokatlan izgalmakat váltott ki belőlem, s noha az öröm képei elűzték képzelődésem komor árnyait s nem mindig menekültek tova akkor sem, mikor szemügyre vettem őket.

Másrészt meg érdeklődést színleltem játékok iránt, amelyek egyáltalában nem érdekeltek. Egyik-másik fiúra hevesen féltékeny voltam s ezt is nagylelkű elismerés palástjába burkoltam el. Bizonyos népszerű véleményeknek tapsoltam, noha kételkedtem bennök. Bármily erős lelki motivumok működtek is bennem, egyre kevésbé voltam hajlandó engedelmeskedni nekik, amíg rájuk nem húztam az elfogadott kódex valamelyik tetszetős paragrafusát. Ha ez nem sikerült, akkor legokosabbnak tartottam elnyomni őket. Mikor az egyik nyáron hatalmas vágy szállt meg, hogy kerekedjem föl éjjeli sétára a dombvidéken át Kestering felé, heverjek le a fűbe és nézzek fel álmodozva a csillagokra: elkezdtem törni a fejemet, mitévő legyek, míg végül kitaláltam, hogy az éjjeli lepkevadászat jól ismert és helyesnek elfogadott sportját kell felhasználnom furcsa gyöngeségem palástolására.

És mindenbizonnyal tisztában kellett lennem már akkor is azzal, hogy álorcáskodom, mert nagyon jól tudtam mindig, hányadán vagyok más emberekkel. Udvariasan meghallgattam,

tisztelettel fogadtam és megértettem barátaimnak a csodálatos kijelentéseit. Mikor valamelyik társunk váratlanul jutalmat kapott és kijelentette, hogy átkozott nagy szerencse érte, amelyet meg nem érdemelt, úgy hogy nem tudja, ne mondjon-e le a jutalomról, én ösztönszerűen tudtam, hogy eszeágában sincs lemondani róla. És nem emlékszem abból az időből sem, mikor tiszteletteljesen végighallgattam Siddons szerény életcéljának a fejtegetését, mondom, ebből az időből sem emlékszem oly pillanatra, amikor nem lettem volna tisztában azzal, hogy Siddons tekintete rendületlenül a püspöki székre irányul. A püspöksüvegre gondolt, bár másról beszélt.

Milyen szilárdan kötik az embert régi kapcsolatoknak a láncai! Emlékszem, hogy amikor Siddons pár éve elérte végül a célt, amelyért küzdött, örvendező hangon azt írtam neki, mennyire meglepett, hogy a mi törtető korunkban végül mégis csak méltó elismerésben részesült önzetlen munkálkodása.

De mi egyebet írhattam volna neki?

Mindannyiunknak megvannak a magunk Siddonsai, akikkel szemben nincs más választásunk, mint vagy a kétszínűsködés, vagy az erőszakos szakítás. Én még mindig itt hordom magamon Siddonsnak a bélyegét, kicsi fiam, és félek, hogy nemsokára ugyanez lesz a te sorsod is.

7. §.

A törvény és szokás minden kuszaságának az a nyitja, hogy az emberi társulás mesterséges csinálmány. Nem élünk együtt oly természetesen, oly kényelmesen, mint a legelésző őzek vagy a táplálékot kereső seregélyek, vagy a halak tömegei. Az ember olyan teremtmény, amely a legszélsőbb elkülönülés hosszú öröklődése után ment csak bele a társulásba. Még mindig erősen egyéni lények vagyunk, s az a szenvedély uralkodik rajtunk, amely voltaképpen nem más, mint az egyéniség megnyilatkozása: - a féltékenység. A féltékenység heves ragaszkodás önmagunkhoz, ösztönszerű türelmetlenség felebarátainkkal szemben, amely vagy támadásra ösztönző telhetetlen vágy bennünk, amíg mulékony frissességgel működik, vagy dühös védekezésre sarkal a félelem bénító hatása alatt. Az előretörés pillanataiban uralkodni vágyunk, letörni mindenkit és elpusztítani mindent, ami nem mása lényünknek; hátrálás közben otthonunkba vonulunk vissza, mint erős várba, és az a vágyunk, hogy senkise háborgasson.

Már most minden törvény, minden társadalmi rend, minden szokás összetákolta munka és bizonyos értelemben engedmény az önmagunkhoz való ragaszkodásnak ezzel az elkülönzésre törő szenvedélyével szemben. Kibúvó halálos társadalmi összeütközések alól. Az emberi társadalom ugyanis manapság fegyverszünet még csak és nem szövetséges állapot.

Ha ezt megérted, akkor kezdesz majd megérteni ezer meg ezer kusza dolgot a törvényhozában és a társadalmi életben. Meg fogod érteni, hogy mindaz a korlátozás, amit «konvenció» néven foglalkozunk össze, szükségszerű, és hogy a társadalom, mint társadalom, elkerülhetetlenül ellenséges indulattal viseltetik minden iránt, ami kiváló. A kivételesség nem egyéb, mint bizonyos különbségnek az érvényesítése, a féltékenység felhalmozott erőinek a semmibevétele, a társadalmi szerződés lényeges feltételeinek a megsértése. Vagy bosszankodást vagy támadást vált ki az emberekből. Ez az oka annak, hogy nagyjában mindnyájan egyformán öltözködünk, szerénységet színlelünk, ugyanazokat a frázisokat használjuk, egymás «jogait» tiszteletben tartjuk és nagyobb önzetlenséget igyekszünk kifelé mutatni, mint amekkorát bensőnkben érzünk...

Ezzel a valósággal számolnod kell csakúgy, mint minden valósággal. Ez a törvényeknek és a kormányzásnak a valósága; ez a szokásoknak és intézményeknek a valósága: megalkuvás ez a féltékenységek között. Annyira valóság ez, mint ahogy valóság volt a macska dolga a madárfiókákkal és valóság volt a nyöszörgő patkány, amelyet a kegyetlenség és undor paroxizmusában agyonvertünk a csűrben.

De nem ez az egyedüli valóság. Hasonlóképpen valóság szívemnek szenvedélyes lázongása is a kegyetlenség ellen, s az az ingadozó, de mélységes ösztön, hogy ne színleljek, hogy rázzam le magamról a félelmet és a féltékenységet, hogy a mindennapi élet megalkuvásai és rejtőzködő módszerei közül rontsak ki tisztán, szabadon a világosságba, emelkedjem fel az önzetlen szeretet világába és induljak el új úton, az emberiség érdekét szolgálva életemmel.

HARMADIK FEJEZET. Tervezetek és Lady Mary Christian.

1. §.

Tudom, hogy mielőtt a Harburyban töltött napok véget értek, oly életpályáról álmodoztam, amelynek során nagy és szembetűnő hasznára lehetek a világnak. Mindig ez foglalkoztatta és ez foglalkoztatja most is az elmémet. Lehet, hogy talán kigyógyultam az ifjúság egetvívó reményeiből; lehet, hogy megtanultam lemondani a «nagy és szembetűnő» jelzőkről; de még most is szükségem van arra a hitre, hogy jelentek valamit, hogy olyan szerepet töltök be, amelyet senki más be nem tölthetne valamely haladási folyamatban, valamely egyetemes tervezetben, amely diadalmas célok elérése felé közeleg.

Általában, azt hiszem, akkoriban köz-szolgálatról álmodoztam. Harbury hagyományai állhatatosan az állam felé irányították figyelmemet, és világomban nem volt semmim, ami az ambíciónak más fajtáját éleszthette volna bennem. Művészi vagy írói siker iránt nem volt érzékünk, s egy harbury-i diák époly kevéssé akart volna híres filozófus, mint híres üstfoltozó lenni. A természettudományt és a fizikát lekicsinyeltük; három tudós tanárunk *ex officio* nevetséges alak volt előttünk s a gyakorló laboratóriumot furcsaságok menedékhelyének tekintettük. De apáinknak több mint a fele legalább is főrend vagy parlamenti tag volt, s ennél fogva politikai érzékünk élesen és erősen kifejlődött. A történelem, s különösen az a történelem, amely a tizenharmadik századon keresztül leért napjainkig, a meghitt mintaképek egész képcsarnokával látott el bennünket; öreg nagybátyáink, nagyapáink és még régebbi elődeink bőségesen szerepeltek a históriában és megadták azt a mintát, amelyhez életünk vágyódásait szabtuk.

Az imperializmus korát éltük, a korábbi Kipling-időszak festői imperializmusát, és mindannyian rajongtunk a birodalomért. Abban az időben a fehér ember kötelességének a birodalomról volt szó; a tarifa-reformmozgalom ellenáradatának mocskos hullámai akkor még néhány évig nem törtek elő. Akkor még könnyebb volt nekünk ott Harburyban, mint manapság, hinni a saját faji, nemzeti és osztályfelsőbbségünkben. Mi voltunk az angolszászok, a föld kiválasztottai, akik vezérei voltunk a világnak a társadalmi szervezkedésben, a tudományban és a gazdasági módszerben. Indiában és különösen a Keleten mi voltunk a pártatlan igazságszolgáltatás, a kérlelhetetlen igazságszeretet, az egyéni tisztaság és a modern fejlődés apostolai. Kalandvágyó jóindulat sarkalt bennünket arra, hogy mindezt az áldást elterjesszük szerte egy ellenkező és olykor makacskodó embervilágban, amely túlnyomó részében «színes» emberek világa volt. Sikereink ebben a munkában felébresztették több kontinentális nemzetnek, különösen Franciaországnak, Oroszországnak és Németországnak a keserű irigységét és versengését. De Franciaországot hamarosan lekötötte Észak-Afrika, Oroszországot pedig Kelet-Ázsia, úgy hogy már abban az időben is Németország volt a legszámottevőbb ellenlábasunk utunkban a világuralom felé.

Ez volt a kilencvenes évek elejének nagyszabású és nemtelennek semmiképp sem mondható iránytörékvése. Közülünk, harburyi fiúk közül, a legtöbben, minthogy úgy, mint én magam is, kritikátlanságra voltunk szoktatva, így láttuk a nemzeti fejlődés jövőjét. Keveset vagy semmit sem tudtunk, amíg a szabad kereskedelem és a tarifa-reform híveinek dühös mérközése pár évvel később meg nem nyitotta a szemünket, a kizsákmányolt új területek és az alávetett és leigázott népek rengeteg tömegével való kapcsolatainknak kereskedelmi, pénzügyi és szennyes részleteire vonatkozólag.

Nem tudtunk semmit a saját hazánkban élő néptömeg társadalmi helyzetéről sem. Merőben tudatlanok voltunk gazdasági kérdésekben. Nem tudtunk semmit a munka kisajátításának és kizsákmányolásának arról a folyamatáról, amely a rabszolgák államává alakítja át a világot. Az igazság jelszavainak kimondásától vagy húsz esztendőre voltunk még. Azt hittük, hogy az angol ember minden tekintetben különb másfajta embernél; hogy az angol irodalom, tudomány és filozófia ragyogó, de megközelíthetetlen fénnel világít valamennyi más népnek; hogy a mi katonáink jobbak minden más katonáknál és a mi tengerészeink minden más tengerészeknél. Azt a civilizációt és vállalkozószellemet például, amely Németországban támadt, árnyéknak, irigy árnyéknak tekintettük csak, amely hozzátapad a mienkhez. Akkoriban még az volt a fölfogás, hogy a német ipar nem egyéb, mint az utolérhetetlen angol áruknak tisztességtelen utánzása. És ami az Egyesült-Államokat illeti, hát az Egyesült-Államok, bár az angol család vérbeli rokonai voltak, ebből a családból régen kiközösültek, saját külön kontinensükön elszigetelődtek és - tagadhatatlanul - korrupctakká romlottak.

Látod, édes fiam, ekkora tudatlanság rabjai lévén, egyáltalában nem volt méltatlan dolog a hazafiság és az arról a mi hatalmas birodalmunkról való álmodozás, amely el fogja terjeszteni világszerte nagy békéjét és kultúráját, erényességét és csodálatos, példátlanul álló tisztességét - igen, a tisztességét!

2. §.

Mialatt visszatekintve, megpróbálom újra fölépíteni kora ifjúságomnak mindezt a tervezgetését, megdöbbenve látom, hogy mindent, de mindent készen vettem át attól a világtól, amely közvetlenül körülfogott. Mintha valami módon abbahagytam volna - ha ugyan egyáltalán elkezdtem valaha - szemügyre venni azokat a magasságokat és mélységeket, amelyek a közvetlenül körülöttem hullámozó élet fölött és alatt voltak.

Mintha érlelődésemnek ebben az időszakában úgy tekintettem volna ezekre a realitásokra, mint ahogy a mezőn álldogáló tehén nézi az eget. Apám papi ruhája, a burnmorei oltár, a harburyi szószék és Siddons ott állt közöttem és az Isten fogalma között, úgy hogy évekre és sok keserű kiábrándulásra volt szükség, amíg rájöttem arra, hogy szükségem van rá.

És a finom elme gyakorlatnak épűgy híjával voltam, mint a mélységnek. Sem logikát, sem filozófiát nem tanultunk Harburyban, Oxfordban pedig nem annyira gondolatokkal volt dolgunk, mint inkább régi és idegen gondolkozók munkáinak rossz fordításaiival és ellaposított népszerűsítéseivel. Nincs a filozófia ellen hathatósabb szérűm, mint halott filozófusoknak iskolás föleresztése. Oxfordban a filozófiai tanítás a mult század vége felé nem annyira tanítás volt, mint inkább védőoltás. Az anyagot a görögök misztikus, hódoló megaranyozásával tálalták fel; az öreg Hegel szörnyűséges útvesztője volt a modernség csúcspontja, és Plátó, ez a szellemes ujságíró-művész, ez a ragyogó, nyughatatlan kísérletező a gondolatok világában, úgy szerepelt, mintha a bölcsesség istene lett volna, csak valamivel kevésbbé mindentudó - s egészben valamivel nagyobb mértékben tudós és gentleman - mint a tények istene...

Így aztán visszatértem megint a birodalomhoz, miközben első kísérleteimet tettem életemnek a célkitűzésére. A birodalmat akartam szolgálni. Azt óhajtottam, hogy ez legyen minden jelentőségem. Volt ebben az odaadásban - belátom - valami rómaiasság. Csak azt nem határoztam el még, hogy miként és hol fogom szolgálni a birodalmat. Néha állami hivatalra gondoltam, nagyobbra törő pillanataimban pedig a politika felé terelődtek a gondolataim. De kétséges volt, vajjon családi összeköttetésem a politikát észszerű lehetőséggé tehetik-e számomra.

A birodalmat akartam szolgálni.

3. §.

És mialatt megindulnak az életcél kitűzésére és az életharc tervének megállapítására irányuló kísérletek az ifjú életében, feje fölött a levegőégben összegyűlnek és eloszlanak és újra összegyűlnek fenyegető fellegei, bolyhosodnak bárányszerű felhői, váltakoznak piros hajnalai és sötétén izzó alkonyulatai a szerelemnek, annak a szenvedélynek, amely a lét forrása és megújódása. Olykor ez a nyugalanság annyit jelent csak, mint a tavaszi időjárás a versenyfutó számára, aki győz a céloszlop közelében; máskor azonban lenyűgöz mindent az ifjú világában ennek a szenvedélynek az ereje.

4. §.

Csak ha gyermekeink vannak, akiket szenvedélyesen szeretünk, akkor foghatjuk föl, milyen mélységesen méltatlan szerepe van az életben a véletleneknek. Nem arra gondolok, hogy mennyire bánt, amikor váratlan és aggasztó dolgok történnek veled vagy a hugocskáiddal, hanem, hogy mennyire bántanak ezek a dolgok, mielőtt megtörténnek. Álmaimat és reményeimmet arról, hogy miként fog alakulni a jövődötök, mind megrontja az az érzésem, hogy a mérőben véletlen találkozásoknak és kiszámíthatatlan szükségszerűségeknek óriási jelentősége lesz az életetekben. Mert, úgy látszik, nemcsak a barátságban, hanem talán még inkább a szerelemben is, amely a lélek legbensőbb élménye, csaknem kizárólagosan a véletlen uralkodik. Hogy miféle személyekkel fogsz összetalálkozni életed során és hogy kik fognak legmélységesebben érdekelni, ez csaknem olyannyira véletlennek a dolga, mint a virágpor szemcséjének sodródása a fenyőerdőben. A véletlen könnyű szárnyán repülve jut el ide vagy oda, de aztán soha többé nem repülhet újra.

Valahol másutt, iskolákban és gyermekszobákban, talán züllött sikátorok pincelakásaiban, tán munkásnegyedekben vagy palotákban, a föld másik végén, Kanadában, Oroszországban vagy Kínában, más apró teremtmények gyakorolgatják gyöngé tagjaikat, nyuldosnak gyermeki kezecskéikkel a körülöttük lévő dolgok után, akik valamikor szörnyű, értelmetlen és ellenállhatatlan hatalommal és varázserővel fognak talán belerobbanni az életetekbe. Keresztül fognak törni megállapodásnak indult énetek korlátain; szólítani fognak benneteket a szépség és a faj szolgálatára; próbára fogják tenni lelketek legnagyobb magasságait és mélységeit; alkalmat fognak nyújtani nektek arra, hogy lehessetek istenekhez vagy nyomorult férgekhez hasonlókká, angyalokká vagy ördögökké; befolyásolni fogják veletek együtt mivoltotoknak magvát és velejét.

És ő rajtuk múlik, akik most még ismeretlenek, sorsotoknak a lényege. Szeretni fogjátok őket határtalan bensőséggel, gyűlölni fogjátok őket, szolgálni fogtok nekik, viaskodni fogtok velők, és ebben a kölcsönös egymásrahatásban fog érvényesülni bennetek az életerő, ebben fog kimerülni napjaitoknak a lényege.

És hogy kik lesznek ők vajjon, miféle emberek és milyen lesz a hatásuk: ez annyira vak véletlennek a dolga, hogy válogatásról, szemelgetésről szó sem lehet.

A törvény és a szokás összeesküszik az ember természetes körülményeivel, hogy segítse torlódni ennek a véletlennek a következményeit a maguk véglegességében és végzetességében...

Tisztára lehetetlenség most már visszaidézni emlékezetembe mindazokat a lépéseket és fokozatokat, amelyekkel a nemi életnek ez a hatalma benyomult életembe. Mintha olyanformán kezdődött volna, mint ahogy a szélvihar kezdődik, a vizet fodrozó és a lombok közt

suttogó halk szellőcskékkal; azután csendesség következett, majd újra távoli sóhajtás és szünet, azután nagyobb és hosszabb háborgás, amely elkezdett nőni, növekedni egyre jobban, egyre szakadatlanabban, míg végül eltakarta a mennyboltot, s az élet minden mélységét és minden magasságát viharzó ingerek és szenvedélyes vágyak sötétítették el.

Azt hiszem, hogy a kezdet kezdetén csupán apró kíváncsiságokról volt szó; időnként kétségtelenül élénk érzések voltak ezek, de nyomot alig hagytak maguk után; határozatlan első nyilvánulásai voltak csupán valami sajátos izgalomnak. Elég tisztán emlékszem oly időszakokra, midőn úgyszólván kikeltem magamból s elindultam ezek felé a dolgok felé, ezek felé az érdekességek felé; de azután mindig hamarosan elkövetkezett a szégyenkezés és a rejtőzködés.

És ezek az emlékek összekeveredtek más emlékekkel, amelyek egyáltalában nem voltak kapcsolatban a nemi élettel. Főleg arra gondolok, hogy kezdtem észrevenni a szépséget élettelen dolgokban is; gyönyörködtem a szürkületkor felbukkanó fényvillanásokban, a félhomály zsongó titokzatosságában, este a virágok izgató illatkeveredésében és nyári éjszakákon a csillagok rejtelmes, derűs elevenségében...

Azt hiszem, hogy a gyermekkorom talán szokatlanul ment maradt minden lealacsonyító hatástól ebben az irányban. Regény nem igen akadt az apám házában, színdarabokat sohasem láttam és nem is olvastam, amíg csaknem fel nem serdültem, úgy hogy természetesen gondolkodtam a szerelemről és nem oly mesterkélten, mint a legtöbb fiatalember, akinek ehhez szokik a képzelődése.

Egyszer, kétszer szerelmes is lettem, még egészen kisfiú-koromban. Ezek a legkorábbi kísérletezések nem igen léptek ki azonban a néma hódolatnak, az önfeláldozás határozatlan, hatalmas, de tehetetlen vágyának köréből.

Egy ideig, emlékszem, lelkem mélyéből imádtam Lady Ladislav-t. Majd egyszer vasúton - azt már elfelejtettem, hová utaztam - megismerkedtem egy leánnyal, s nagyon elevenen emlékszem még most is piros arcára és egy kicsit pajkoskodó mosolygására. Lába elé szórtam azon frissiben és őszintén hódolatom virágait. Írni akartam neki. Egész életemet az ő szolgálatára akartam szentelni. Állhatatosan könyörögtem; de megjelent a háttérben valaki, akinek a néni volt a neve s aki gondoskodott róla, hogy mint Atropos, elvágja párkaollójával ennek a regényes kalandnak a fonalát.

Azután egy fénykép nyűgözte le egy időre a szívemet; a delfi Sibylla fényképe volt a Sixtus-kápolnából apámnak a dolgozószobájában; azután - igen, volt egy leány egy trafikusboltban a Harbury High Streeten. Ellenállhatatlan kényszerűség hatása alatt oda szoktam járni a boltba, cigarettát vásároltam - és néha-néha beszélgettem az időről. De utána, magányomban, nagy-szerű beszélgetéseket és találkozásokat éltem végig gondolatban vele. A cigaretták növelték állapotom természetes melankóliáját, úgy hogy végül az öreg Henson szigorúan megdorgált. Szinte úgy sejtem, hogy az a lány még mindig ott van a trafikusboltban...

Azt hiszem, ha megerőltetném magamat, ki tudnék ásni tíz-tizenkét ilyen emléket, egyre fakultabbakat, míg végül olyanokhoz nem érnék, amelyek teljesen elmosódók és mindenestül csaknem egészen kitörölődtek már az emlékezetemből. Mialatt visszatekintek most rájuk, az a fura kép merül fel képzeletem előtt, amint egy halacska bele-belekap hol ebbe, hol abba a csalétekbe.

Véletlen körülmények legcsekélyebb támogatásával e jelentéktelen vonzódások bármelyike oly hatalommá erősödhetett volna, amely más irányba tereli egész életemet.

A döntő fordulat aznap következett el, mikor Lady Mary Christian elém lépett mosolyogva a napfényből a burnmorei kertiház előtt. Ebben a pillanatban véget ért életemben mindörökre a nyugtalankodások és tapogatódzások korszaka. Azok a többi benyomások mind belekerültek akkor abba a poros lomtárba, amelyből most oly fitymálkozva kiástam őket.

5. §.

Mind az öten játszópajtások voltunk. Az egyikünk Lord Maxton volt, akit megöltek később Paardebergben, mialatt én Ladysmithben voltam. Maxton körülbelül egy esztendővel idősebb volt nálam. Aztán Philip, aki most Earl Ladislav s aki körülbelül másfél esztendővel fiatalabb nálam; aztán Mary, aki egykorú volt velem, egy heti különbséggel, és Guy, akit csecsemőnek tekintettünk és nyilván valami korai nyelvészeti erőlködése emlékeképpen «Brumbrum»-nak neveztünk. Guy megtett mindent, ami telt tőle, hogy bosszút álljon ifjabb voltáért, mert amint telt az idő, igazi gólyalábú óriássá cseperedett.

Énnekem elevenebb volt a fantáziám, mint Maxtonnak, és nála jóval olvasottabb is voltam, úgy hogy Mary meg én voltunk a főrendezői a legtöbb játéknak, az indiánosdinak, háborúsdinak meg a kutató expedícióknak, amelyekben hosszú napjainkat együtt eltöltöttük.

Mikor Christianék Burnmoreban voltak, - rendszerint három vagy négy hónapot töltöttek ott évente, - engem egyszersmindenkorra meghívtak maguk közé. Néha két unokatestvérük is eljött velünk játszani és néha betörtek közénk a Fawney-gyerekek is egy utálatos nevelőnővel, aki örökösen kiabált velők; de a Fawney-gyerekek szórakozott, lusta fiatal személyek voltak, akiket bizony nem igen kedveltünk.

Csodálatos, hogy milyen kevéssé emlékszem Mary gyermekkorára. Mindaz, ami azóta történt közöttünk, ragyogó áthatolhatatlan ködfátyollal választja el Mary gyermekkorát mai énemtől.

Azt tudom csak, hogy kedveltük egymást, hogy én nagyobb voltam, mint ő, hogy a lába érthetetlenül vékonynak tűnt fel előttem, és hogy egyszer, mikor véletlenül eltörtem egy korhadt ágat, amelyet ő hozott be indián táborunkba a nyugati bozót végében, Mary hirtelen dühvel rám rontott, az arcomba kapott és összekarmolt, úgy hogy le kellett fogni, de ehhez szükség volt mind a hármunknak - idősebb fiúnak - egyesített férfiasságára és legnagyobb erőfeszítésére. Ekkor vettem észre először, hogy milyen tündöklő kék a szeme. Fűrge és nagyon bátor volt, úgy hogy egyikünk sem szeretett ellenpárton lenni vele, mert úgy kisiklott a kezünk közül, mint az angolna.

De mindezek a vonásai és jellegzetességei, mikor nagy lány lett, eltűntek.

Bizonyára hosszú idő következett ezután, amely alatt nem láttam Maryt, sem senkit mást a család tagjai közül Philipen kívül. Több, mint egy esztendőnek kellett eltelnie, talán kettőnek is. Maxton valami előkészítő magánintézetben magolt, a többiek pedig valószínűleg Kanadában voltak Lord Ladislav-val. Majd valami elidegenedés támadt Lord Ladislav és a felesége között, és Lady Ladislav Maryvel és Guyval visszatért Burnmoreba és ott maradt egész nyáron át.

Én akkor átmeneti állapotban voltam a végtelen nagy és a végtelen kicsi között. Éppen véget ért már az a nemes és hatalmas mivoltom, az a csaknem államférfíúi személyiségem, aki mint hatodik osztályos fiú voltam Harburyban, és Oxfordba készültem elsőéves hallgatónak. Philip meg én ugyanazon a vonaton utaztunk hazafelé Harburyból; megosztotta velem a burnmorei kétkerekű kocsit, meg a poggyászkocsit és letett a plébánia előtt.

Hosszúlábú, tizenhét esztendő s kamasz voltam, akkora, mint most vagyok, és szőke voltam, oly szőke, hogy egészen gyerekképem volt még, míg a velem egykorú fiúk közül a legtöbbszörnek és Philipnek is, aki az atyjára hasonlított, pelyhedzett már legalább is a bajusza.

Fülemben az igazgató búcsújával, az öreg Henson komoly bátyáskodó szavaival és egy kis csoport ifjabb diák rikoltó éljenzésével, nagyon természetes, hogy ünnepélyes, fenkolt hangulatban érkeztem haza. Még most is emlékszem rá, amint fel- és alájárgáltam a műszikla-csoport és a fügefásor mögött hosszan elnyúló pázsiton az édesapámmal, jövő reményeimről beszélve, azzal a nagyszerű bizakodással, amely koromhoz illett, miközben titkos megelégedéssel állapítottam meg, hogy a vállunk immár egy síkba esik. Kétségtelenül Oxfordról tanácskoztunk és arról, hogy mi mindent kell végeznem Oxfordban; de beszélgetésünknek nem emlékszem egyetlen szavára sem, noha pontosan emlékszem a beszélgetés hangjának minden árnyalatára és kimért, egyenlő lépéseink határozottságára ott a nap fényében...

Mindenbizonnyal másnap délután mentem föl a burnmorei kastélyba. Egyedül mentem föl s a kis ajtón át a széles, oszlopos folyosó végén kiküldtek a kertbe. Az időtájt Lady Ladislav egy indiai kertiházat csináltatott a nagy fák alatt a ház keleti végében s itt találtam a Ladyt unokatestvérével, Christian Helénával együtt, nagy társaságban. Hampton Endből való vendégek voltak a legtöbbször, azután ott láttam a két idősebb Fawney-lányt és egy barnaruhás embert, aki - azt hiszem - a chestoxteri kastélyból érkezett lóháton.

Lady Ladislav nagyon előzékenyen fogadott, mintha - valaki lettem volna.

- «A gyerekek», - mondta, - még mindig odalent vannak a tenisznél.

És mialatt Lady Ladislav beszélt, megpillantottam Guyt, aki annyira megnőtt, hogy alig ismertem rá és mellette egy fehérruhás, kecses, sudár, ragyogó alakot, fején nagy puha kalappal, amely lehajlott mosolygó szeme fölé, amint a nagy gesztenyefák árnyékából, ahol a lombok közt áttörő napsugarak játszi enyeltése vette körül, kilépett a kertiház elé, bele a nyári világosság izzó melegébe.

- Nini! Megjött Steve! - így kiáltott, miközben a labdaverőjét lengetve üdvözölt.

Nem emlékszem rá, hogy mit mondtam neki, vagy hogy ő mi egyebet mondott még, vagy hogy bárki is mondott-e valamit. De azt hiszem, le tudnám festeni megjelenésének minden legapróbb részletét is. Tudom, hogy amikor a tündöklő fényességen áthaladva bejutott a kertiház árnyékába, olyan volt, mintha egy királynő ereszkedett volna le hozzám; és tudom, hogy csodálatos nyugalommal segítségére volt édesanyjának a vendéglátásban; és tudom, hogy elálméklodtam azon, hogy azelőtt sohasem vettem észre hanglejtésének légies édességét. Mintha arra is emlékezném, hogy kemény belső harcot kellett vívnom, hogy el ne veszítsem az önuralmam és hatodikosztályos voltomnak méltóságára kellett gondolnom, hogy ne álljak a helyemen némán, pirulva, esetlenül és szörnyűmód szégyenkezve.

A haja nagyon csinosan fel volt tűzve, ösztövére lába, amely valaha folyton zavarta a szememet, nem volt sehol; a csalánszővetruha, amely testéhez simult, még jobban kiemelte finom karcsúságát és ifjúsága szépségét. És egész lényé csak úgy sugárzott a biztosság érzésétől!

Az első pár üdvözlő szó után, azt hiszem, nem szóltam hozzá és rá sem tekintettem újra az egész étkezés alatt. Amit felém nyújtott, átvettem látszólag a legnagyobb közönyösséggel, udvarias és figyelmes voltam az idősebb Fawney kisasszonnyal s Lady Ladislav-val meg a barnaruhás kis lovas emberrel annak a kérdésnek a fejtegetésébe keveredtem, vajjon lehetséges lesz-e a gépkocsi-közlekedés az országutakon. (Akkor a kilencvenes évek elejét éltük.) Az volt mindnyájunknak a véleménye, hogy elég könnyű gépet, amely erre a célra megfelelné, nem lehet előállítani.

Mary egyszer később megvallotta nekem, mennyire örült már előre a találkozásunknak és mennyire bántotta, hogy én úgyszólván szóba sem álltam vele...

Majd valamivel később ezután a kertiházbeli találkozás után, de azt már nem tudom határozottan, még ugyanaznap-e vagy valamelyik következő délután, együtt sétálunk a mélyebben fekvő kertben, ahol biborodó iszalag sűrű szövevénye - közbe-közbe lilavirágú folyondár kapaszkodó indáival - kúszik fel hullámosan a vörös kőpárkányzatra. Éppen szemben velünk egy kis forrás csobog ki egy mesterséges cseppkőbarlangból, egy képtelen kis Amor-szoborcska talapzatát fürdetve habjaival.

Csaknem fesztelenül beszélgetünk. Mary oldalról az arcomba néz s tekintetében benne van már teljesen fegyelmezett ébersége annak a nőnek, aki érdeklődik egy férfi iránt; mosolyog, beszél a virágokról, a napfényről, a kanadai télről - és hirtelen átmenettel a régi jó időről, amelyet együtt töltöttünk a bozótban és túl rajta a páfrány-rengetegben.

Úgy érzem, hogy nagyon nagylány lett és már egészen asszonyos.

Beszélek én is, ahogy csak telik tőlem és örülök; a szépség, mely kiárad Maryból s amelyet csak most fedezek föl, megremegett s méltóságomat és nyugalمامat csak nagy erőfeszítéssel tudom megóvni. Hiába igyekszem szavainkra rögzíteni a figyelmemet. Állhatatosan arra gondolok, hogy milyen kecses Marynek minden mozdulata és nem győzők álmélnokdni azon, hogy miért nem vettem észre azelőtt soha azt az édes dallamosságot, azt a gyönyörű, selypesen susogó lágytságot a hangjában?

Egyetértünk a virágok, a napfény, a kanadai tél dolgában - egyetértünk mindenben.

- Nagyon sokszor gondolok azokra a játékokra, - mondja Mary, - amiket együtt szoktunk kieszelni.

- Én is, én is, - felelek rá. Aztán hirtelen merészséggel hozzáteszem:

- Egyszer összetörtem az indián táborban egy korhadts fáágot, a magáét, amelyről maga azt hitte, hogy ép és erős. Emlékszik rá?

Erre nevetni kezdünk egyszerre mind a ketten s mintha közelednénk egymáshoz azon a kínos, szükségtelen távolságon keresztül, amely elválasztott bennünket. És ez a távolság eltűnik mindörökre.

- Most nem tudnék már úgy belekapni az arcába, Stephen, - szól Mary, - mint akkor tettem.

Úgy érzem, hogy ragyogó merészségre vall és pompás dolog volt ezt mondanía és ráadásul milyen kedves volt tőle, hogy a keresztnévemen szólított!

- Azt hiszem, hogy meg is karmoltam, - teszi hozzá Mary.

- Nem karmolt meg soha, - jelentem én ki erre meleg meggyőződéssel. - Soha!

- Dehogynem! - ragaszkodik hozzá Mary. De én újra letagadom:

- Nem lett volna rá képes soha!

- Nem vagyunk már gyerekek, - kiáltja ő erre. - Ennyi az egész. Nem fogunk soha többé birkózni kézzel-lábbal, soha többé - holtunkiglan.

- Jóban, rosszban, - folytatom én példátlan szellemességgel és vakmerőséggel.

- Gazdagon, szegényen, - kiáltja rá Mary, nem térve ki a provokálásom elől és a hangja kacag hozzá jókedvűen.

És aztán, hogy eltörpítse újra az egész tréfálkozás jelentőségét, fölujjong a fehér liliumok láttára, amelyek a sűrű babérfák tövében ékeskednek, távolabb a fal mentén... Milyen tisztán emlékszem mindenre! Milyen tisztán és milyen ragyogóan!

Mikor fölfelé mentünk a széles lépcsőn a kert végében, a tenispálya felé, Mary, aki egy lépcsőfokkal magasabban állt, hirtelen hátrafordult hozzám és meglepő határozottsággal rám parancsolt, hogy álljak meg.

- Ne mozduljon! - szólt, egyik kezét kinyújtva felém és tetőtől-talpig szemügyre vett. Az álla egy vonalban volt a homlokommal, fehér nyaka pedig a szememmel.

- Igen, egy egész fokkal, sőt többel is nagyobb nálam, - mondta. - Le fog rám nézni, Stephen, most már mindig további életünkben.

- Mindig lejjebb fogok állni magánál, - feleltem én, - legalább egy fokkal.

- Nem, - szólt Mary, - lépjen föl ide mellém. A nőnek mindig kisebbnek kell lennie a férfinál. Maga, Stephen, férfi már - csaknem... Körülbelül hat láb magas lehet... Itt van Guy a labdával...

Ott libgett előttem ide-oda a tenispályán, Philippel együtt játszva Guy ellen és ellenem. Mingyárt eleinte pajkos szigorúsággal büntetett minden kis előzékenységet, úgy hogy Guy meg én csakhamar kénytelenek voltunk minden idegszálunkat megfeszíteni, hogy megmentsük a játszmát. Emlékszem, hogy Mary alacsonyan, rövidre fogva adogatta a labdát, egyenesen törve a cél felé, egyszerűen, úgy hogy nagyon nehéz volt a labdáját elkapni és visszaütni.

6. §.

Férfikoromnak a küszöbén ez az egész arányló nyár Maryvel volt tele. Szerettem őt a gyermekifjú és a férfi szerelmével. Vagy együtt voltam vele, vagy abban reménykedtem és azt tervezgettem, hogy együtt leszek vele, vagy tele voltam valami eleven, új benyomással, amelyet ő ébresztett bennem, vagy valami talányos mondása, valami jelentős semmiség, egy pillantása vagy egy mozdulata foglalkoztatta és kavarta föl a lelkemet. Akkoriban még az ifjúság édes, mély álmát szoktam aludni, de este, mielőtt elaludtam és reggel, mikor már ébredeztem, Maryről álmodozva siklottam ki abból a világból és róla álmodozva siklottam bele újra abba a világba, amelyben Mary körül forgott éber állapotomban minden gondolatom.

Bizonyos, hogy napok teltek el baráti együttlétben, amikor látszólag semmiségekről beszélgettünk s ide-oda bolyongtunk és csapongtunk a témák között, de a szemünk mindig egymáson függött. És azután hosszú órákat töltöttem el azzal, hogy ezeket a semmiségeket vissza-idéztem az emlékezetembe, boncolgattam és analizáltam a semmiségüket s oly dolgokból, amelyek az emlékezés durvaszemű hálójából utólérhetetlenül kisiklottak a mélybe, ígéreteket és biztatásokat kovácsoltam. Szellemes dolgokat igyekeztem kieszelni, amelyek, noha látszólag semmit sem mondanak, mégis rendkívül jelentősek. Elismételtem magamban száz meg száz nyilatkozatot.

Könnyűszerrel igen sokat lehattunk együtt. Nagyon szabadok voltunk azon a nyáron át és az életünk csupa kényelem volt. Lady Ladislav-t elfoglalták a saját dolgai; néha két-három napra el is utazott s nem hagyott otthon mást, csak egy sovány nevelőnőt, akinek azonban csak forma szerint volt joga ahhoz, hogy Mary dolgaiba beleszóljon. Aztán Lady Ladislav hozzászokott volt ahhoz, hogy engem együtt lásson a gyermekeivel Burnmoreban; s bennünket ő

még mindig gyermekeknek tekintett... És talán azzal sem igen törődött volna, ha egy kicsit csakugyan bele is szerelmesedünk egymásba. Ezt valószínűleg igen természetes, de jelentéktelen és múltó lehetőségnek gondolhatta.

Egy délután az erdő meleg árnyékában, közel a pirosra lakkozott kínai hídhoz, egészen magunkra maradtunk kettesben, Mary meg én, és egyszerre csak elszótlanodtunk. Én remegni kezdtem és vad bátorsággal teltem meg. Most is érzem még, mennyi finom sejtelem és mennyi kétség volt abban a pillanatban.

A szemünk találkozott.

Mintha valami szokatlan félelemnek az árnya lett volna Mary tekintetében, amint felnézett rám és én mind a két kezemet feléje nyújtottam.

Nem hátrált előlem, ott állt némán a helyén, ajkait összeszorítva és merően a szemem közé nézve.

Most is érzem, milyen félelmes tévovázás volt ez a pillanat, végtelen üresség és mégis csupa fény és élet, mint a derült égboltozat a hajnalhasadás pillanata előtt...

Mary megmozdult és egy kicsit közelebb húzódott hozzám.

Ellenállhatatlan ösztönnek engedve, egyetlen szót sem ejtve, csókban forrtunk össze.

7. §.

Nagyon szeretném, ha megajándékozhatnálak Mary arcképével abból az időből. De minden képmását, ami valaha az enyém volt, elégettem abban az őszinte elhatározásomban, amelynek végleges elválásunkkor meg kellett bennem lennie, és most nincs róla semmi a birtokomban. Azt hiszem, hogy valahol, összegyűjtött régi képes hetilapokban rá lehetne akadni egy csomó fényképására. De a fényképekben mindig van valami hazug furcsaság. Nincs bennük semmi mozgás, pedig Mary körül mindig volt egy kis elevenség, mint ahogy mindig van egy kis illat a virágok körül.

Karcsú és kecses alakja volt, úgy hogy magasabbnak látszott, mint amekkora volt; szépséges formájú karjai voltak s az arca ragyogott. Énnekem mindig úgy tűnt föl, mintha világítana az arca, jobban, mint az a fény, amely rásütött. A haja - nagyon lágyan vörösesbe olvadó haj volt, meleg, mint az ausztráliai arany - szinte dacos vidámsággal omlott hátra széles, alacsony homlokából. Finom bőre alatt ragyogó, friss volt a színe s a szája mindig mosolygott egy kissé. Az én számomra valami sajátos báj volt a szája körül, valami szeszélyesség, szinte tréfás határozottság, abban, ahogy a felső ajka ült az alsó fölött és abban a csekélyke ferdülésben, amely élénkülő mosolyával együtt erősödött. Nagyon tiszta, finom dallamossággal beszélt, úgy hogy az ember mindig azt kívánta, hogy újra megszólaljon. Gyakran mondott halkán merész dolgokat és ilyenkor akadozott egy kicsit a lélekzete, mint ahogy szokott a merész embereké. Nem beszélt sebesen; gyakran, mielőtt megszólalt, rövid, súlyos szünetet tartott. A szeme ragyogó kék volt, de amikor megszállta a gonoszkodás szelleme, akkor fekete lett s a felső és az alsó pillája körül volt valami, ami nemcsak a legszebb, de a legédesebb és legjóságosabb két szemmé bővülte a szemeit a világon. És ha mozgult, nyugodtan, de gyorsan mozgott, minden fölösleges mozdulat nélkül, hogy megtegye azt, amit meg akart tenni...

De mennyire lehetetlen valamely emberi lény egyéni báját mások számára leírni! Jegyzékbe foglalom ezeket a dolgokat s úgy érzem, mintha botorkáló fölsorolásom mögött itt settenkednék csendesesen ő maga és még mindig rám mosolyogna csúfolódva, miközben egy kicsit elsötétül a szeme.

Ez az árnyalak nem fog soha megválni a lelkemtől. Mindez a részlet volt az és nem volt az ezek közül egyik sem, ami engem az övévé tett, úgy, ahogy nem voltam senki másé a világon soha.

Együtt nőttünk föl. A tizenkilenc esztendő lány összevegyül emlékezetemben a huszonöt esztendő asszonnyal.

Mindig egyformák voltunk, vagy ha volt köztünk különbség, akkor ő volt a jobbik kettőnk közül. Nem udvaroltam neki sohasem a szó közönségesebb értelmében, abban az értelemben, amely szerint a nő a félénk, tudatosságra nem ébredt, fiatalabb és hajlíthatóbb, a férfi pedig a kisértő, az alkalmat teremtő, a rábeszélő és kényszerítő fél. Mind a ketten udvaroltunk egymásnak, úgy, ahogy udvarolni kellene az ifjúságnak: jóbarátok voltunk, akikben lángra lobbant a szenvedély...

Azt hiszem, ez a legjobb szerelem. Ha kívánhatnék a számodra jövőt, kicsi fiam, azt kívánnám, hogy olyanvalakit szeress, aki nálad sem nem idősebb, sem nem erősebb, de nem is fiatalabb és nem is gyöngébb. Azt kívánnám, hogy a párod ne legyen játékszer, de ne legyen bálvány sem, mert az egyik megvetésre méltóvá teszi a nőt, a másik meg a férfit. Azt kívánnám, hogy a kapocs, amely egymáshoz fűz benneteket, csaknem valami testvériesség legyen. Se istennőt ne szeress, se rabszolganőt. És minden esetre azt kívánnám, hogy szerelmedben kegyesebb legyen hozzád a végzet, mint énhozzám volt...

Mary nemcsak sokkal fürgébb eszű volt, mint én, természeténél fogva, nemcsak sokkal gyorsabb felfogású, hanem sokkal műveltebb is volt nálam. Az én műveltségem az angol nyilvános iskola és az angol egyetem merev, korlátok közé szorított műveltsége volt. Nem tudtam sem beszélni, sem olvasni, sem gondolkozni franciául és németül úgy, mint ahogy ő tudott, bár e két nyelv régebbi formáit iskolai alapossággal megtanultam; s a klasszikusoknak és a matematikának, noha ezekre fordítottam éveim java részét, valóban csekély hasznát láttam, komoly, igazi hasznát sohasem: sokkal esetlenebb hágcók voltak, semhogy magammal hordozhattam volna őket és sokkal rövidebbek, semhogy bárhová is fölkapaszkodhattam volna rajtuk.

Általában az ujságokból és szemlékből merítettem a gondolataimat. Mary ellenben sokat olvasott; nem fogyott ki soha a jó társalgásból, oly emberek társalgásából, akik jelentettek valamit; maga is gondolkozott és fölszedegette magába fivérei gondolatait is. Az anyja megengedte neki, hogy elolvashasson akármilyen könyvet, amihez kedve volt, egyrészt azért, mert az volt a véleménye, hogy ez a helyes dolog, másrészt pedig azért, mert efféle dolgokban a szabadelvűség jóval kevesebb gondot okoz a szülőknek.

Nagyon komoly beszélgetéseink voltak egymással.

Arra nem emlékszem, hogy sokat beszélünk volna a szerelemről, bár nagyon szerettük egymást. Csókolódtunk; néha nagymerészen egymás kezét fogva sétáltunk; egyszer a karjaim közé kaptam Maryt és keresztülvittem egy posványos térségen a Csont-erdő mögött, miközben gyorsan magamhoz öleltem őt. Ez nagy esemény volt kettőnk között; de máskülönben szégyenlősek voltunk egymás előtt, szégyeltük még a nagyon meghitt szavak használatát is. És ezer meg ezer merész és szép dolog, amit álmodozásomban el akartam mondani neki, elmondatlan maradt.

Nem emlékszem ebből az időből becézgető szavakra sem. Ellenben sokat tréfálkoztunk, megosztottuk egymással a hangulatainkat, érlelődő gondolatainkat szép formákra öltöztettük egymás mulattatására és beszélgettünk, úgy - ahogy fiatal emberek szoktak egymással beszélgetni.

Beszélgettünk a vallásról.

Azt hiszem, ő volt az első, aki lepattantotta lelkemről annak a titkos zárkózottságnak a bilincseit, amely a vallás kérdéseiben évek során át saját magam előtt is némaságra kárhoztatott. Emlékszem még most is az arcára, amint egy kissé kipirultan közelebb húzódott az enyémhez a megelőző őszinte vallomások és összehasonlítások után.

- De hát, Stephen, - mondta, - ha ezek közül a dolgok közül egyik sem igaz, akkor miért akarják őket mégis állandóan elhitetni velünk? *Mi* igaz hát? Miért vagyunk? Miért van minden a világon?

Emlékszem, milyen esetlenül éreztem magamat, mikor Mary ily kíméletlenül megbolygatta azokat a kérdéseket, amelyeket megszoktam tiltott kérdéseknek tekinteni.

- Azt hiszem, hogy mégis csak van ezekben a dolgokban valami igazság, - mondtam s aztán Siddonshoz valamivel méltóbban így folytattam:

- Nálunk bölcsebb embereknek végtelen sora...

- Igen, igen, - szólt közbe Mary. - De ehhez semmi közünk. Nálunk bölcsebb embereknek végtelen sora ezt mondta és nálunk bölcsebb embereknek ugyancsak végtelen sora merőben az ellenkezőjét mondta. Minekünk magunknak kell megértenünk a dolgokat... Nem értjük őket, Stephen.

Választanom kellett volna a hit és a tagadás között. De kitértem a választás elől úgy, hogy kérdésekhez folyamodtam.

- Nem érzed, - kérdeztem, - hogy van Isten?

Nem felelt mingyárt.

- Van valami - valami nagyon szép, - mondta, azután megállt, mintha elakadt volna a lélekzete. - Ez minden, amit tudok, Stephen...

És emlékszem arra is, hogy végtelen sokat beszélünk arról, hogy mi mindent fogok én csinálni a világban. Arra nem emlékszem, hogy arról is beszélünk volna, mit fog Mary csinálni; ezt valahogyan ösztönszerűen és nagyon ügyesen mindig elkerülte és kezdettől fogva elhallgatott előlem bizonyos dolgokat; de az én karrieremet úgy meghánytuk-vetettük, mintha ez volna az a forma, amelyben megvitattunk minden elképzelhető élettervet.

Mary képzeletében én voltam a férfi, a világ színpadának főszereplője.

Én eleinte kifejtettem azt a szerény vágyamat, amelyre Harbury tanított meg, hogy tisztességes hivatalt vállalok; de Mary csengő, hitetlenkedő hangja foszlánnyá tépte és szaggatta ezeket a terveket.

- Szerény szolgája leszek a köznek, - valami effélet mondhattam.

- De hát ennyi az egész, amit kívánsz? - hallom most is a kérdését. - Ennyi az egész, amit kívánsz?

Arccal előre a gyepen feküdtem elnyúlva s a zsebkésemmel kiemeltem a földből egy csomó fűvet gyökerestül.

- Mielőtt veled találkoztam, ennyi volt, - feleltem a kérdésére.

- És most?

- Téged kívánlak.

- Én kívánságnak semmiség vagyok. Azt szeretném, hogy kívánd az egész világot... *Miért is ne kívánnád?*

Majd, azt hiszem, arról beszélhettem, hogy milyen nagy dolog szolgálni a birodalmat.

- Igen ám, de csak ragyogó tettekkel, - makacszkodott Mary. - Nem apró dolgokat végezve mások helyett - akik egyáltalában semmit sem végeznek. Azt szeretném, hogy te hódító és népek vezére légy... Mikor elnézlek, Stephen, néha - csaknem azt kívánom, bárha férfi volnék. Hogy képes volnék végbeinni mindazt, amit te fogsz tenni.

- Érted fogom, - szóltam, - érted fogom.

Kinyújtottam feléje a kezemet, de Mary úgy tett, mintha nem venné észre a mozdulatomat.

Összekuporodva ült a fűben s a tekintete a messzeségbe mélyedt keresztül a park nagy térségein.

- Ezért vannak a nők, - szólt végül. - Hogy megértessék a férfiakkal, milyen ragyogó lehet az élet. Hogy kiragadják őket a félénk gubbaszkodás állapotából - -

Hirtelen felém fordult.

- Stephen, - szólt hozzám, - ígérd meg nekem! Akármilyen belőled, megígéred és megesküszöl, itt és most, hogy nem leszel soha szürke és gubbaszkodó, nem leszel soha görnyedt és mogorva, nem leszel soha szerény, tiszteletreméltó, ostoba és egy kicsit elhízott, mint - mint minden ember. Soha.

- Esküszöm, - feleltem én.

- Rám esküdjél.

- Rád esküszöm. Biblia nincs itt, hogy megcsókolhatnám! Kérem a kezedet.

8. §.

Azon az egész nyáron át sokszor voltunk együtt. Odafönt voltam a kastélyban talán minden másodnap; azt hitték rólunk fiatalokról, hogy együtt vagyunk mindnyájan egy társaságban lent a tenispályán, de valójában szétszóródtunk és hallgatag megegyezés alapján párosával jártunk-keltünk: Guy és Philip egy-egy Fawney-lánnyal, én meg Maryvel.

Én a legkülönbélebb légvárakat építettem arra, hogy megengedik, hogy zavartalanul együtt lehessek Maryvel; de most már értem, hogy Lady Ladislaw még akkor sem igen tekintett bennünket sokkal többnek, mint gyerekeknek és hogy az a gondolat, hogy én elvegyem Maryt feleségül, annyira elképzelhetetlen lehetett a számára, mint hogyha édes testvérek lettünk volna. Házasság szempontjából époly lehetetlen alak voltam, mint akármelyik lovászinas. Mindaz a pénz, amit előreláthatólag évek során át kereshettem, nem lett volna elegendő Mary ruháira sem.

De egyelőre nem igen törődtünk ilyen távoli dolgokkal, hanem éltük a világunkat, örvendezve csodás új fölfedezésünknek, a szerelmünknek. És amikor el kellett végül utaznom Oxfordba, bár a búcsúzás pillanata sok gyöngédséget, fogadalmat és ölelést váltott ki belőlünk, arról sejtelmem sem volt, hogy Mary meg én soha életünkben nem fogunk többé szabadon és örvendezve, minden akadály nélkül, találkozni. Pedig nem találkoztunk. Ettől a naptól fogva

következtek a korlátok és nehézségek; a bujkálás árnyéka hullott közénk; a levelezésünket titkolnunk kellett.

Én Oxfordba mentem, úgy, mint akit száműzetésbe küldenek; Mary Londonba ment. Úgy kellett postára tennem a leveleimet, hogy villásreggeli előtt érkezzenek meg a Landor-palotába, mielőtt Lady Ladislaw napja kisütött; de valójában akkor még senkisémet tartotta szemmel Mary leveleit. Később, amikor másfelé utaztak, újabb utasításokkal látott el, s többnyire oly borítékokban írtam neki, amelyeket az egyik Fawney-lány címezett meg a számára, aki teljesen Mary varázsának a rabja volt és sohasem kutatta, miért volt Marynek szüksége ezekre a borítékokra.

Mary természetesen akadály nélkül írhatott nekem. Az ő leveleit én mind megsemmisítettem nagy válságunk után, de ő az enyémekek közül egypárat megőrzött évek során át; végül visszakérültek hozzám, úgy hogy most is megvannak még. És bár kevés bennük helyenként a tartalom és sok az éretlenség, semmi olyat nem találok bennök, amiért szégyenkezнем kellene. Főleg az tükröződik bennök, hogy mennyire foglalkoztam akkoriban annak az útnak keresésével, amely szép közpályához visz, mert ez volt akkor elmémnek a fő elfoglaltsága; általában hajlottam még mindig a nagy imperializmus felé, de nyilvánvaló az is, hogy annak a kritikai szellemnek az első kis hullámai, amely ostromolni készült az imperialista mozgalmat, eljutottak már hozzám és próbára tették engem is.

Az egyik levélben kifejtem, hogy az imperializmus nem pusztán agresszivitás, hanem a békének és rendnek kiterjesztése a világ felére.

- Nem szabad visszavonulnunk soha, - írtam külügyi államtitkárhoz méltó önhittséggel, - egyetlen nagy gyarmatterületünkről sem, hanem ott kell maradnunk, még pedig azért, hogy az ott élő népeket végül a kultúrának arra a fokára emeljük, amelyen mi magunk vagyunk.

És alább ugyanebben a levélben:

- Ha pedig nem szentelném magamat a birodalomnak, mi más lehetne az, ami ehhez fogható alkalmat nyújthatna az érvényesülésre?

Egy másik levélben azt írom, hogy van bennem hajlam «a szocializmus elfogadására», de határozottan idegenkedem «a szocialisták szellemi korlátozottságától».

Hogy szeret az ifjúság nagy szavakkal dobálódzni!

S egy harmadik levélben nyilván nagyon büszke és izgatott vagyok - bár egy kicsit álszerű is - az egyetemi körben mondott első két beszédem sikere következtében.

Mindent egybevetve, szeretem azt a meglehetősen gyermekes, rémségesen komoly fiatalembert, aki azokból a levelekből szól hozzám. Önző, természetesen; de hát volt-e már valaha fiatalember, aki más lett volna? Nagyon bátran leírhatom most már ezt, mert ezidőszent csaknem annyira távol áll már az egyéniségemtől, mint akár te, akár az édesapám. A fiatal Stratton ő, az egyik a hosszú sorban. Szeretem a komolyságát; mert ha az ifjúkor sem komoly, amelynek lába előtt kezd feltárulni az élet nagy látványossága, akkor ugyan melyik kornak van szüksége arra, hogy komoly legyen? Szeretem és irigylem az egyszerűségét és a becsületességét. Álszerűsége és egyéb álsága annyira áttetsző, hogy szót sem érdemel.

Világos, hogy magam előtt tártam fel a lelkemet, mialatt Marynek mutogattam. Nem színészkedtem előtte. Azt mondtam, amit gondoltam. És ha visszagondolok Mary válaszaira, ő is ugyanilyen nemes hangon szólt hozzám, bár a stílusa sokkal könnyedebb volt, mint az enyém, sokkal egyszerűbb és szellemesebb, de kevésbé folyamatos. Ide-oda szökölt és csapongott.

Nyilvánvaló udvarlásnak alig van nyoma a levelekben. Az egyik levelem végén az aláírás után ezt találom:

«Szeretlek, szeretlek!»

És Mary még tartózkodóbb volt. Az efféle kis felkiáltások, mint például «Drága Stevenage» - (ez is egyike volt azoknak a furcsa neveknek, amelyeket nekem adott) - «szeretném, ha itt volnál!» vagy «Drága, drága Stevenage!» - megannyi esemény volt a levelekben, s én újra meg újra elolvastam ezeket az áldott, csodálatos kitöréseket százszor is...

Elválásunk hosszúra nyúlt. Egyetlenegyszer találkoztunk, váratlanul, Londonban, decemberben valami délutáni gyülekezésben. Félénken viselkedtem és az is nagyon zavart, hogy Mary városi téli ruhában volt, ami nagyon idegenné tette és elváltoztatta.

Majd megkaptam a gyászos hírt, hogy Ladislawék az egész jövő nyarat Skóciában fogják tölteni.

Elkövettem minden tölem telhető gyerekességet, hogy eljussak Skóciába. Maryék Lankartban voltak, Invermoriston mellett, s én ide legközelebb mindössze Skyeba tudtam eljutni, oly módon, hogy csatlakoztam egy tanulmányi társasághoz, idősebb urak társaságához, akik nyilván nem igen örültek nekem.

Több mint egy esztendeig egyáltalán nem találkoztunk s eközben egész csomó új dolog történt mind a kettőnkkel. Azt tudtam, hogy velem mi minden történt, de arra nem is gondoltam, hogy így járt Mary is.

Természetesen változtunk. Természetesen bizonyos mértékben és kölcsönösen felejtettünk. Természetesen voltak hetek, amikor egyáltalán soha nem gondoltunk egymásra. Majd újra meg-megáhitottuk egymást. Emlékszem egy rövidke levelére:

«Oh, Stevenage, - firkantotta, - talán husvét után!»

Husvét után azonban gyötrő vigasztalanság következett. A burnmorei kastély ablaktáblái zárva maradtak; az üres házban csak három öreg cseléd volt. Christianék Burnmore helyett a Kanári-szigetekre utaztak, Lady Ladislaw valami rejtett szeszélye következtében. Lord Ladislaw Olaszországban töltötte a telet.

Milyen üres, milyen céltalan volt a nagy park szépsége az elnagyoltságnak ezekben a szakaiban! Egész csomó hely volt benne, amelyet a magunkévá tettünk...

Mary néha hetekig nem írt Oxfordba, majd egyszerre csak megint elkezdett írni és gyakran írt. Olykor egy-egy szerelmes levelet is kaptam tőle, amely úgy ragyogott, mint a csillagok, mialatt olvastam. Többnyire azonban letompított, nyájaskodó vagy tréfás hangú leveleket írt gömbölyű, lányos írással, amely közben szögletes, jellegzetes kézírássá érlelődött.

Valószínű, hogy az én leveleim hangja is ugyanilyen változatos volt. Kezdtünk beleszokni abba, hogy így egymás nélkül éljünk. Hetek teltek el egy sor írás nélkül...

De ha úgy gondolok az életemre, mint egészre, mégis csak Mary uralkodott benne. Egyedül ő vele beszélgettem arról, hogy mi lehet életemnek a célja és munkája; egyedül ő neki vallottam meg, hogy nagyobbra törő vágyak vannak bennem annál a szerény érdemességnél, amelynek képmutató hangoztatására rászoktatja az embert az iskola...

Majd életemnek egét újra fénybevonta az izgalom és remény különös ragyogása. Levelet kaptam, örvendő, derűsen nyájas levelet, amely arról értesített, hogy Christianék az egész nyarat Burnmoreban fogják tölteni.

Emlékszem, hogyan forgattam és hogyan vizsgáltam ezt a levelet, keresve, nincs-e benne célzás arra, hogy egykori meghittségünk a régi még. Találkozni fogunk! Hogyan fogunk találkozni? Hogyan fogunk egymásra nézni? Mit fog Mary gondolni rólam?

9. §.

A találkozásunk természetesen egészen más lett, mint ahogy elképzeltem. Az első találkozásunk kapcsolatunknak ebben az új szakaszában hatalmas kijózanodással járt együtt. Az az eleven, meleg teremtés, aki úgy tudott suttozni, olyan csodálatosan tudott csókolni, aki különös merész dolgokat tudott mondani, akinek puha haja megremegettette és hódolatra készítette a simogató kezét, akinek egy szavára vagy pillantására istennek éreztem magamat, mintha álmokképpé vált volna. Helyette egy nyugodt, fiatal arisztokrata tekintett rám barnadíszű fehérruhájában egy csoport ragyogó ember közül a terraszon, látszólag egészen közönyösen bólintott az üdvözlésemre s azután tovább beszélt bizalmasan egy magas, hajlott férfival, aki nem kisebb személy volt, mint maga Evesham, a miniszterelnök. Arrafelé utaztában megállt Burnmoreban villásreggelizni.

Hallottam Marynek drága nevetését, amely époly könnyedén folyt ajkairól, mint mikor én velem nevetett együtt. Nem hallottam már csaknem három esztendő óta - és nem hallottam ezalatt az idő alatt semmiféle hangot, amelynek édessége hozzáfogható lett volna.

- De, Evesham úr, - mondta Mary, - manapság nem hiszünk már az effélében...

- Egész sereg hinnivaló van még mindig számunkra, - szólt Evesham jókedvűen. - Egész sereg! Az ember befogadóképessége nőttön nő. Csak gyakorolni kell. Úgy-e, Justin?

Mary mögött egy alacsony, barnaruhás, középtermetű férfi állt, nagy feje és sötét arca volt s kifejező barna szemét most leplezetlen csodálattal Mary nevető arcára szegezte. Ez volt hát Justin, a hihetetlenül gazdag és hatalmas Justin, akinek nagyszabású műveletei egy nap alatt ezer meg ezer vagyont teremthettek és dönthettek romba. Hanyagul felelt Eveshamnak, tekintetét még mindig Maryre függesztve, de oly halkán beszélt, hogy hiába erőlködtem, egy szavát sem érthettem meg.

Volt a csoportban egy nő is, de ez nem hagyott emlékezetemben más benyomást, csak valami feketeséget, meg egy nagyon díszes zöld napernyőnek a képét. Arra emlékszem, hogy Justin megjegyzését azzal a kis felcsattanó kacajjal fogadta, amely jellemző erre a fajtára. Azt hiszem, volt a csoportban még valaki más is; de hogy ki, arra nem emlékszem világosan...

Nemsokára, mikor Philippel valami jelentéktelenségről beszélgettem, láttam, hogy Mary kiválik a többiek közül és felénk jön. Mintha egy hercegnő közeledett volna egy koldus felé.

A fejlődés fokozatossága képtelenül más a nőnél, mint a férfínál. Alig egy-két éve csak «a gyermekek» voltunk még valamennyien; most pedig én meg Philip kamaszok vagyunk még mindig, senkik, visszhangok és vágyakozások, a legjobb esetben nyers ígéretek, ellenben Mary, teljes virágában, oly ragyogó és annyira központ, mint a Hampton Courtban tavasszal az azáleák.

- No lám, Stephen, - szólt Mary, boldogan, kipirosodva.

Valami semmiséget feleltem, azután egy kis szünet támadt, tele néma kérdésekkel.

- Villásreggeli után, - szólt Mary, a szemem közé nézve, - összemérjük majd magunkat a lépcsőn...

- Nem lettem nagyobb, - szóltam én.

- Megmaradt nagyobbbnak, - felelte rá.

Justin, Mary nyomában, odajött hozzánk és most kezét nyújtotta Philipnek.

- No, Philip fiam, - mondta és megállt mellettünk.

Philip egy pár szóval bemutatott egymásnak bennünket. Justin rám tekintett, mint ahogy rápillant az ember valakinek az új kutyájára, kifejezéstelenül bólintott az én feszes üdvözlő mozdulatomra, azután nyomban Maryhez fordult.

- Lady Mary, - mondta, - meg akartam mondani magának, hogy...

Elkaptam Mary szemének egy gyors pillantását és tudtam, hogy lett volna még a számomra mondanivalója; de sem ő, sem én nem voltunk elég ügyesek és elevenek ahhoz, hogy, amit akart, elmondhatta volna.

- Meg akartam mondani magának, - szólt Justin, - hogy találtam egy kis japánit, aki pontosan megcsinálta azt, amit maga óhajtott, azzal a törpe juharfa-csoporttal.

Mary nyilván nem értette a dolgot.

- De hát mit óhajtottam, Justin úr? - kérdezte.

- Csak nem azt akarja mondani, hogy elfelejtette? - kiáltott Justin. - Óh, ne mondja azt, hogy elfelejtette! Egy japáni háznak a pontos kis mását kívánta... Megcsináltattam. Ott a fák alatt...

- Visszatért hát Burnmoreba, Stratton úr? - szólt Lady Ladislav, közém és Mary meg Justin párbeszéde közé toppanva. És én sohasem tudtam meg, mennyire örült Mary muló és elfelejtett szeszélye e hűséges megvalósításának.

A ház úrnője melegen üdvözölt, megszorította a kezemet, gépiesen mosolygott és mind e közben a vállam fölött folyton Eveshamre nézett és az egész nagy társaságra.

Majd kihangzott a házból a gongnak mély kondulása s megindultunk valamennyien csoportosan és párosával a villásreggelihez.

Justin Lady Maryvel ment együtt és láttam, hogy Mary egy hüvelyknyivel magasabb Justin köpcös vaskosságánál. Egy rózsaszínruhás magas hölgy belekapaszkodott Guybe; Evesham és Lady Ladislav pedig egy rejtett politikai célzásokkal labdázó nagyobb csoportnak került a középpontjába. Azután egy-két pár és hármas következett, nem sok mondanivalóval és figyelmes fülekkel. A sort Philip meg én zártuk be némán és teljes alázatosságban. Még a fiatal Guy is a fejünk fölé nőtt. Én úgy tele voltam tépelődő álmélkodással, hogy egy szót sem beszéltem. Természetesen, az elmúlt évek alatt, Mary végtelen sok mindent csinált! És mialatt én előadásokkal meg könyvekkel kínlódtam, elméleteket szőttem a birodalomról meg arról, hogy mikép lehetnék szolgálatára és szorgalmasan sportoltam, addig Mary kitanulmányozta, úgy látszik - a világot!

10. §.

A villásreggeli a nagy ebédlőben volt. Egy nagy és két kisebb asztal volt a teremben. A társaság kedve szerint helyezkedett el; de azok, akik előttünk értek a terembe, Lady Ladislav, Evesham, Justin és Mary körül csoportosultak köralakban, én ellenben kénytelen-kelletlen az egyik mellékasztalhoz szorultam. Sikerült olyan széket szereznem, ahonnan Justin előzékeny válla fölött újra meg újra megpillanthattam egy finom profilt; de nyomban hatalmába kerített és elárasztott lehetetlen kérdések özönével a szomszédom, Lady Viping, a rettegett vén Sir

Joshuának, annak a válópöri bírónak az özvegye, aki irtóháborút viselt a válások ellen, mert nem tudott hinni bennök. Családi bizalmaskodásai, azt hiszem, végkép megmérgezték egykori hitvesének a lelkét. Az özvegy nem törődött semmi egyébbel a világon, csak a tényállások kiderítésével.

Nyughatatlan, száraz, ide-oda tekintető asszony volt, lornyettel és bizalmasan selypítő, susogó hangok sebes áradatával, és tudni óhajtotta mindenkiről, hogy kicsoda és mi a családi kapcsolata. Így aztán állandóan a másik két asztal felé voltunk fordulva - és amikor én nem tudtam valakiről felvilágosítást adni, Lady Viping Sir Godfrey Klavierhoz folyamodott, aki - szemlátomást mogorván a folytonos félbeszakítások miatt - Philip Christiannak és egy kis feketeruhás hölgynek meg az idősebb Fawney-lánynak azt fejtegette, miért nem tudja elhinni, hogy Lady Ladislaw új golfjátéktere sikerülni fog. Ült még az asztalunk mellett két vagy három más alkalmi vendég is; az egyik Roden-lány, egy fiatal gárdista és azt hiszem, még valaki, akire azonban nem emlékszem világosan.

- Ez hát a nagy Justin, - suttogta Lady Viping és kimeresztette a szemét rajtam keresztül.

(Láttam, hogy Evesham meglehetősen előrehajlik az asztal fölött, hogy valami megjegyzést tegyen Marynek és azt is megfigyeltem, hogy Mary ajka válaszra nyílik.)

- *Mi is az a szó?* - zümmögött Lady Viping a fülembe, mint valami légy.

Odafordultam hozzá értelmetlenül,

- Sohasem jut eszembe, - szólt Lady Viping, - hogy brachy-e vagy falce.

Kitaláltam, hogy Justin fejéről beszél.

- Oh, - szóltam, - brachycephal.

De közben nem figyelhettem meg Mary válaszát.

- Azt mondják, hogy nőgyűlölő, - szólt Lady Viping. - Most nem igen látszik annak, úgy-e?

- Kicsoda? - kérdeztem. - Vagy úgy! - óh! - Justin!

- A nagy pénzügyi kannibál. Még megérjük, hogy Lady Mary emberbarátot csinál belőle. Furcsább dolgok is történtek már. Nézze csak! - Odanézzon! Annak az embernek határozottan gyöngéd most az arca.

Gyűlöltem a nézdelődést, de most akaratlanul is oda kellett néznem. Úgy éreztem, hogy ez az utálatos vén csoroszlya lefelé húz, le egyre mélyebben minden emberi méltóság alá, le a saját leskelődő színvonalára. Justin igen halkan mondott Marynek valamit, amire Mary feltekintett és hirtelen rám is vetett egy pillantást, mielőtt felelt. És én ott ültem s a fejem közvetlen szomszédságában ott rezegtek azok a festett hajtincsek, az a nevetséges fekete főkötő-kalap, az a lelkiismeretlen figyelő lornyet. Szerettem volna hangosan elkáromkodni magamat a helyzetem vigasztalan méltatlansága miatt.

Láttam, hogy Mary hirtelen elpirult, mielőtt levettem róla a tekintetemet.

- Bájos teremtés, úgy-e? - szólt Lady Viping; és észrevettem, hogy az az átkozott szemüveg egy pillanatra engem tüntetett ki a megfigyelésével. Azután percenve összecsukódott.

- Sonka, - szólt Lady Viping. - Azt mondtam, hogy nem kérek sonkát - és most jut eszembe, hogy szeretem a sonkát. De a parajt még jobban szeretem. A parajról egészen megfeledeztem. Sonkát parajjal, úgy-e? Igen - szóljon neki, kérem. Ez a Lady Mary igazi drezdai csecsebecse, Stratton úr. Imádásra méltó. (A lornyet újra működni kezdett és friss témákat keresett.) Ki az a bajuszos fekete hölgy, aki ott ül Guy mellett? Sir Godfrey, ki az a fekete

hölgy? Nem, nem Mary Fittont gondolom. Amott följebb! Roperstone-né? Oh! A Roperstone-né? (Lornyetezés, azután újra percenő összecukás.) Igen - sonkát. Parajjal. Sok parajjal. No, tessék, Evesham megint nevet. Nagyon jól mulat. Sohasem szokott kétszer nevetni. Legalább hangosan soha. (A lornyet újra működni kezd.) Stratton úr, nem gondolja? - szakasztott olyan, mint egy kis pásztorleányka. Csakhogy Justin nem igen hasonlít pásztorhoz. Egészen véve inkább olyan, mint valami nagy zománcos korsó. Guy inkább illenék Maryhez. Szép pár lenne belőlük. Kár, hogy testvérek. Érdekes, hogy ez a fiú milyen nagy és mégis milyen finom alak. Hm! Egymás mellé való csecsebecsék a kandalló párkányán. Sir Godfrey, milyen idős Roperstone-né?... Igen, igen, maga elvből sohasem tudja. De talán Stratton úr kitalálja. Mit gondol, Stratton úr?... Maga elvből sohasem találja ki! Hm, igazán mindnyájan nagyon elvhű emberek vagyunk. (A lornyet újra kutató mozgásba kezd.) Stratton úr, mondja csak, az a göthös kis emberke Lady Ladislav közelében Roperstone úr? Mingyárt gondoltam!

Mindez a fecsegés összevegyül az emlékezetemben azzal a szokatlan érzéssel, amelyet a sürgő-forgó, figyelő inasok támasztottak bennem. Fölhevült képzeletemnek úgy rémlett, mintha valamennyien rám vigyáztak volna - (de különösen egy borotvált képű, vörös hajú, telt arcú fiatalember) - hogy nagyon is sokat ne tekintgessek Lady Mary Christian felé. Természetesen csak a tányérainkra meg a poharainkra vigyáztak; de az idegzetem és a hangulatom olyan állapotban volt, hogy amikor az én emberem elindult a pohárszék felé, hogy Sir Godfreynek elhozza a befőtt diót, én úgy képzeltem, hogy jelentést megy tenni elvakultságom fokozódásáról, és amikor megjelent egy idegen arc az almaboros kancsóval, új megfigyelőt láttam benne, aki azért jött, hogy megállapítsa, mit árul el a viselkedésem. Zavart az is, hogy ennem kellett. Rejtett célzásokat véltem kihallani a Roden-lánynak és gárdistájának a beszélgetéséből, Sir Godfrey szeme pedig mintha gúnyosan mosolygott volna rám...

Maryre neheztettem. Úgy éreztem, hogy megtagadott, cserben hagyott és visszautasított, hogy valahogyan magához tartozónak kellett volna elismernie. Nem hittem el azt a pár szavát, amit a villásreggeli előtt mondott, sem az ígéretét, hogy össze fogja mérni magát velem. Elzárkóztam minden őszinte nyájassága elől. Úgy éreztem, hogy nem volna szabad észrevennie Justint, nem volna szabad Justinnak felelnie...

Világos volt, hogy kedve telt azoknak az embereknek a hizelkedésében, kedve telt neki benne...

Arra is emlékszem, hogy akkor vettem észre először a terem tágas ünnepélyességét, a nagy ablakokat és a ragyogó dús függönyöket, a falakon a sötétlő Hoppner-képeket. Észrevettem az asztali felszerelés előkelő bőségét és hogy egy kisebb asztalon a nagy ablakfülke napfényében az aranykéses és villás csemegetálakon pazar rakásokban várakozott a szőlő és az őszibarack, a szamóca, cseresznye és a zöld mandula. A napfény, amely a magas keskeny ablaktáblákon beszűrődött kívülről a nagy gesztenyefák felől, mintha egészen más fény lett volna, mint a rendes nappali világosság...

Szegény rokonnak éreztem magamat és rokonszenveztem az anarkistákkal. A parkból immár végleg kivonultunk, Mary meg én - és ide jutottunk...

- Stratton úr bizonyosan igazat ad nekem.

Egy időre kikapcsolódtam a társalgásból és Lady Viping Sir Godfreyt foglalkoztatta. De Sir Godfrey nyilván makacskodott és Lady Viping most újra visszatért hozzám.

- Nézzen csak oda, most profilban látszanak, - szólt Lady Viping és még egyszer ráterelte a tekintetemet arra az elviselhetetlen csoportra. Újra ránéztem Justinra!

- Sötét arc! - mondtam.

- Hatalmas arc! Nem szeretnék semmi áron szembekerülni vele, - ahogy mondani szokták, (És a lornyet percenve összecsucódott.) Mi ez? Őszibarack! - Kérek, és adjon egy kis tejszínt is...

Sokáig váraoztam, ott lődörögve a lépcső körül, hogy eljön-e Mary összemérni velem magát. De Mary vagy megféledezett az ígéretéről, vagy okosabbnak vélte, hogy megféledezzék róla.

11. §.

Elbúcsúztam Lady Ladislawtól, mikor Evesham távozása szétszóródó töredékekre szaggatta szét a társaságot. A kocsúton indultam a plébánia felé, átugrottam a korláton az istálló mellett és keresztülvágtam a réteken, túl a halastavon.

Nem tudtam hazamenni a gondolatoknak, új képzeteknek és indulatoknak azzal a mérhetetlen terhével, amely ránehezedett a lelkemre. Úgy éreztem, hogy az az új légkör, amely Maryt körülfogta, felzaklatott és teljesen megzavart. A park vadabb, elhagyottabb része felé fordultam, a Csonterdő mögött lefeküdtem egy széles gyepes térre két szétváló páfránybozót között és ott maradtam nagyon hosszú ideig.

Ott a parkban esett meg velem először, hogy felláztam az élet ellen egy határozott céllal kapcsolatban és kezdtem foglalkozni első kudarcomnak a lehetőségével.

- Azt *akarom*, hogy az enyém legyen, - szoltam, belecsapva öklömmel a pázsitba. - Akarom! Nem bánom, ha az életembe kerül is...

Azután ott feküdtem csendesen elnyúlva sokáig és nemsokára elgondolkozva terveket kezdtem kovácsolni.

NEGYEDIK FEJEZET.

Lady Mary Christian házassága.

1. §.

Három vagy négy napig egy szót sem válthattam Maryvel.

Most nem jöhettem-mehettem már olyan szabadon, mint akkor, amikor még «a gyermekek» voltunk. Nem tudtam dolgozni, nem tudtam pihenni, ott settenkedtem, amily közel csak lehetett, a burnmorei kastély körül, reménykedve, hogy Maryt megpillanthatom, várva azt a percet, amikor illetlenség nélkül újra ellátogathatok a kastélyba.

Mikor végül megjelenhettem, Justin már nem volt ott, s ott lebegett valami megint a régi idők illatából a dolgok körül.

Lady Ladislav jókedvű melegséggel fogadott. Annak az aggódó felelősségteljes modornak, amelyet a villásreggeliző társaság váltott ki belőle, nyoma sem volt benne.

- Mi újság Cambridgeben? - kérdezte éneklő hangon, miközben a nagy fogadótermen át felém vitorlázott. És én azt gondoltam, hogy Oxford helyett Cambridge is elég megfelelő alkalom lesz a beszélgetésre.

- Lent találja valamennyiüket a tenisznél, - szólt Lady Ladislav és kezével a kerti részek felé mutatott.

Ott találtam mind a négyüket és várakoznom kellett, amíg a játszmájukat befejezték.

- Mary, - szóltam az első kínálkozó alkalommal, - hát mi már soha többé nem fogunk egymással beszélgetni?

- Most más a helyzet, - felelte.

- Halálosan vágyódom az után, hogy beszélgethessünk - úgy, mint ahogy azelőtt szoktunk beszélgetni.

- Én is - Stevenage. De hát... Látja?

- Ha legközelebb eljövök, - mondtam, - hozok magammal egy levelet a maga számára. Olyan sok a...

- Nem, - szólt Mary. - Nem tud felkelni korán reggel? Nagyon korán - öt vagy hat órakor. Itt nálunk olyan korán senki sincs még ébren.

- Egész éjjel virrasztani fogok.

- Labdát! - kiáltott Maxton, aki ellenünk játszott és közben lehajolt, azt hiszem azért, hogy szorosabbra kösse az egyik cipőjét.

Egy ideig minden összeesküdött további bizalmas beszélgetésünk ellen. De mikor uzsonnázni indultunk, megint kedvezett a szerencse egy pillanatra.

Mary hátratekintett Philipre, aki a hálót lazította, azután előre nézett, hogy megbecsülje a távolságot, amely Maxtont és Guyt elválasztotta tőlünk.

- Mind a hárman elutaznak, - mondta, - kedden. Tehát - hat óra előtt.

- Szerdán?
- Szerdán.
- Az is meglehet azonban, - tette hozzá, - hogy nem jöhetek el.
- Bátraké a szerencse!
- Ha nem jöhetek el az egyik reggel, eljövök másnap reggel, - mondta gyorsan és észrevettem, hogy Guy meg Maxton hátrafordult és várakozott ránk.
- Emlékszik a régi hűtőházra?
- A kertek felé?
- Arra. A ház túlsó oldalán. Ne az országúton jöjjön. Jöjjön keresztül a halastó vége mellett. Pihenjen le a páfrányosban, amíg engem jönni nem lát... Az idén tízszer sem játszottam még teniszt. Ötször sem.
- Ez már a két fiúnak szólt.
- Legalább is hússzor játszottál, amióta itthon vagyunk, - mondta Guy, a fivér egyszerű nyersségével. - Bizonyos vagyok benne.

2. §.

Egy-egy késő augusztusi harmatos reggel mindmáig föleleveníti bennem Marynek és azoknak a titkos találkozásoknak az emlékét. A legaprólékosabban emlékszem a ködös virulásra a pázsiton és jobbról-balról a foszlányos, vékonyszálú békanyálkárpitra, minden kis fűszál és virág meleg nedvességére és az apró gyeptarabkákra és magvacskákra, amelyek rátapadnak átázott és fényét vesztett csizmámra. A lábunk nyomai sötétzölden váltak ki a harmatszürke pázsitból.

És ma is ugyanazt a mohó frissiséget érzem, amint visszagondolok azokra a titkos találkozásokra.

Nemsokára felkelt a nap; vakító, meleg, harmatoszólató aranynyilak suhantak keresztül a fatörzsek között; fényözön áradt el a páfrányos fölött, megaranyozva alulról az ágakat.

Minden egészen más ezekben a nyiladozó órákban; mindennek egészen más a színértéke, mint a nappali világosságban. Minden kicsiség lent a földön, a lehullott ágak, cserjések, facsoportok, különösmód jelentősekké lesznek, valósággal megnövekszenek, mert hosszan elnyúló árnyékot vetnek a ferdén eső sugarakban; a nagy fák pedig mintha kimagasodnának a fényességből és beleolvadnának a levegőégbe.

És végül - kiválik egy hűvös, szürke körvonal a lángtengerből és tündöklő, csillogó fénykörrel övezetten jön Mary, lebegve, merészen, nyájasan, csodálatosan.

- Óh, Stevenage! - kiáltja felém, - csakhogy újra láthatlak!

Egymás felé nyújtjuk mind a ketten a kezünket, kezét fogunk, tétovázunk és aztán félénken szégyenlősen megcsókoljuk egymást.

- Végre! - szól Mary, - most beszélgethetünk egy óra hosszáig. Még hat óra sincs. És amott van egy kidöntött fa, amelyre leülhetünk, hogy a lábunkat se érje a nedvesség. Óh! milyen jó így otthagyni mindent - szabadulni mindentől - s együtt lenni veled! Nézd! amott egy szarvas figyel bennünket.

- Örölsz, hogy velem lehetsz? - kérdezem, féltékenyen még a napkeltére is.

- Mindig örülök, - feleli, - ha veled lehetek. Mért is nem kelünk fel mindig virradattal, Stevenage, életünknek minden áldott napján?

A fűvön keresztül a kidöntött fatörzshöz megyünk, amelyet Mary kiválasztott. (Vissza tudok emlékezni még a vékony karperecre is annak a kezének a csuklóján, amellyel a szoknyáját emelintette.) Segítek neki felkapaszkodni egy kényelmes ág villába, ahonnan lógathatja a lábát...

Mindezek a részletek oly tiszták, oly ragyogóak, mintha ma reggel találkoztunk volna. De most következik a beszélgetésünk és erre határozatlanul és szakadozottan emlékszem csak. De azt hiszem, mindenbizonyal hevesen sürgettem annak a kijelentésére, hogy szeret, és bátor-talanul kerülgettem - mert nagyon is féltettem a megpróbáltatástól - szívemnek azt a vágyát, bár csak megigérné, hogy várni fog rám három esztendeig, amíg bebizonyíthatom, hogy nem örülsz az a gondolat, hogy a feleségem legyen.

- Minden éjjel egész éjszakán át ezen gondolkoztam, amióta itt vagyok, - mondtam. - Valahogyan csinálni akarok valamit. Valahogyan - úrrá leszek a dolgokon. Higgy bennem, - meg fogom feszíteni minden erőmet!

Ott álltam a villa két ága között és Mary lenézett rám fölülről.

- Drága Stephen, - mondta, - drága, drága fiacskám. Soha, soha nem kívántalak még úgy, mint most, megcsókolni. Édes, simulj közelebb hozzám.

Lehajtotta friss fiatal arcát az enyémhez és az ujjaival a hajamat simogatta.

- Én édes lovagom, - suttogta szorosan hozzám hajolva. - Szép, ifjú lovagom!

Visszasuttogtam valamit és ajkam rátapadt harmatos friss ajakára...

- És mondd csak, mit akarsz csinálni, hogy meghódítsd számomra a világot? - kérdezte.

Mindabból, amivel - erre a kérdésre válaszolva - megfenyegettem a mindenséget, amely elválasztott bennünket egymástól, egyetlen szóra sem tudok visszaemlékezni. Mary, mialatt figyelt a szavaimra, a vállamon pihentette a kezét...

De tudom, hogy már ezen az első reggelen is, mikor elváltunk, az volt az érzésem, hogy gyönyörű álmot álmodom és néhány drága pillanatra a hősiesség leplét öltöttem magamra. Egész világhódításom már is oly illanónak tetszett, mint a reggeli köd és az enyésző harmat, mikor ott álltam - egy kissé rejtőzködve - a Csonterdő árnyékában, készen arra, hogy az első gyanús neszre hátrább vonuljak és a tekintetemmel követtem Mary karcsú fehérségét, amint óvatosan a ház felé sietett.

3. §.

A következő három vagy négy találkozásunk emléke nem él bennem ily világosan. Nem találkoztunk minden reggel, mert attól féltünk, hogy Mary pontosan ismétlődő korai felkelését többnek fogják tartani véletlen szeszélynél - és nem is mentünk mindig ugyanarra a helyre.

De az egyik beszélgetésünkre, amely más volt, mint a többi, nagyon tisztán visszaemlékszem.

A nagy bozót távoli végén lévő mesterséges romnál találkoztunk, egy rengeteg corinthusi oszlopcsarnok repedezett gipszvakolású omladékánál, amelynek három egyenesen álló oszlopa között távoli kilátás nyílt a dombokra Alfridsham felé, míg ledőlt oszlopait száraz ülőhelyül használhattuk fel.

Borús reggel volt, emlékszem; talán korábban is találkoztunk, mint rendesen; a pitymallat homályos világosságában idegenszerű volt a világ s a bokrok és a fák képe köztünk meg a ház között nagyon nyomasztó, mozdulatlan és sötét volt.

És kettőnk között nem volt teljes az összhang, mert akkor kezdtem már tisztán látni, hogy Mary nem akar a feleségem lenni, nem mer semmiféle ígéretet tenni nekem a jövőre vonatkozólag s hogy az a hősi közösség, amelybe én vele jutni vágyakoztam, teljesen idegen volt az ő álmaitól.

- De, Mary, - szoltam, színtelen finom arcára tekintve, - hát nem szeretsz? Nem kívánsz engem?

- Tudod, hogy szeretlek, Stevenage, - felelte. - Tudod.

- De ha két ember szereti egymást, akkor az a vágyuk, hogy mindig együtt legyenek, hogy egymáshoz tartozzanak.

Rám nézett s az arcán láttam, hogy feszülten figyel arra, amit mondani akar.

- Stevenage, - szolt, miután, mint ilyenkor szokása volt, súlyos szünetet tartott, - én magamhoz akarok tartozni.

- Természetesen, - szoltam én olyan arccal, mintha bizonyítani készülnék valamit; azután elhallgattam.

- Miért kívánják, hogy minden ember odaláncolja magát egy másik emberi lényhez? - kérdezte Mary. - Miért kell ennek így lennie?

Nem emlékszem, miként próbáltam szembeszállni ezzel a különös gondolattal.

- Mert szeretik egymást, - valószínűleg ezt mondhattam.

Mary elméjének finom kételyei egyáltalán távol estek az én gondolkodásmódomtól. Én nekem sohasem jutott eszembe, hogy másként is lehet élni, nemcsak abban az önkéntes és önkéntelen kölcsönös szolgátságban, amelyben a férfiak és a nők élnek és meghalnak.

- Hogyha szeretsz, - unszoltam, - hogyha szeretsz... Én soha életemben nem kívánok egyebet, mint hogy téged szeresselek, szolgáljalak, őrizzelek és boldoggá tegyelek.

Rám nézett és szavaimat latolgatta a saját felfogásával szemben.

- Szeretek találkozni veled, - szolt végül. - De szeretem azt is, ha távozol, mert ez azt jelenti, hogy később el fogsz jönni újra. Szeretem ezt a - kisiklást előled. De odafönt van a házban egy szoba, amely az én helyem - az enyém - a sajátom. Senki sem jön oda utánam. Úgy óhajtok tovább élni, Stevenage, éppen úgy, mint ahogy most élek. Nem akarok senkinek a biztos

tulajdonává válni, nem akarok senki számára megszokottá, mindennapivá lenni. Nem, még a te számodra sem.

- De hogyan szeretsz!? - kiáltottam.

- A te számodra a legkevésbé. Hát nem érted? ...A te számodra csodálatos akarok lenni, Stevenage, jobban, mint bárki más számára. Azt akarom - azt akarom, hogy mindig meg tudjam dobogtatni a szívedet. Azt akarom, hogy mindig úgy jöjjenek én is hozzád, hogy gyorsabban dobogjon az én szívem is. Azt akarom, hogy mindig, mindig így találkozzunk. Éppen úgy, mint most találkoztunk reggelenként. Gyönyörű volt - csodálatosan gyönyörű.

- Igen, - szóltam meglehetősen gyámoltalanul, miközben nagy kérdésekkel viaskodtam, amelyekkel eddigelé sohasem akadt dolgom.

- Az emberek nem így élnek, - szóltam.

- Én így akarok élni, - felelt Mary.

- Nem ez az élet útja.

- Azt akarom, hogy ez legyen. Miért ne lehessen? Miért ne lehessen ez az én számomra?

4. §.

Egész csomó kétségbeesett tervet kovácsoltam, miként lehetnék hirtelen gazdag és hatalmas és akkor tudtam meg először, mi az igazi gazdasági értékem. Már az apámmal is többször beszélgettünk a jövődőről és az apámnak az volt a véleménye, hogy határozatlan és akaratos vagyok. Tele voltam nagyszabású politikai célokkal, de egyelőre semmi olyan hivatásra sem szántam még el magamat, amely lehetővé tehetné politikai ambícióim megvalósulását. Az nyilvánvalóvá lett előttem, hogy szegény ember számára Angliában a politikai érvényesülés egyetlen elképzelhető útja az ügyvédeskedés és én tölem telhetően igyekeztem beletörődni képzeletben a várakozás és gyakorlás esztendeibe, amelyeknek meg kell majd előzniök első politikai szereplésemet.

Az apámnak nem volt kedve szerint való a jogi pálya. És azt hiszem, az ügyvédekésem gondolatával nem igen békítette ki az a reményem sem, hogy később majd politikus leszek.

- Nem felel meg a vérmérsékletednek, Stephen, - így beszélt. - Lökdösődő, szájaskodó, falánk, hitvány élet. Nem hiszem, hogy sikert érnél el benne, én magam pedig, azt hiszem, még akkor sem örülnék neki, ha sikert aratnál. Lármáznod kellene és a Strattonok nem lármáznak; ravasznak és élelmesnek kellene lenned, már pedig egyetlen Stratton sem volt még soha ravasz és élelmes; üstökön kellene ragadnod az alkalmakat, legyűzni az embereket és kiforgatni minden ügyet, amihez hozzá nyúlsz, a maga mivoltából. Fízetett ferdítőnek kellene lenned. Azt mondják, hogy alapítványi helyet fogsz kapni az egyetemen, Stephen. Miért ne várnál, miért ne gondolkoznál még egy-két évig? Megélhetési gondjaid nem volnának. Próbálj írni valamit.

- Az ügyvédség, - szóltam én, - eszköz csak a cél elérésére.

- Igen, ha sikert aratsz.

- Ha sikert aratok. De próba-szerencse minden életpálya.

- És mi volna a cél?

- Hogy alkotó államférfi legyek.

- Ezen az úton nem, - szólt az apám, másodszor is megtöltve poharát oportóival, és gyöngéden éreztette velem, hogy tetszetősen hangzó kijelentésem nincs ínyére. - Alkotó államférfi? Nem. Az ügyvéd mindig ügyvéd marad. Legföllebb pártpolitikus lehetne belőled... Tucatember... Alacsonyrendű... Ez volna a siker...

Megmondta a véleményét, de nem szegült ellene a szándékomnak és már a nyár elején belenyugodott abba, hogy legyek hát ügyvéd...

Most aztán egyszerre csak szerettem volna megmásítani a megegyezésünket. Kezdtem - a kor értelmi tolvajnyelvén szólva - «több aktualitást» kívánni. Kezdtem megdöbbeneni az apámat azzal, hogy minduntalan a birodalom megteremtőit és Lord Strathcona meg Cecil Rhodes nagyságát emlegettem.

- Miért ne töltsék el egy esztendőt utazással, - kérdeztem, - keresve az érvényesülés alkalmát?

Oxfordban megismerkedtem Pramleynek, a híres mexikói és borneói vállalkozónak, egyik fiával s most írtam neki, hivatkozva egy félig elfelejtett éjszakai beszélgetésünkre valamelyik közös barátunknak a lakásán. Válaszolt és azt a tanácsot adta, hogy keressem fel az apját és beszéljek vele.

Elszakadtam hát Marytól és fölutaztam Londonba, hogy meglátogassam az ismeretlen lehetőségeknek ezt a nagy kiaknázóját.

Tanulságosabb és megalázóbb beszélgetésben nem sok embernek volt része a világon.

Alacsony, sápadt bőrű, derűs kékszemű, halkán beszélő ember volt, emlékszem; kiejtése egy kicsit, alig észrevehetően északi volt. Megfigyeltem azt a fogását, hogy mielőtt válaszolt, mindig szótlánul várt egy ideig, miután én már befejeztem a mondókámat. Úgy beszélt velem, mint ahogy a nyolc esztendőes gyerekekkel beszélünk, aki azt szeretné megtudni tőlünk, hogyan lehet az ember nagy hadvezér.

A fia nyilvánvalóan nagy magasztalással beszélt neki az én egyetemi hírnevemről, mert észrevettem, hogy szíves-örömet hozzájuttatott volna valami foglalkozáshoz, ha csak a legcsekélyebb hozzáértés vagy képesség jelét adom is bármely hasznosítható irányban. De rettentő komolyan megvizsgálta velem együtt a fölszerelésemet és föltárta előttem, hogy híjával vagyok teljesen minden útravalónak.

- Azt az utat keresi, - mondta, - amely módot nyújt arra, hogy hamarosan meggazdagodjék. Lássuk hát! A gondolat nem rossz. De azt tudja, hogy sokan megpróbálkoztak már maga előtt is ugyanezzel.

- A gazdagságot nem a gazdagságért magáért kívánja, hanem bizonyos cél érdekében. Igen! Igen! Az a vágya, hogy legyen mit elköltenie. Nem szeretné, ha azt gondolnám, hogy a kapzsiság sarkalja. Ezzel tisztában is vagyok.

- Nos, - magyarázta, - mindössze három módja van a gyors meggazdagodásnak; a jövőbelátás, a mesterséges árfelhajtás és - a tolvajlás. A három közül csak az első mód a becsületes. Azt hiszem, maga a becsületes módot akarja választani, úgy-e?... Tudtam, hogy azt akarja. Lássuk hát, mik a kilátásai?

És most elkezdte vizsgálni a gyakorlati tudásomat. Úgy álltam ott előtte, mint a pörére vetkezett alkalmatlan jelentkező a sorozó orvos előtt. Tudok-e valamit az olajról, a kaucsukról, a cukorról, általában az anyagokról? Tanultam-e ásványtant vagy geológiát? Van-e fogalmam az ipari folyamatokról, a nagyipari kémiáról, ritka ásványokról, a munka problémáiról és

a külföldi munkaerő felhasználásáról, a vasútigazgatás technikájáról vagy a telepítésről kulturátlan, gyéren lakott vidékeken? Vagy pedig tudok-e esetleg spanyolul, olaszul vagy oroszul beszélni?

Azok a furcsa kis «figurák», akik ott nyüzsögnek gyalog vagy kocsin Oxford körül, régi palástokat és szögletes kalapokat viselve s az uralkodó osztály lelki tartalmának a kotyvasztásával foglalkozva, teljességgel elterelték az eszemet az efféle dolgokról. Az effélét ráhagytam a germánokra, az east-endi zsidókra és a sheffieldi meg birminghami felső kereskedelmi iskolák fiatal embereire.

És most egyszerre képet nyertem megdöbbentő tudatlanságomról...

- Látja, - szólt az öreg Pramley, - úgy látszik, nem igen ért semmihez a világon. Ez baj. Ez akadályozni fogja most egy kicsit, bár kétségtelenül gyors lesz a felfogóképessége... hiszen gondos nevelésben részesült... De akadályozni fogja, ha most mingyárt olyasvalamit szeretne csinálni, ami nagyszabású és eredményes...

Később kiderült az is, - hogy miképpen, azt elfelejtettem már, - hogy nem voltam tisztában a kumulatív és nem-kumulatív elsőbbségi részvények különbségével...

Emlékszem rá, hogy aznap este egyedül ebédeltem félig kétségbeesett dühvel, félig szörnyű megalázottan az egyetemi klub ablakában, amelynek junior tagja voltam, mint egyetemi hallgató. És ébren feküdtem egész éjszaka a klub egyik rideg hálósobájában, egész csomó rendkívül megfelelő és mélyreható dolgot sorolva föl az öreg Pramleynek, amiből, sajnos, egy sem jutott eszembe beszélgetésünk közben. Nem mentem vissza Burnmoreba néhány napig. Föltettem magamban, hogy végzek valamit, hogy ízelítőt viszek haza magammal abból a nagy rohamból, amellyel megostromolni készültem azt a nagy világot, amely elválasztotta tőlem Maryt.

Sokkal távolabb vagyok most már ettől a haragos és szenvedélyes ifjonctól, semhogy ne mosolyogjak, ha arra gondolok, hogy általában a dolgok leigázására és különösen a gyors meggazdagodásra irányuló törekvésem végül azt a tervet eszelte ki, hogy ajánlkozom a Bean, Medhurst, Stockton és Schnadhorst-cég irodájában félfizetési gyakornoknak.

Éppen az apám válaszát vártam, hogy mit szól ehhez a meglepő új tervemhez, mikor táviratot kaptam Marytól.

«Skóciába utazunk váratlanul. Siessen, látogasson meg.»

Nyomban hazautaztam és az apámnak azt mondtam, azért jöttem haza, hogy megbeszéljem vele a dolgokat. Az előcsarnok asztalán ott feküdt Marynek egy levele, mikor beléptem és szembe találok az apámmal.

- Azt gondoltam, jobb lesz, ha előbb hazajövök hozzád, - szóltam, a levélre sandítva, s csak azután tekintettem apámnak a szeme közé. Nem volt tekintetében egy csöpp szemrehányás sem, de azért bűnösen lesütöttem előtte a szemem.

- Mindig jobb előbb mindent megbeszélni, - szólt az apám és azután azt kérdezte: Londonban is olyan nagy volt-e a meleg, mint otthon Burnmoreban.

Mary levele ceruzával írott, sietve odavetett pár szó volt. Azt írta, hogy várjak rá aznap éjjel tizenegy óra után a nagy rózsabokrok közelében, a kertiház mögött.

Jóval tizenegy óra előtt ott voltam már, egy padón ülve a sűrű árnyékban s nagy holdfénytavakon keresztül az olaszos kert szoborfantomjai és a fekete babérfák felé tekintve, amelyek részben eltakarták előlem a házat. Csaknem egy óra hosszáig váraкоztam az éjszakai csendben. Apró zizzenések, csipegetések, mozgolódások hangzottak ki néha az ágak közül.

Közel hozzám a bokrok között egy kis zöld fénybogár virrasztott együtt velem.

És azután, sötét bársonyköpönyegbe burkolózva, még mindig a fehér estéli ruhájában, drága torka körül tündöklő, ragyogó, szikrázó ékkövekkel, melegen, csodálatosan, izzón és merészen jött Mary, felém repülve, ki az árnyékból.

- Szívem, - súgta lihegve, miközben hátrahúzódott egy kissé első szenvedélyes ölelésünkből. - Óh, én édesem! - Hogyan jöttem? Kétszer szöktem ki ezen az úton a házból, mikor még kislány voltam. Az üvegház sarkában és le a mosókonyha falán. Innen nem láthatod, de kényelmes - kényelmes út. Van ott egy fa, az segít lejutni. És most megint ezen az úton jöttem le ide hozzád. Te! Te!...

- Óh! szeress, Stephenem, szeress, drágám. Szeress úgy, mintha soha többé nem szerethetnők egymást újra. Szép vagyok, édesem? Szép vagyok a hold fényében? Mondd, szívem!...

- Talán ez az éjszaka életünknek a teljessége, drágám! Talán soha többé nem leszünk boldogok, sem te, sem én!...

- De milyen csodálatos ez, szívem, milyen szépséges! Úgy-e, édes? Mintha nem volna körülöttünk semmi sem szilárd, semmi sem száraz. Mintha minden, de minden hullámszerű...

- Alszik mindenki ma éjszaka és a miénk az egész világ. Gyere, szívem! Erre gyere és kukucskálj oda a házra. Hajolj le - az ágak alá. Látod, sehol sincs világosság! Minden redő le van húzva és ablakszeme zárva van. Csak egy ablak van nyitva, az én kicsi ablakom, Stephen! De ez ott van az árnyékban, ahol az a folyondár mindent elfektet.

- Itt erre valamivel távolabb kerti viola van. Most - most! Érzed, Stephen? Érzed az illatát?... És ott, ott, Stephen! Oda nézz!... Egy csillag - egy csillag, amint hangtalanul lehull a kéklő magasságból! Eltűnt!

Drága arca szorosan odasímult az enyémhez, lágyan a lágy holdfényben és édes szavainak lehellete összevegyült a viola illatával...

Ez volt életemnek leggyönyörűbb éjszakája, ez a holdfényes, hűsen illatozó, izgalmasan merész éjszaka. Mintha messzire kiragadott volna valami bennünket ennek a régi világnak földi korlátai közül; mintha azokban az órákban lehullottak volna rólunk emberi végességünk átkos bilincsei. Senki sem vett észre bennünket, semmi baj nem férközött a közelünkbe.

Hosszú ideig egymás karjai között pihentünk egy kakukfűves gyep padon. A fejünk szorosan összesímult; Mary szempillái símogatva érintették az arcomat. Alig beszéltünk s ha szóltunk egy-egy szót, halkan suttogtunk és a szívünk hallhatóan dobogott. Oly fenségesen komolyak voltunk, mint az égbe nyúló nagy hegyek és oly ártatlanok, mint az alvó gyermekek. A csókjaink holdfényből szőtt csókok voltak. És én úgy éreztem, hogy sohasem volt még a világon és nem lehet ezentúl sem soha a mienkéhez fogható boldogság...

Csaknem három óra volt már, mikor végül visszakerültem apámnak a kertjébe. Nem vette észre senki sem, hogy nem vagyok a szobámban, és az egész ház mélyen aludt; de nem mehettem be a házba, mert a kapuja be volt zárva. Így aztán ott maradtam a kis lugasban és láttam, amint virradni kezd a hajnal sápadt, hosszú felhőpartokon a dombok fölött Alfridsham felé. Végül fejemet karjaimon nyugtatva, elszunnyadtam a kőasztal fölött, amíg a nyíló ajtók és reteszek zajára föl nem ébredtem. Észrevétlenül besurrantam a házba s a sötét lépcsőn észrevétlenül följutottam csendes, zavartalan hálószobámba.

5. §.

Mary jellemében volt valami hajlandóság arra, hogy bizonyos dolgok elől kitérjen. Ennek a hajlamnak tulajdonítom, hogy Justinnal való eljegyzéséről az első értesítést a *Times* útján kaptam meg tőle.

Azt hiszem, hogy a távoli Skóciában telt meg a lelke új perspektívákkal, új eszmékkal, amikor szenvedélyünk közvetlenségének az izzó ereje lankadóban volt.

Eljegyzése bizonyosan hosszabb idő óta foglalkoztatta már őt. Talán ezt akarta közölni velem akkor éjszaka, amikor hazatáviratozott engem Burnmoreba. Amint most visszagondolok a dolgokra, még inkább az a meggyőződése, hogy ez volt a szándéka. De csak Londonban értesültem a dologról s úgy hatott rám, mintha hallatlan árulás lett volna.

Az újságban megjelent értesítés előtt néhány nappal hosszú levelet kaptam Marytól, amelyben felelt sok mindenféle okoskodásomra, de egy szó említést sem tett a körülötte levő emberekről. Pedig Justin bizonyosan akkortájt kérhette meg a kezét, és Mary lelke bizonyosan tele volt ezzel a kérdéssel.

A kiábrándulás, megalázottság és harag viharát váltotta ki belőlem az eljegyzés híre. Mintha most is látnám még magamat, amint egyik levelet a másik után írom és tépem össze, leveleket tele gúnnal és tiltakozással. De különösmód emlékezni nem emlékszem arra a levélre, amelyet végül elküldtem Marynek. Ékes bizonyosága volt azonban helyzetem gyerekességének, hogy ezt a levelet is a szokott titkolózó módon juttattam el hozzá, élve minden elővigyázatossággal, a nélkül, hogy tisztában lettem volna vele, hogy ez is kapcsolatunk lehetetlenségére vall.

- Nem, - válaszolt Mary pár szóval, - nem érted a dolgot. Nem írhatok. Beszélnem kell veled.

Titokban találkoztunk.

Beatrice Normandy támogatásával Mary úgy rendezhette a dolgait, hogy csaknem egész napra elszabadult. A hosszú reggelt tanakodva a Fűvészkertben töltöttük el, ezen az elhagyott helyen, azután ebédeltünk, sonkát és habos gyömbérsört, künn a szabadban egy kis vendéglőben a Broad Walk közelében és ebéd után tovább beszélgettünk csaknem négy óráig.

Olyan fiatalok voltunk, hogy azt hiszem, bár igazán mély és heves érzelmek rabjai voltunk, az a regényes leleményesség, amelynek ezt a hosszú találkozást köszönhattuk, bizonyos értelemben megnyugtató bennünket. A fiatalságban van valami nevetséges kicsinyesség és utánzó hajlam, amely naiv nemességgel és merészséggel párosul. Nem tudom soha eldönteni, vajjon az idősebb embereknek a nagylelkűsége és a képzelő ereje, vagy pedig csak az együgyűsége csökkent-e?

Emlékszem még ma is annak a furcsa, elhanyagolt helynek az őszi melankóliájára, ahol azelőtt sohasem jártam s amelyet azóta sem kerestem föl újra soha többé. Keskeny kerti utakon sétáltunk, lehullott levelekkel borított, furcsa, mesterséges vízfolyások mellett, sárgalombú fák alatt, sehová sem vezető faragatlan hidak között s emlékszem rá, hogy egy nyers téglából rakott régi kastélyépület roskatag falai között, amelyeket repkény futott be, leültünk és sokáig néztünk ki egy pázsitos lankásra és egy széles, kavicsos ösvényre, amely egy üvegház hatalmas homlokzatához vezetett.

Bizonyos, hogy beszélgetésünk kezdetén ingerlékeny és elkeseredett lehettem. Arra nem emlékszem, hogy bármikép is uralkodtam volna a helyzeten, vagy hogy képes lettem volna naphosszat más egyébre is, mint tiltakozásra. Sokkal jobban tele voltam az ifjú szerelmes önzésével, semhogy fogékony lehettem volna Mary lelkiállapota és érzései iránt. Csak jóval

későbbi időben értettem meg, hogy Mary nem önként és megfontoltan tért rá arra az útra, amely elválasztott bennünket egymástól, hanem tele volt bánattal és tétovázással. Pedig ő elég világosan beszélt akkor is, az érzés nyilvánvaló őszinteségével. De míg akkor képtelen voltam megérteni a dolgokat, most, amikor végiggondolok mindent újra, látom, hogy Lady Ladislav volt az, aki résen állt és cselekedett, aki leánya gondolkozását irányította, lelkét sugallatokkal telehintette és egész helyzetének oly felfogását erőltette rá, amely lenyűgözte Marynek minden gondolatát,

- Drága Stephen, - ismételte Mary, - én szeretlek. Világosan, határozottan, megfontoltan érzem, hogy szeretlek. Nem megmondtam ezt neked? Nem közöltem ezt őszintén veled?

- De Justinnak leszel a felesége!

- Stephen, édes, hát lehetek-e a te feleséged? Lehetek-e?

- Miért ne lehetnél? Miért ne indulhatnál neki az élet kockázatának én velem? Miért nincs meg benned ez a bátorság?

Letekintett rám felülről a magasból, mert a kastélyrom egyik párkányán ült s én a párkány alatt álltam. Láttam, hogy a lehetőségeket mérlegeli.

- Miért ne lehetnél? - kiáltottam. - Most azonnal! Miért nem akarsz elmenekülni velem együtt, hogy elválaszthatatlanul összekapcsoljuk az életünket? Legyen bátorságod neked is megtenni azt, amit a szerelmesek meg mertek tenni mindig, amióta világ a világ. Meneküljünk el együtt valahová...

- De, Stephen, - kérdezte halkán, - hát hová?

- Akárhová!

Úgy beszélt velem, mint ahogy az idősebb ember beszél a gyermekkel.

- Nem! Mondd meg pontosan, hogy hová? Hová menekülnénk? Hová mehetnénk? Hogyan élhetnénk? Mondd meg. Magyarázd meg nekem, Stephen.

- Nagyon kegyetlen vagy hozzám, Mary, - válaszoltam. - Hogy kívánhatod, hogy most rögtön, ebben a pillanatban...?

- De látod, édes, hátha valami nagyon piszkos és szűk helyre kellene menekülnünk? Amilyenek azok a kis zuguccák, amelyeken keresztül idáig jöttem. Hátha valami szörnyű helyre jutnánk. És neked nem volna pénzed. És kínlódnánk, nyomorultak volnánk mind a ketten. Az ilyen helyeken meg is betegszik az ember. Ha a tiéd lennék, Stephen, - ha együtt kellene élnünk, azt szeretném, hogy napfényben élhessünk együtt, szép erdők és hegyek között. Valahol, ahol gyönyörűség az élet...

- Miért ne élhetnénk így?

- Mert... ma már tudom. Ilyen helyek nincsenek a világon a mi számunkra. Stephen, ezek álmok csak.

- Három esztendő óta, - szóltam, - mindig ilyen álmokat álmodtam.

- Óh! - kiáltottam, saját szavaim hallatára felingerülten, - de hisz ez gyávaság! Miért engedünk ennek a régi világnak? Miért mondjunk le azokról a dolgokról, amikről álmodozunk, te éppen úgy, mint én! Egyszer azt mondtad, - hogy a hangomat hallottad álmodban, - amint reggel hívtalak... Legyünk egymáséi, Mary, most. Most! Legyünk egymáséi és - (tisztán emlékszem még tehetetlen befejezésemre) - ne törjük előre a fejünket a későbbiekre!

- Ha királynő volnék, - szólt Mary. - De látod, nem vagyok királynő...

Így beszélgettünk szaggatottan, érvek után kapkodva és mindaz, amit Mary mondott, egyre világosabbá tette előttem kívánságom reménytelenségét.

- De hát, - könyörögtem, - legalább ne légy a felesége Justinnak most. Hadd meg számomra a lehetőséget. Három évet adj csak, Mary, három rövid esztendőt, hogy dolgozzam, hogy csinálhassak valamit!

Óh, mennyire tisztában volt most Mary azzal, hogy mit akar!

- Drága Stephen, - magyarázta, - ha elmennék most veled és a feleséged lennék, akkor nem sokáig maradnék a szerelmes párod, nagyon hamar az asszonyod lennék csak. Ki kellene vennem a részemet minden nyomorúságodból, nekem kellene megfőzőm a kávédat és - csalódnál bennem, csalódnál bennem, kiábrándulnál belőlem százszor is. Gondold meg csak! Arra való vagyok-e én, hogy akárkinek is az asszonya legyek? Hogy szerethet az ember, mikor tudja, hogy a kávé nem olyan, amilyennek lennie kellene és szerelmünk elrontja miattunk a gyomrát? És én *nem* akarok az asszonyod lenni. Egyáltalán nem akarok. Nem ilyen érzés fűz engem hozzád. *Nem* akarok a szolgálód, a tulajdonod lenni.

- De Justinnak leszel - az asszonya, ő hozzá elmegy feleségül!

- Ez egészen más, Stevenage. Közötte meg én közöttem nagy tér, levegő, méltóság lesz, szolgák végtelen sora...

- Csakhogy, - szoltam fulladozva, - te!... ő...! ... Justin a szerelmével fog majd téged ostromolni, Mary!

- Tévedsz, Stephen.

- Ostromolni fog majd téged, Mary. Mary! Hát nem érted? Ezek a dolgok... Ezekről sohasem beszéltünk... Gyermeket fogsz szülni neki!

- Nem, - szolt Mary.

- De hát - -.

- Nem! Igéretet tett. Stephen - a saját magamé leszek.

- De hát... hiszen feleségül vesz!

- Igen. Mert - mert csodál engem. Nem élhet nélkülem. Szereti a társaságomat. Szereti, ha együtt látják velem. Azt óhajtja, hogy vele együtt élvezzem én is mindenét, ami csak van. Nem érted, Stephen?

- De hát azt akarod mondani, hogy...?

A tekintetünk találkozott.

- Stephen, - szolt Mary, - esküszöm!

- De hát... Justin reménykedik.

- Nem bánom. Igéretet tett. Az ígérete kötelezi. Én szabad leszek. Óh! Szabad - szabad leszek! Justin egészen más ember, mint te, Stephen. Nem olyan erőszakos; nem olyan mohó.

- De ez a házasság elválaszt bennünket!

- Csak attól választ el, ami lehetetlen.

- Elválaszt bennünket egymástól.

- Nem, Stevenage. Találkozni fogunk! Beszélgetni fogunk egymással.

- El foglak veszíteni.
- Nem foglak elereszteni.
- De hát... azt hiszed, hogy én ezzel meg leszek elégedve?
- Elégedetté foglak tenni. Óh! Stephen, édes, hát nem képzelhető szerelem e nélkül a durva, ragadozó ösztön nélkül?
- Ki fognak ragadni egészen az én világomból.
- Ha ezt hinném, Stephen, akkor igazán nem mennék hozzá feleségül.

De én megmaradtam a mellett, hogy el fogunk szakadni egymástól s hogy végül elszakadunk egymástól mindörökre. És ebben én voltam a bölcsőbb kettőnk közül. Tudtam, hogy milyen kielégíthetetlen követelődés lakozik bennem! Tudtam, hogy ha tovább is találkoznom Maryvel, tovább is kívánnám őt, amíg egészen meg nem szerezném magamnak.

6. §.

Ennél pontosabban nem tudnám jellemezni naphosszat tartott beszélgetésünknek a színét és velejét. Mélységesen ragaszkodtunk, ösztönszerűen vonzódtunk egymáshoz, de a lelki alkattunk és az alapfölfogásunk gyökerében összeférhetetlen volt. Mind a ketten nagyon fiatalok voltunk még egyéniségünk kialakulása szempontjából; alig kezdtük még végiggondolni a saját gondolatainkat; mindketten nagy mértékben rabjai voltunk még a körülményeinknek; bonyolult, összefüggéstelen és alaktalan indulatok zavarták még mindkettőnknek a lelkét. De most már tudom, hogy hatalmas teremtményi erők is viaskodtak bennünk, erők, amelyek hosszú jövőendő folyamán, ma még meg sem álmódott formákban, szükségszerűen át fogják alakítani fajunknak a sorsát.

Én Marynél sokkal inkább befogadtam magamba korunknak a megalkuvásait. Nemcsak észszerűnek, hanem szükségesnek is tartottam, hogy Mary azért, mert szeret, bizza rá életét az én ifjúságomra és tapasztalatlanságomra; osztozzék küzdelmeimben, amelyek az ő számára egyértelműek lettek volna valóban a nyomorral; szentelje magát az én boldogságomnak; szüljön a számomra gyermekeket; legyen ihletadó az alkotás pillanataiban; az asszonyom, a segítőtársam és a birtokom minden álló napnak mind a huszonnégy óráján keresztül és mellékesen nevelje föl valahogyan azt a családot, amelyet véletlenül létre fogunk hozni. És lelkem legmélyén nem győztem álmélni rajta, hogy ő nem volt hajlandó elfogadni ezt az egyszerű, világos tervet. Énbennem elegendőképpen megvolt a hajlandóság, azt gondoltam, egyenlő értékű áldozatokra. Kész voltam arra, hogy rászánjam egész életemet, alárendeljem minden ambícióm az annak, hogy gondoskodjam az otthonunkról. Csak ő legyen az enyém, egyedül az enyém, én örömet lekööttem volna minden órát, ami hátra volt még, erre a szolgálatra. Teljességgel természetellenes dolognak tartottam, hogy Mary még az ilyen fogadalmakat is ellenem fordította.

- De én nem ezt akarom, Stevenage, - mondta. - Én nem ezt akarom. Azt akarom, hogy szenteld magadat a birodalom szolgálatának; azt akarom, hogy nagy dolgokat hajts végre, hogy megtegyed mindazt, amiről annyit írtunk és beszélgettünk. Nem látod be, mennyivel jobb lesz ez neked is és nekem is - mennyivel jobb lesz ez az egész világnak és egész életünknek a szempontjából? Nem akarom, hogy valami szürke kis hivatalnok legyen belőled csak azért, hogy engem etethess és eltarthass.

- Hát akkor - akkor várj reám! - kiáltottam.

- De mikor - azt akarom, hogy magamnak élhessek! Nem akarok várni. Nagy házat és nagy rangot kívánok - nagy teret és szabad mozgást. Azt akarom, hogy legyenek ruháim - és oly ragyogó legyek, mint az a pályafutás, amely rád várakozik. Nagy és fényes úrnője akarok lenni az életednek. Nem élhetek mindvégig úgy, mint most, függésben az anyámtól, az ő mozdulatainak a rabjaként, az ő fényében megbújva. Miért legyek én, Stephen, mindenáron sínylődő Veszta-szűz a te tiszteletedre? Nem leszel képes arra, hogy feleségül végy, sok-sok esztendeig - hacsak el nem hanyagolod az életed munkáját, ha csak el nem dobsz magadtól mindent, ami értékes ránk nézve, csak azért, hogy engem megszerezhes.

- De én *téged* akarlak, Mary! - kiáltottam, rácsapva öklömmel a kis zöld asztalra. - Téged kívánlak. Nem kívánok semmit a világból, hacsak veled nincs kapcsolatban.

- A tied vagyok - sokkal inkább, mint bárkié is leszek valamikor. Mindig a tied leszek. Mindig fogok írni neked, beszélni fogok veled, vigyázni fogok rád. Miért vagy oly mohó, Stephen? Miért tapadsz úgy a röghöz? Ha most melléd állnék és a feleséged lennék, ezzel nem segítenék rajtad. Átalakulnál - nőtartó férfivá, belesülyednél azoknak az érdektelen, elvakult embereknek a sorába, akik kimeresztett szemmel futnak az asszony után, akit megvásároltak - saját pénzük és méltóságuk és - mindenük árán... Igazi férfiúhoz nem méltó, hogy így éljen egy nőért és a gyermekeiért. Ez az élet a törpék, a rabszolgák élete. Ez az élet - ocsmányság. Stephen! Így - meggyülnék...

7. §.

Végül egy bérkocsiállomáson váltunk el, közel az egyik csatornahídhöz, a parkvárosrész nyugati végén. Emlékszem, hogy még utoljára is meg akartam őt győzni, mialatt az állomás felé haladtunk és hogy megálltunk a hídon, nem törődve azzal sem, hogy valaki megláthat bennünket, mialatt utolszor ütközött össze az akaratum.

- Mielőtt késő nem lesz, Mary, édes, - mondtam.

Mary a fejét rázta, fehér ajakát keményen összeszorítva.

- De azok után, amik köztünk történtek! Az az éjszaka - - az a holdvilágos!

- Nem szép tőled, - szólt Mary, - hogy ezt említed. Nem illő.

- De, Mary. Most elválunk. Most igazán elválunk.

Egy szót sem felelt.

- Legalább beszélj hát velem még egyszer, még csak egyetlenegyszer.

- Majd az után, - monda. - Az után fogok beszélni veled. Ne tedd a dolgot túlságosan nehézé számomra, Stephen.

- Ha rajtam mulna, lehetetlenné tenném... Utálatos dolog!

Elfordult tőlem az úttest felé s egy-két pillanatig így álltunk ott szótlantul. Majd intettem az egyik bérkocsinak.

Mary közölte velem Beatrice Normandy címét. Besegítettem őt a kocsiba.

- Isten vele, - szóltam olyanformán, mintha csak rövid időre búcsúznánk egymástól s azután a kocsishoz fordulva, megadtam neki Mary utasítását.

Majd még egyszer egymásra néztünk. A kocsis várakozott.

- Rendben van, uram? - kérdezte.

- Indulhat! - szoltam és megemeltem a kalapomat a kocsiiban ülő kis fehér arcocská előtt.

Szemmel kísértem a bérkocsit, amíg el nem tűnt az út kanyarulójánál. Azután megfordultam és nekiindultam a világnak, amely mérhetetlenné, üressé és értelmetlenné vált a számomra.

8. §.

Bágyadt erőlködéssel küzdöttem, hogy megállítsam az események folyását. Írtam Marynek néhány erőszakos és keserű levelet. Úgy bántam vele, mintha egyedül ő volna felelős mindkettőnk életéért; azt mondtam, hogy megbénította az energiámat, engem megcsalt, az életemet tönkretette. Célzást tettem arra, hogy érzéketlen, pénzre éhes, szemérmetlen.

Valamikor, amilyen hirtelen haragú és ékesen szóló vagy, kicsi fiam, meg fogod érteni ezt az indulatot, amely arra ösztönöz, hogy írj, hogy fejtss ki szavak áradatával valamely csaknem elviselhetetlen helyzetnek a szenvedélyesen igazságtalan magyarázatát. És nem a legkisebb dolog mindabból, amiért Marynek hálával tartozom, hogy ő megértette a szenvedélyemet s megbocsátotta és elfelejtette ezeket a leveleket.

Kétszer megpróbáltam találkozni is vele.

De azt hiszem, fiacskám, fölösleges beszélnem neked ezekről a saját magunkra mért megaláztatásokról és lealacsonyításokról. A haragos ember nem kevésbé szánandó azért, mert igazságtalan. Az a reménység, amely összetartotta életem minden tervét, odalett s minden gondolatom és minden hevületem zavaros összevisszasággá szakadozott szét...

Látod, kicsi fiam, kétféle szeretet van, amely igen nagyon különbözik egymástól. Az egyik szeretet, amelyet az apa érez gyermekei iránt, amelyet az anya érez, amely úgy támad föl bennünk néha, mint különös ragyogás és gyöngédség, amely félig fájdalmas is, mikor fölfedezzük valakinek, akit régen ismerünk már, valami megindító vonását; mikor látunk egy-egy nőt, akit megtört az élet gondja s aki nem is sejti, hogy látjuk őt; mikor észrevesszük egy-egy bűnös felebarátunknak a lelki nyomorúságát és gyötrődését, vagy amikor egy-egy vén cselédünknek váratlanul könnybelábad a szeme; ez a szeretet - hasonlatos ahhoz a szeretethez, amellyel az Isten viseltetik mindenbizonytal irántunk. Ez az a szeretet, amelyet ki kell terjesztenünk legközelebbi szeretteinkről az egész emberiségre, amely ki fog terjedni valamikor az egész emberiségre.

Az a szeretet, amelyet az ifjú érez egy nő iránt, a szerelem - csak az átszellemülés és a teljes bizalom ritka pillanataiban hasonlít az előbbihez. Az én szerelmem, amelyet Mary iránt éreztem, vad követelődzés volt, amelyet egyre féktelenebbé tett a boldogságnak, amelyet neki köszönhettem, minden pillanata. Tisztán látom most, hogy mihelyt csodálatom első alázatoságából fölemelkedtem s mihelyt kezdtem bizonyos lenni a vonzalmában, semmi mást nem akartam, csak bírni őt; nem azt kívántam, hogy boldog legyen, úgy, mint ahogy a te boldogságodat kívánom az életem árán is - csak őt magát kívántam. Úgy kívántam őt, mint ahogy barbárok bírni kívánják az üldözött ellenséget: elevenen vagy holtan. Lobogó féltékenység volt bennem az a vágy, hogy az enyém legyen. Ennek ellenében hajlandó voltam minden önfeláldozásra...

Így szeretik a férfiak a nőket. És azt hiszem, csaknem ily kizárólagossággal és ilyen kegyetlenül szeretik a nők is a férfiakat. És az emberiség legmélyebb problémája éppen az, hogy ezt a féltékeny mohóságot miként lehetne valamely nemesebb szenvedélynek alárendelni. A férfiaknak ez a kegyetlen féltékenysége a nőkkel szemben és a nők a férfiakkal szemben, ez a féltékenység az igazi gyökere minden más társadalmi féltékenységünknek; ez a féltékenység az igazi feszítő ereje annak az összezsúfolt modern életnek, amely az emberek szabadabb, egyszerűbb, ősi életéből kialakult. Ez az, amiért oly elkeseredetten versengünk egymással, amiért visszautasítjuk a társulást és a nagylelkű együttműködést, amiért kemény és elkeseredett harcot folytatunk a létért, amiért lenyűgözzük és leigázzuk a nőket, csak úgy, mint ahogy ők is lenyűgöznék és leigáznák a férfiakat, ha rajtok múlna - mert ők is föltétlenül bírni akarják a maguk emberét.

És sokkal jobban ismertem a saját lelkemet, semhogy hinni tudtam volna Justinban vagy az ígérétében. Justin elvehette, amit elvehetett, és nem fog nyugodni addig, amíg egy szép napon minden az övé nem lesz. Csak egyszer láttam őt; de nyomasztó, elszánt profilja, hajlott háta és keskeny válla fölött, megragadt az emlékezetemben.

Ha kegyetlen volna Maryvel, - mondtam Marynek, - vagy megszegné legkisebb neki tett ígérését, megölném!

9. §.

Kétségbeesésem inkább nőtt, mint fogyott azokban a napokban, amelyek Mary esküvőjét közvetlenül megelőzték, és magának az esküvőnek a napja, amelyen szenvedélyes nyughatatlansággal csatangoltam ide-oda, különösen belevésődött az emlékezetembe. A képzeletem azzal gyötört, hogy úgy gondoltam Justinra, mint örökös udvarlóra, aki él a kiváltságaival.

Bizony, bizony - nem akarom elmondani, nem akarom leírni neked azokat a csúf dolgokat, amikkel a képzelődésem kínozott. Minduntalan azon kaptam rajta magamat, hogy hangosan monologizálok és átkozódom, vagy hogy ökölbe szorított kezemmel bele-belecsapok céltalanul az üres levegőbe. Sokkal bódultabb voltam, semhogy elutazzam Londonból, sokkal feldúltabb, semhogy dolgozhattam vagy az agyamat akármilyen más módon foglalkoztathattam volna. Naphosszat London uccáin kóborogtam. Reggel csaknem elmentem a templomba, hogy valami esztelen zavart csináljak. És emlékszem, hogy a Regent Street elején, az előtt a kúpos tornyú hely előtt fölfedeztem három vagy négy, fehér virágcsokrokkal ékesített kocsit és egy kis várakozó csoportot. Egy pillanatig elcsodálkoztam ünnepélyességükön, de aztán észbe kaptam. Természetesen egy másik esküvő volt!

Mit fogok most csinálni? Mi lesz az életemből? Emlékszem még most is arra az üres, felelősségnélküli érzésre, amellyel ezek a kérdések elhatalmasodtak a lelkemen, párosulva azzal a másik érzéssel, hogy igen kicsiny emberi lény vagyok, aki egymagában, különváltan csavarog London útvesztőjében.

Egyszerre csak egy parkban találtam magamat, nagy, szürke, őszi parkrésztben, amelyet füstfelhők fogtak körül, korlátok szaggattak keresztül-kasul és krikettpályák viseltek meg. Sejtelmem sem volt róla, hogy merre van a Thames, míg végül messze, a fák csúcsa fölött, zavarodottan fölfedeztem a hajók árboc-erdejét. Ezt a helyet azóta sem láttam soha többször.

Az Islington városrészi Angyal-állomás is belevegyül képtelenül ennek a napnak a vigasztalanságába. Megpróbáltam nagy kerülővel elkanyarodni onnan s egyszerre csak kábult zavarral azt láttam, hogy más irányból újra visszakerültem arra a helyre.

Emlékszem egy széles uccára is, amelyet dübörgő vasúti híd ivelt át, hatalmas gömbölyű vaspillérekre támaszkodva s a híd oldalán valami nagy, fehér és kékbetűs hirdetés volt, azt hiszem, a *Daily Telegraph* hirdetése.

Közel ehhez a hídhöz egy csomó ember sereglett össze - úgy gondoltam - valami szerencsétlenség áldozata körül; keresztültörtem a tömegen azzal a határozatlan gondolattal, hogy segíteni fogok az áldozaton s egyszerre csak szemben találtam magamat egy emberrel, aki tyúkszem ellen való orvosságot árult.

És valahol ott, azon az északi környéken érezni kezdtem, hogy szédülök az éhségtől. Bementem hát egy homokpadlós cifradíszes söntés-étkezőbe, ahol kenyeret, sajtot és sört rendeltem. Alig bírtam ellenállni annak az ösztönömnek, hogy ott ne maradjak azon a helyen és le ne igyam magamat sörrel, amíg tehetetlenül el nem kábulok.

Azután hosszú ideig egy vaspadon ültem, virágágyak közelében, valami kertfélében, ahol sírkövek sorakoztak egy sárga téglafal mentén. A hely a szeptemberi délután borostyánszínű napfényében úszott. A padon egy dajka is ült mellettem, aki egy gyerekocsira és néhány pajkos, civódó gyerekekre vigyázott. És én mindegyre ezt ismételtettem magamban:

- Vége már mindennek. Megtörtént már!

London, amint alkonyodott, egyre mérhetetlenebbé nőtt meg körülöttem és kezdte enyhíteni egy kissé a saját egyéni nyomorúságom érzésének a feszültségét. Rengeteg építkezésekre emlékszem, nagy, sötét uccák határtalanságára, ide-oda robogó közúti kocsikkal s itt-ott a kiszögellő sarkokon tündöklő kirakatokkal.

És valahol, egy szűk uccából kifordulva, egyszerre csak egy szörnyű nagy és lehetetlen helynek a távoli képe tűnt fel előttem egy meredek domb tetején, az esti égboltozat tünedező világításában. Furcsa épülettömb volt, óriási csonka piramisokkal minden sarkán. Azóta megtudtam, hogy az Alexandra Palace volt. Oly különös, oly hatalmas látványosság volt, hogy megállított és lekötötte a figyelmemet s csaknem úgy maradt meg az emlékezetemben, mint valami álomszerű emlék, olyannyira, hogy esztendőik múlva egyszer fölkerestem a Muswell Hillt, hogy lássam, csakugyan van-e ilyen hely valósággal a világon és nem éjjeli lidércnyomás nehezedett-e csak rám bolyongásaim közben...

Messzire elkószáltam akkor éjszaka, nagyon messzire. Megszólított egy lány is, egy soványképű, leromlott gyermekleány, aki egy-két évvel fiatalabb lehetett nálam. Emlékszem, hogy beszéltem is vele. Dőre, révedező dolgokat mondtam neki.

- Ha szeretnél valakit, aki szegény, akkor várnál rá, - mondtam neki, - kitartanál mellette. Nem hagynád őt faképnél csak azért, hogy feleségül mehess egy gazdagabb emberhez.

Beszélgetve járkáltunk egy ideig, azután leültünk egy padra, valahol a Regent's Park-csatorna közelében. Azt hiszem, azt terveztem, hogy ki fogom őt menteni züllött életéből, de aztán másról kezdtünk beszélni. Tudom, hogy meg is csókolta. Valahogyan megmaradt bennem az a furcsa benyomás, mintha arra is gondoltam volna, hogy feleségül veszem őt. Végül a kezébe nyomtam minden apró pénzemet és csodálatosan megvigasztalódva váltam el tőle, hogy hogyan, azt nem tudom. Bizonyos, hogy nem győzött álmélni rajtam.

Aznap éjjel nem feküdtem le és másnap reggel nem mentem be az irodába. Ide többé egyáltalán nem is mentem be, hanem ehelyett haza mentem egyenesen az apámhoz és közöltem vele, hogy szeretnék nyomban elmenni a háborúba. Határozatlanul emlékeztem ugyan arra, hogy Marynek megígértem, hogy Angliában maradok; de úgy éreztem, hogy nem bírnám ki, ha újra találkoznom kellene vele.

Apám az asztal mellett ült, előtte villásreggelijének a maradványai és csodálkozva nézett rám, mintha tiltakozni készülné a tervem ellen.

- El akarok menni, - szoltam s megdöbbenve és szégyenkezve könnyekre fakadtam.

- Fiam! - kiáltott az apám, rémülten elképedve. - Csak - nem - csináltál - nem csináltál valami ostobaságot?

- Nem, - szoltam, s máris letörültem a könnyek nyomát arcomról, - semmit, apám... De szeretnék elmenni.

- Tégy a kedved szerint, - szolt az apám s amint ott ült a helyén, egy pillanatig mélységes tekintettel nézett egyetlen fiára.

Azután felállt nyugodtan, úgy, amint szokott, megkerülte félig az asztalt és kevert a számomra is egy kis szódás whiskyt.

- Nem nagy háború lesz, azt hallottam, - szolt, kezében a szódásüveggel, miután egy pár pillanatig egy szót sem szoltunk. - Néha szinte azt kívánom, bárha én magam is láttam volna egy kis katonáskodást. És ez a mostani - úgy látszik - csaknem elkerülhetetlen háború. Igen, igen, mindenbizonnyal elkerülhetetlen... Idd meg ezt és harapj hozzá egy kis kétszersültet.

Odafordult a kandalló-párkányhoz és megtöltötte a pipáját, széles hátát fordítva felém.

- Igen, - mondta, - téged bizonyára érdekelni fog a háború. Remélem - remélem, hogy jól fog ott telni az időd...

ÖTÖDIK FEJEZET.

A délafrikai háború.

1. §.

Öt esztendeig nem találkoztam újra Maryvel s ezt az időt úgyszólván mindvégig Dél-Afrikában töltöttem el. Mint gyermekifjú távoztam Angliából, férfivá érlelődve tértem vissza. A tapasztalás, rohamos, de mégis bonyolult fejlődés, kiábrándulás és elmélyülés évei voltak ezek. Feltámadt bennem a felelősség tudata. Láttam a halált, láttam a szenvedést és embereknek az élete függött tőlem.

Természetesen az ember nem lehet egyik napról a másikra ténylegesen szolgáló katonává, nyomban, mihelyt kedve támadt, és eleinte az itthoni katonai hatóságok nem is igen voltak hajlandók Afrikába küldeni a fiatal rajongókat, oly készségesen, mint a háború későbbi folyamán.

Meglehetősen tudtam lovagolni és célba löni; ennélfogva elhatároztam, hogy lemegyek saját szakállamra Durbanba, mert nyilvánvaló volt, hogy a harcok Natalban kezdődnek meg, - s ott csatlakozom valamelyikéhez azoknak a helyi önkéntes csapatoknak, amelyeket mindenbizonytal szerezni fognak. Így aztán nyomban útra kelhettem Angliából s ez felelt meg legjobban a kedélyállapotomnak.

Elhatároztam, hogy újra kezdem az életemet. Arra akartam kényszeríteni magamat, hogy másra ne gondoljak, csak a háborúra. Azt akartam, hogy hacsak meg tudom tenni, soha többé ne is gondoljak Maryre.

A háború megkezdődött már, mikor Durbanba érkeztem. A város tele volt a dundeei nagy angol győzelem hírével. Csúf, esős időben érkezünk be a kikötőbe s elhaladtunk egy nagy fehér postahajó mellett, amelybe lázas sürgés-forgással Anglia felé igyekvő vagyonos menekülők rakodtak be apró gőzszázadokból. Két katonai szállítóhajóból lovakat szállítottak ki a rakodópartokra Indiából a dragonyosok és huszárok számára.

Első éjszakám túlnyomó részét Dél-Afrikában az uccákon töltöttem el, hiába keresve szobát, ahol lefekhettem volna. Végül egy gyaloghintót húzó barátságos zulu elvezetett egy csapszékbe, ahol három széken elnyúlva alhattam egy kicsit. Emlékszem rá, hogy az volt az érzésem, hogy nem túlságosan örülnek ott a jelenlétemnek.

Másnap megpróbáltam önkéntesnek jelentkezni. Déltájban megkezdtem a tárgyalást a «Birodalmi Könnyű Lovasság»-nak nevezett rendkívül tapasztalatlan és problematikus testülettel és három nap múlva tagja lettem egy csapat mindenféle embernek, akik túlnyomórészt ausztráliai önkéntesek voltak és megindultam csapatommal Ladysmith felé, amelynek a nevét sem hallottam addig soha életemben. A vidéknek, amelyen áthaladtunk, egyre növekedett a festői szépsége. Utunk egy furcsa kanyargós kis vasúti vonal mentén vezetett, amelynek forgalma mintha állandóan kitérőkben várakozott volna a továbbításra. Apró vonatok voltak, zsúfolásig telve szármalmas menekülőkkel fehér, barna és fekete emberekkel, akik fulladoztak és éheztek. Mindnyájan szakadatlanul kiabáltak és enni- meg innivalót szerettek volna vásárolni, de nem sok eredménnyel.

Egyízben mellékvágányra tértünk, hogy utat engedjünk egy dél felé haladó vonatnak. Ezt a furcsa vonatot mindenki látni akarta, mert - hadifoglyokat szállított. Magam előtt láttam tehát

igazi élő ellenségeinket! Meglehetősen komor emberek voltak, de körülbelül olyan volt az arcuk, mint a miénk, csak - jóval borotvátlanabbak voltak nálunk. Az elandslaagtei csatából való foglyok voltak...

Angliából sohasem voltam még távol, csak a francia Alpeseekben jártam egyízben egy kis hegymászó túrán, egyszer pedig gyalog kiránduláson a Fekete-Erdőben. Ennélfogva Alsó-Natál tájképi szépsége nagyon meglepett. Egyáltalán nem vártam, hogy ennyire gazdag, eleven, csaknem tropikus vidéket fogok látni. A vasútvonal mentén a sűrű fákon apró Mozambik-majmok zsibongtak s a vidék buja, sötétzöld tenyészete tele volt ismeretlen madarakkal és pompás virágokkal. Aloé- és kaktuszszővényeket, ismeretlen kultúrnövények foltjait láttam a dombokon; a fürtös, lombos gyümölcsök, amint megtudtam, banánák és paradicsomfügek voltak. Láttam műveletlen, egészségtelennek látszó kafferfalukat is, amelyekről azt hittem volt, hogy régen eltűntek már a mi civilizációnk elől. Rengeteg sok kaffert láttam mindenütt a vasútvonal mentén, férfiakat, nőket és gyermekeket, akik mind a vonatot néztek bámészkodva.

A táj egyre szebb és merészebb lett, majd kezdett kopárabb és hegyesebb lenni, míg végül ki nem jutottunk abba a nagy völgymedencébe, ahol Ladysmith volt. Mikor közeledtünk feléje, meglehetősen jelentéktelen helynek látszott, poros kis kunyhós uccákkal, de a nagy hegytetők szépsége, túl a városon, nagyon meglepett a reggeli világításban...

A hegyek szépségét nyomban elfelejtettem, mihelyt bevonultunk az állomásra. A Nicholson's Nek melletti fegyverletételre virradó reggel volt. A hadsereg, amelyhez csatlakoznom kellett, szörnyen meg volt már viselve és félemlítve. Az a napfényes remény, hogy diadalmasan be fogunk vonulni egyszerűen Pretoriába, amellyel Durbanban tele voltak még az emberek, itt már teljesen eltűnt. Nem egészen két heti makacs küzdelem során kifejtett stratégiánk meglehetősen hebehurgyának bizonyult, úgy, hogy elvesztettünk egy egész ágyúüteget és csaknem ezerkétszáz foglyot. Volt ugyan mivel pótolnunk a veszteségeinket és közkatona-ságunk föltétlenül kitűnő anyag volt; de tisztában voltunk már azzal a ténnyel is, hogy a hadsereg, amellyel szemben álltunk, sokkal nagyobb volt, mint a mienk, jobb volt a felszerelése, nagyobbak voltak az ágyúi, jobb volt a hírszerző szolgálata és úgy látszik, tökéletesebb volt a stratégiája is.

Beszorultunk Ladysmithbe, amelyet körülkerített az ellenség. Ez a megzavart, bomladozó és teljességgel csüggedt hadsereg, amelynek öszvérei és ökrei ott szorongtak a város főuccáján, volt minden, ami a brit birodalomból megmaradt Natálban. Mögötte a vidék teljesen védtelen volt s ott húzódott a vasútvonal Pietermaritzburg, Durban és a tenger felé.

El sem képzelheted, mennyire elképedtem mind ennek láttára. Arra el voltam készülve, hogy az ellenség, minden tanulatlansága mellett is, bátor, ravasz és kitűnő lövő lesz; de hogy a fegyverei modernebbek lesznek, mint a mi fegyvereink, a módszerei modernebbek, mint a mi módszereink, erről álmodni sem mertem volna! Hát nem azért vagyunk ott talán mégsem, hogy *mi* tanítsuk *őket*? Hát nem a huszadik századot képviseljük velük szemben, akik a tizennyolcadik századot jelentik?

A várost előtte való nap ágyúzta az ellenség éppen azokról a hegyekről, amelyeket úgy megcsodáltam; és bármikor újra is ágyúzhatta. Egy nagy ágyúnak az orrát is megmutatta nekem egy káromkodó kis közlegény. Szörnyű, mély benyomást keltő, fekete ormány volt ez a felénk szegezett ágyúcső. A katona véleménye az otthoni kormányzók bölcseségéről reprodukálhatatlan volt.

A vasúti állomás tele volt nők, gyermekek és színes emberek tolongó tömegével. Volt köztük egy beteg hölgy is hordágyon. Aznap erőszakosan eltávolítottak Ladysmithből minden nem kombattáns elemet. Mindenki az az előérzés sajgott, hogy vereséget fogunk szenvedni. Mindenki csalódott és elkeseredett volt. Az ember alig kapott választ a kérdéseire. Egy ideig azt is alig tudhattam meg, hogy énnekem hová kell mennem...

2. §.

Megérkezésem után negyednapra sütöttem el a puskámat először egy felebarátomra. Lóháton kivonultunk a városból a déli országyúton, hogy néhány dombot földerítsünk és egyszerre csak fölfedeztük a búrokat, akik meglehetősen számmal tőlünk keletre táboroztak.

Leszálltunk a lóról és gyalog nyomultunk előre, keresztül egy erdőségen a füves dombtető felé.

Akkor láttam először az ellenséget. Apró, tisztességes, de nem katonás külsejű alakok voltak, többnyire fekete ruhában s egy dombháton bujkáltak, tőlünk körülbelül egy angol mérföldnyire.

Rálőttem az egyik alakra, mielőtt eltűnt egy árokban. Egy-két golyó süvített el a fejünk fölött és emlékszem, hogyan igyekeztem földözéket találni a golyók elől. A golyók zizegő hangja sivító füttyszóhoz hasonlított s csak a távoli durranás sejtette valahogyan a golyók irányát, amíg a hatásuk nem látszott.

Emlékszem, hogy a fünek, amelybe lekuporodtam, különös, furcsa szaga volt s hogy egyszerre csak undor fogott el arra a gondolatra, hogy ott fekszem elnyúlva a fűben s ott kell feküdnöm, ki tudja, milyen hosszú ideig, a nap tűzében, távol minden árnyéktól. És csodálkozni kezdtem, hogy vajjon hogy is kívánczozhattam ide a háborúba?

Közben-közben lövöldözve, ott feküdtünk a fűben egészen délutánig; hogy miért, azt nem tudtam megérteni. Egy kicsit előbbre is nyomultunk; de végül visszahúzódtunk Ladysmithbe.

Mikor lefelé mentünk a lovainkhoz, egyszerre csak rábukkantam az első halottamra. Csomóba gyűrődötten hevert ott alig ötven yardnyira attól a helytől, ahol először elsütöttem a puskámat. Ott feküdt - egy egész világnak az elhomályosodott tükre. A füle fölött a koponyájának egyik oldalát bezúzta egy közlőiről irányított golyó s a halott arccal fölfelé feküdt, összezsugorodva, mintha lábra akart volna ugrani, mielőtt - hátravágódott. Meglehetősen borzalmas látvány volt; kék szeme tágra nyitva, üvegesen bámult bele a világba s vércsomós sebe fölött és nyitott szája körül fekete legyek tömege dongott zümmögve...

Megálltam egy pillanatra a halott előtt, de az egyik lovasbajtársam élesen fürkésző tekintetet vetett rám.

- Ez se fog többé utánunk leskelődni, - szoltam, közönyösséget színelve. De egész éjszaka ott láttam újra a halottat magam előtt és csodálkoztam az ilyen halálnak bámulatos képtelenségén. Egy kicsit lázas is voltam és emlékszem, hogy véget nem érő teológiai vitatkozásba bonyolódtam bele önmagammal, arról, hogy miért kell az embernek, ha meghal, ilyen furcsa, semmit sem jelentő dolgot hátrahagynia maga után, amilyen a rothadásra szánt emberi test...

Londontól és a burnmorei parktól már nagyon messze jártam. És azt hiszem, hogy jóideig egyáltalán Maryre se gondoltam többé.

3. §.

Nem céлом ehelyütt megírni háborús élményeimnek az összefüggő részletes történetét. A szerencse és némely bennem lappangó tulajdonság következtében elég eredményesen katonáskodtam. A többi között rendkívül jó tájékozódó érzékem van, aminek igen nagy hasznát vettem és azt hiszem, még a burnmorei parkban szert tettem a jó kémnek nem egy tulajdonságára. Többször jó előrsi szolgálatokat végeztem Ladysmith ostroma közben, járőrnek és őrszemnek egyaránt beváltam és már őrmester voltam, mikor egy éjszakai roham alkalmával a Long Tomot elfoglaltuk és felrobbantottuk. Akkor, az ütközet után, mialatt az utászokat földőztük, egy borsószem nagyságú furcsa acélgolyót kaptam a karomba, egy bicikli-csapágnak a golyóját, és másnap módomban volt elsőízben kitapasztalnom azt is, hogy milyen egy katonai sebésznek a kése. Sokkal kevésbbé volt fájdalmas, mint gondoltam. Eltaláltak a január hatodiki nagy támadás alkalmával is, a balvállamon, de sérülésem oly jelentéktelen volt, hogy nem tett szolgálatra képtelenné. Több sebet nem is kaptam a háborúban, de még a város fölmentése előtt vérhasban megbetegedtem; és bár a bajom egyáltalán nem volt súlyos eset, mégis nagyon sárgaképű, megtört tekintetű lábadozó voltam, mikor a búr csapatok végül megint észak felé vonultak és megérkeztek Buller emberei vágatva a sík mezőkön keresztül...

Éppen eleget láttam ez alatt a négyhónapi komoly háborúskodásom alatt, hogy egyetemi napjaimnak kényelmes optimista patriotizmusától búcsút vegyek. Száz meg száz mély benyomás rögződött belém: halál, sebek, harag, türelmesség, állatiasság, bátorság, nagylelkűség és pusztító rombolás - főleg pusztító rombolás - képe.

A lázas állapottal járó lehangoltság és a lábadozással járó gyengeség a koplalódiéta idején világos és józan szempontok elfogadásához vezeti az embert. (Szent Isten! hogy gyűlöltem azt a lóhúskivonatot, amelyet marhahús helyett vacsorára kaptunk.)

Mikor Ladysmithből lekerültem a tenger mellé, hogy teljesen összeszedjem magamat, nem egy illuziómat ott hagytam Ladysmithben az angolok boldog, nagyszerűen berendezkedett világbirodalmáról. De ha nemzeti önhittségem megfogyatkozott is, mindenbizonnyal nagyobb lett bennem a hazafias elszántság. Egészségemmel együtt erősödött ez bennem napról-napra. Ennek a háborúnak a valósága lenyűgözte a képzelődésemet, úgy, ahogy egy ideig lenyűgözte általában az angol képzelődést s most már csaknem dühös vágy élt bennem arra, hogy tanuljak és cselekedjem. Mihelyt csak hozzájuthattam, visszatértem a tényleges szolgálatba, s most már nem kétségbeesett szerelmes voltam, aki gyógyulás céljából háborúskodik, hanem komoly, és azt hiszem, elég ügyes fiatal tiszt, aki üstökön tudtam ragadni minden kínálkozó alkalmat.

És ilyen alkalom bőven kínálkozott számomra. Kimberleyn túl értem utól az embereinket, úton Mafeking felé. Mi voltunk a leghátul hagyottak a Pretoria felé való előnyomulásban. Mahonnal együtt lovagoltam és vele együtt kerültem egy kis csapdába, Koodoosrandon túl. Szemben találtuk magunkat az ellenséggel. Tüzelni kezdtek ránk táborhelyünk közvetlen közeléből; de mi akkor már értettük a dolgunkat: kimentünk a táborból s egy csomó fogollyal tértünk vissza elvesztett embereink fejében. Egypár nap múlva megérkeztünk a világtörténelem legkülönösebb ostromának a rommaradványai közé...

Mafeking felmentése után a harmadik napon szerencsésen elcsíptem egy Snyman-féle visszafutó csövű ágyút elég könnyűszerrel, az egyetlen nagy ágyút, amely Mafekingben a kezünkbe került. Váratlanul bukkantam rá körülbelül húsz emberemmel; színleg egy kis csetepatét rendeztem mintegy négyszáz yardnyi távolságból s azután közéjük vágattam, mielőtt a búrok tisztába jöhettek azzal, hogy milyen vakmerő játékot űzünk. Mialatt této-

váztak, lepuffantottam valamennyi befogott ökrüket és őket magukat feltartóztattam, amíg kis tábori ágyúink meg nem érkeztek.

Ez az epizód talán aránytalanul nagy figyelmet keltett odahaza az újságokban, mert Mafeking egyik gócpontja volt az eseményeknek. Kétszer is megemlézték a nevemet a tudósításokban, mielőtt csatlakoztunk Robertshez Pretoriában, hogy tanui legyünk annak, amiről azt hittük, hogy a háború befejezését jelenti. Későn érkeztünk ahhoz, hogy tovább mehessünk Komati-poortig s meglehetősen érdektelen és vesződéses munkánk akadt a várostól északra elterülő környéken. Valóban ez volt a vége a nagyháborúnak; ami hátra volt, az guerillaharc volt csak.

Mindenki azt gondolta, hogy ütött a béke órája. Írtam az apámnak, hogy valószínűleg nemsokára otthon leszek. De nagy eshetőségek várakoztak még mindig az igyekvő fiatal tisztekre; a guerillaháború meghosszabbította a küzdelmet egy egész esztendővel, fáradtságos, eseményekkel teljes esztendővel s az én sorsom azt akarta, hogy én is kivegyem a részemet ennek az évnek a munkájából...

Ezek a délafrikai esztendők úgy élnek az emlékemben, mint azok a rózsaszínű hirdetési oldalak, amelyekre rábukkan az ember néha a vasúti menetrendekben. A véletlenség sodorta utamba ezt a munkát, a véletlenség indította el az utamon oly hírnévvel, amelyet semmikép sem érdemeltem meg s én tudtam, hogy a dolgomat csak akkor végezhetem el jól, ha teljes erőmből rá tudom irányítani a figyelmemet. De az egész dolog olyan érdekes volt, hogy azt tapasztaltam, hogy a figyelemnek ez a rögzítése nem is nehéz. A háborúskodás lényegében nem egyéb, mint finom, szellemes problémák megoldása az óvatosság, előrelátás és leleményesség birodalmában. Az ember elméje úgy megtelik a helyzetből folyó tényekkel és lehetőségekkel, hogy akaratlanul is leleményessé válik. Más egyébre nem szabad gondolni, mint ezekre a tényekre és lehetőségekre, fortélyokra és ellenfortélyokra, mert különben útvesztőbe jutunk és megoszlik a figyelmünk. A szolgáltatnak ebben az utolsó esztendejében az igazi énem voltaképpen teljesen háttérbe szorult s helyét az a mesterséges valami foglalta el, amellyel átalakítottam magamat, hogy alkalmazkodjam helyzetemnek különleges szükségleteihez. Igazi, búrokra szimatoló állattá lettem. Mikor belefáradtam ebbe a különleges fej-törésbe, akkor a legjobb pihenés - úgy tapasztaltam - valami egészen mindennapi szórakozás volt: pókért játszottam, együtt bömböltem egy csomó bajtársamnak a kórusával valami soha véget nem érő víg nótát, vagy tréfás rímekhez sorokat kovácsoltam, Fred Maximmal verse-nyezve, aki akkor helyettesem volt a csapatparancsnokságban...

De néha erőt vett rajtam a gondolkozás.

Emlékszem, hogy egyszer éjszaka künn feküdtem egy nagy fekete domboldalon, sziklás dombok melankolikus regényessége közepett, azoknak a repülő osztagoknak egyikére várakozva, amelyek a Fokgyarmatból kiindulva északi irányban portyáztak az Orange folyó felé szemben Eustace ezredessel. Egész nap lovon ültünk. Éppen valami kockázatos vállalatba fogtam bele. És a szabad ég alatti táborozás, tábori tüzek nélkül, tele van valami örömtelen sivársággal. Az elmém akaratom ellenére tevékenyen kezdett működni.

Derült, csendes éjszaka volt. Az újhold korán kelt s fehér tündöklő fényében tőlem dél-keletnek egy domb csipkés körvonalai különös búbájjal váltak ki a tájból. A holdvilág fénycsomói hamarosan eltűntek a közelebbi dombok csúcsairól, amelyek keményen, feketén meredtek ég felé. És ezalatt a csipkés domb-él alatt nem volt semmi egyéb, csak puha, nagy, fekete sötétség és fölötte a nagy, ragyogó csillagok. Valahol ezalatt a mérhetetlen derült égbolt alatt tőlünk délre az üldözött búrok bizonyosan lepihentek egypár órára s túl rajtok újra ott húzódott az üldöző angolok hosszú vékony hálózata.

Végtelen kicsinek és távolinak tűnt fel minden; semmi nesz, semmi jel nem volt sehol; fényszóró nem működött; a legvékonyabb füstszalag sem gomolygott fölfelé a magasba és egyetlen tábori tűz visszfénye sem tükröződött a levegőben...

Mindaz, ami oly hosszú idő óta foglalkoztatta az elmémet, jelentéktelenséggé zsugorodott össze a dombok feketesége és az égbolt nagysága között. Egy kis zavar volt csak, fontosság nélkül való, a Déli-Kereszt csillagzata alatt. És elkezdtem tünődni, ahogy nem tünődtem már hosszú idő óta, azokon az erőkön, amelyek elhoztak engem ide ehhez a foglalkozáshoz, és annak a háborús játéknak a különösségén, amely két nehéz esztendő óta egy negyedmillió embernek lenyűgözte az elméjét és megkeményítette a lelkét.

És elkezdtem gondolkozni a halálról.

Nincs katona, akinek, ha megfelelő a lelki állapota, eszébe jutna a halálra gondolni. Néha talán meglepünk valakit, amint lopva odapillant egy pár csizmára, amely meredten kiáll egy pokróctakaró alól; de aztán hirtelen másról kezd beszélni az illető. Mindazáltal lényemnek valamely elnyomott része undok és szörnyű emlékeket zavart föl bennem: eltorzulások, alaktalanságok, kínszenvedés és feloszlás; foltos és rongyos ruhájú halottak, testük alá húzott elnyűtt talpú csizmákkal; egy haldoklónak a véres nyoma, aki odakúszott inkább egy halott bajtársához, csak hogy ne egyedül haljon meg; kafferek, akik puha, szánalmas testeket raktak halomba, hogy elföldeljék őket; megközelíthetetlen sebesültek kiáltozása éjszaka szakadó esőben a Waggon-dombon; az a rakás ember, aki harmadnapja halott volt már, mikor rájuk akadtunk egy üregben; a gránát-szaggatta lovak hangtalan halálvergődése; egy bombázott és elfoglalt táborhely kétségbeejtő összevisszasága, nehéz terjengő bűze, a bádogszelencék és tölténytartók, a szenny és a véres rongydarabok.

Megvallom, hogy sohasem szünt meg borzalmam a holttestektől; rettentők ezek az én számomra - rettentők. Félek a meredtségüktől, félek a szörnyű, feszült figyelmetlenségüktől.

Még ma is kísértének efféle emlékek. Akkor éjszaka pedig majdnem elhatalmasodtak rajtam...

Eszembe jutott a seborvos sátrának ijesztő némasága, a lázkórház nyomorúságai és zilált őrjöngései, egy újságíró éjféli temetése Ladysmithben, amikor a távoli fényszóró egyszerre csak rávetette világát az arcokra és ezüstös fehérségben csillogtatta a koporsót.

Micsoda szörnyű pusztulás képe lett Dél-Afrika!

Felgyújtott és elhagyott majorságok fekete, összeperzselt köveire gondoltam és a nyomorult benszülöttekre, akiket lelőttek, mint a kutyát, azután félrelökték őket, hogy pusztuljanak végtelenül gyalázatosan. A nagyobb csaták nyomában járó hitszegés és kíméletlen bosszú történeteire gondoltam. Tudomásom volt bizonyos kegyetlenségekről, amelyekről kénytelen volt azt hinni az ember, hogy hihetetlen ostobaságra vallanak, mert csak így térhetett ki azelől a meggyőződés elől, hogy hihetetlen gonoszságnak a művei.

Egy ideig nem tudtam szabadulni a lelkemben kavargó borzalmas emlékektől. Az a csipkésen szaggatott fekete domb, amint a holdfényben kiemelkedett a sötétség óriási medencéjéből, mintha mindezeket a komor és kísérteties benyomásokat egyetlen fenyegető tömeggé foglalta volna össze. Mintha az a sziklás domb fölegyenesedett, majd meg lekuporodott volna, mint valami élőlény, amely lesben áll.

Emlékszem, hogy a sötétségben felültem és merően rábámultam erre a dombra.

Egyszerre csak azon kaptam rajta magamat, hogy ezt mormolom:

- Nyisd ki jól a szemedet! Nyisd ki jól a szemedet!

Az a képtelen benyomásom volt, mintha viaskodnám az alattam tátongó rengeteg fekete térségek üreges mélységével. Azt bizonyígtattam magamban, hogy mindez a kín és pusztulás nem egyéb, mint az egészséges, eleven, szenvedélyes és örömteli élet határtalan szövedékének a szegélyzete. De azok a meredt, néma emlékek mintha rám cáfoltak volna. Mintha makacsul ezt hangoztatták volna: De hát mi mért vagyunk? Hát ha mi vagyunk a lényeg - az élet szövedékének ez a határszegélye?

Ezen a gondolaton elakadtam.

- Ha mindez a kín, pusztulás, erőszak és szorongatás lényeges tartozéka az életnek, akkor miért háborog ellene a lelkem? Mi a hiba bennem?

És most elkezdtem vizsgálni önönmagamat. Megfelelő volt-e az egyéniségem ezekre a gyötrelmességekre az életben? Mikor kisfiú voltam, sohasem volt lelkem ahhoz sem, hogy patkányokat öldössek. És egyszerre csak Siddonsra terelődtek a gondolataim, Siddonsra, az igazi angol emberre, aki egy kicsit gúnyosan, megvetően dobálódzott a szavakkal. - Puha lelkű! - Puha lelkű voltam-e? Mi az a puhalelkűség? Olyasvalami, ami nem durva, nem kegyetlen, nem vérszomjas! Éreztem, hogy kénytelen voltam megadni magamat - évekig tartó ellenállás után. Szörnyűség az, mikor egy nagy birodalomnak puhalelkű katonákra kell támaszkodnia.

Hát a civilizáció olyan embertípust fejleszt ki, amely sokkal törékenyebb, semhogy életrevaló legyen? eltűnődtem egy ideig, mint ahogyan ilyen éjszakákon szokott történni, ezen az egy szón: «túlérzékeny». Folyton e körül a szó körül kóvályogtak a gondolataim...

Nem tudom most már, hogy ebből a sötét, fénytelen kedélyállapotból hogyan jutottam bele valami szokatlan rajongásnak az állapotába; de arra világosan emlékszem, hogy ez történt velem. Azt hiszem, összeszedtem minden erőmet, hogy szabaduljak attól a kétségbeeséstől és borzalomtól, amely rám talált és hatalmába kerített ott a sötétségben. A szívem mélyén segítségért kiáltottam az Istenhez, mint az eltévedt gyermek. Mintha arra emlékezném, hogy szenvedélyes fohászkodás fakadt a lelkemből nem csupán önönmagamért, nem is elsősorban önönmagamért, hanem mindazokért az összezúzott, beszennyezett és tönkretett ember-roncsokért, akiknek emlékezete annyira megkínzott. Könyörögtem az Istenhez, bárcsak ne éltek volna hiába, bárcsak különösen azoknak a szegény kaffereknek az élete ne lett volna hiábavaló.

- Olyanok, mint a gyermekek, - szóltam. - Mintha gyermekeket öldöstek volna le... *gyermekek!*

A borzalmam szinte észrevétlenül megszűnt. Azért kellett éreznem mindezeknek a dolgoknak a szörnyűségét, - gondoltam magamban, - mert az olyan teremtmény számára, mint én vagyok, jó, ha szörnyűségnek érzi őket; de aki megérti a dolgokat, annak a számára minden nagyon egyszerű volna. Egyáltalán nem rettenetes. Belekapaszkodtam ebbe a gondolatba és elisméltettem:

- Minden, minden roppant egyszerű volna! Nem volna bennök több borzalom, mint azokban a dolgokban, amiktől mint gyermek meg szoktam ijedni. Olyanok volnának csak, mint az árnyék a lépcsőn, a kelő hold fehér fénye egy hántott kérgű, kiszáradt fa törzsén, furcsa álom mozgó geometriai ábrákról, egy-egy ijesztő illusztráció az «Ezeregy éjszaká»ban...

Nem tudom, meddig viaskodtam az Istennel és meddig imádkoztam azon az éjszakán, de egyszerre csak foszladozni kezdtek az árnyékok; és nagyon gyorsan, nagyon hirtelen lángra lobbant a lelkem és a lángja belelobogott a táj végtelenségébe, mintha hirtelen kigyújtott tündöklő tűzzel lett volna. És egyszerre minden világos, fényes, bizalmat gerjesztő lett körülöttem. Bizonyos voltam benne, hogy minden úgy van jól velünk, ahogy van; velünk, akik

élünk és viaskodunk, és a halottakkal, akik odalent enyésznek most ötvenezer sebtében hányt sírdomb alatt...

Hosszú ideig mintha újra meg újra, hangtalan ajakkal és mélységes vigasztalástelve bennök, ezeket a szavakat ismételtetem volna:

- És halálos vergődésünkből fakad a diadal, halálos vergődésünkből fakad a diadal! Légy könyörületes hozzánk, Istenatyánk!

Azt hiszem, hogy ez a hangulatom egészen észrevétlenül éber álomba siklott át az ébrenlétből. Az a benyomásom, hogy álomba merültem és ágyúszó riasztott fel az álmomból. De az is bizonyos, hogy még mindig ülő helyzetben voltam, mikor azt az ágyúdörgést hallottam.

Megdöbbsentem, hogy körülöttem minden félhomályba borult. Nem vettem észre, hogy a csillagok fénye elsápadt, amíg annak az igen távoli ágyúnak a hangja vissza nem szólította az elmémet megint azokhoz a kerékvágásokhoz, amelyekben járni szokott. Teljesen fölébredtem.

Ágyúdörgés!?

A zsebórámon próbáltam megállapítani, hogy hány óra van.

A közelemben kavicsok zörögtek s egyszerre csak ott láttam magam mellett Fred Maximot.

- Oda nézz! - szólt Fred rekedten az izgalomtól. - Már itt is vannak!

Elmosódó apró alakokra mutatott a messzeségben, akik rendetlen sorban, tüskén-bokron keresztül vágatva, lefelé igyekeztek a szakadékba a dombokról, felénk közeledve.

A sápadt nyugati égtáj felől bukkantak föl, mint apró, kóválygó, fekete pontocskák s felvillantak és el-eltűntek megint a sötéten vöröslő, ködös szakadékban. Bizonyosan egész éjszaka lóháton, nyargaltak - az üldöző britek elől menekülve. Ők még nem láthattak bennünket. Mögöttünk volt a ragyogó napkelet, de mi még árnyékban voltunk, amely sokkal sötétebb volt, semhogy elárult volna bennünket.

Egy pillanat alatt talpon voltam és parancsokat osztogattam az embereimnek. A filozófiám, a mély kutató kérdéseim úgy kiszakadtak a lelkemből, mint ahogy holmi üzleti jegyzőkönyvből kitép az ember egy rímekkel teleírt lapot. Khakiruhás alakok sűrögtek-forogtak körülöttem, a jelszót suttogva és mindegyikük sietett a maga helyére. Eszembe jutott tisztán és élesen minden rendelkezésem, amit az előző este tettem. Nem igen értünk rá most a készülődésre...

Most úgy rémlik, mintha néhány izgalmas pillanat előzte volna csak meg a küzdelmet. De a valóságban sokkal több időnek kellett eltelnie. Láttuk már, hogy közeledik felénk az ágyújuk és egy sor málhás szekerek. Egyenesen felénk közeledtek. Percről-percre jobban kivilágosodott és egyre közelebb jutottunk az összeütközés pillanatához.

Egyszerre csak eldőrdült egy lövés alulról a sziklák közül s a sötét alakok húzódo sora rögtön megállt a domboldalon. Legszélső balszárnnyunkon sütötte el valaki a puskáját. Átkoztam magamban a türelmetlen fickót, aki a lövéssel elárulta ottilétünk titkát. De az ellenséget lőtávolságra kellett kapnunk. Elszánják-e magukat a búrok arra, hogy megpróbáljanak keresztül-törni rajtunk, mielőtt egészen kinappalodik? Vagy körül tudjuk keríteni őket?

Hirtelen zavaros, izgató gondolat villant keresztül az agyamon. Nem a balszárnnyunknak fognak-e nekirohanni? És elég szélesre kinyújtottuk-e a mély völgyben a balszárnnyunkat?

De a búrok tétováztak - az ágyújuk miatt. Az ágyújukat nem vihetnék magukkal azon az úton az árkok és a bozótok miatt... De ha mégis megpróbálnák!?

Nem tudtam, mire határozzam el magamat...

És egyszerre csak megfigyelhettem, hogy a búrok a sötétlő domboldalon megállnak, megfordulnak és hátrálni kezdenek...

A hátuk mögül puskaropogás hallatszott...

Körülkerítettük őket!...

És megkezdődött a Pieters Nek melletti csata, amely délre azzal végződött, hogy Botha Simon több mint hétszáz emberével megadta magát.

Ez volt katonáskodásomnak a betetőzése.

4. §.

Huszonhat esztendő voltam, mikor végül visszakerültem Angliába. A vereenigingi béke után a visszahonosító-bizottság megbízásából dolgoztam, amely ellenőrizte a visszatérő foglyok és a táborokba koncentrált népesség visszasegítését a régi lakóhelyekre.

Az én dolgom többnyire az volt, hogy élő állatot és vetőmagot osztottam ki és nemsokára holmi repülő szántó-vető hadoszlop élén jártam-keltem ide-oda, amelyre a lovak és ökrök hiánya miatt volt szükség.

Ez a munka, ha nem is volt olyan izgalmas, volt olyan nehéz, mint a háború. És a képzeletemet is lenyűgözte különösen az a feladat, hogy az elhagyott vidéket újra benépesítsem emberi lényekkel, mert legalább egy ideig úgy tetszett, mintha olyasvalamit csinálnék, ami érthető és egyenesen célravezető.

Igazi vigasztalás volt a pusztulásnak ez a megszüntetése.

Senki sem rajzolta meg ennek a visszahonosító folyamatnak az igazi képét, azt a furcsa munkát, hogy azokat a gyanakvó, tanulatlan, csüggedt embereket miként juttattuk vissza elhagyott otthonaikba; hogy miként egyesítettük újra a komor apákat és az együgyű anyákat, tanui lévén megindítóan kifejezéstelen találkozásaiknak, miközben igyekeztünk bátorságot önteni beléjük az új élet kezdetén.

Nagy rendetlen poggyász-rakások tűnnek fel az emlékezetemben, batyuk, pokrócok, ládák, újonnan beszerzett mindenféle kiegészítők, ajtók, ablakrákák, egymásra hányva s a szállító szekerekre várakozva, lassan mozgó, apatikusan üldögélő, falatozó alakok, papagályok pokoli rikácsolása, néha csecsemők sikítózása.

A visszahonosítás kiterjedt a papagályokra is és azóta sem hallottam soha papagály-rikácsolást anélkül, hogy föl ne villant volna emlékemben Dél-Afrika képe. Azt hiszem, valamennyi fogoly hozott haza magával papagályokat - némelyik kettőt-hármat is.

És ezeket az embereket szét kellett szórnom a még füvetlen területen, a szállító szekerek elé a háborúban megviselt ökröket, öszvéreket és lovakat fogva be, amelyek tömegesen dőltek ki a sorból minduntalan.

Minden egyes embertől végül kéz-szorongatással búcsúztam el s azután továbbmentem, mialatt a gyerekek rögtön játszani kezdtek már a hátam mögött a régi konzervdobozokkal, vagy töltényhüvelyekre kezdtek vadászni, míg a felnőttek hozzáláttak a munkához, amelyet el kellett végezniök.

Volt ebben az egész visszahonosításban és szétesztásban valami roppant primitív dolog. Néha úgy éreztem, mintha kis gyermek volnék, aki a játszósobájában építőköveket és katonákat rakosgat ide-oda a padlón.

De volt valami nagyszerű is ebben a folyamatban: az engesztelődés eleme. És az emberek, akiket visszavittem, különösen a férfiak, többnyire kedves csodálatos emberek voltak, nagyon egyszerűek és érző szívűek, úgy, hogy egyszer egy nagy szakállas férfi, mikor egy túlsúfolt szekér mellett azt kívántam tőle, hogy dobjon el mintegy öt-hat darab nagy, csúcsos, tarka nyugatindiai kagylót, amelyet Bermudából hozott haza magával, csalódottan könnyezni kezdett. Megengedtem hát neki, hogy elvigye magával a kagylókat és az utazás végén láttam, amint örömmel és szinte hódoló tisztelettel elhelyezte őket otthon egy kis nappali szobában, ahol kétségtelenül úgy fognak szerepelni örökké, mint egy nyurga, szakállas tagokból álló családnak a háborús öröksége.

És mikor kezét szorítottunk egymással, miután együtt megkávéztunk, láttam, hogy a szemében hála és diadal érzése tükröződött, amint rátekintett a kagylókra.

Igen, nagy munka volt ez, különösen az olyan érlelődőben lévő fiatalember számára, amilyen én voltam abban az időben. Hosszú lovaglásokra és gyaloglásokra emlékszem vissza ott a végtelen, gyepes síkságokon, egyedül érezve magamat, noha körülöttem nyikorgó szekerek tömege döcögött, amelyeket kafferek kísértek.

Dél-Afrika nemcsak rengeteg kiterjedésű, hanem mérhetetlenül téres vidék is. Minden nagyon messzire van; nagyon messze vannak egymástól - hogy úgy mondjam - még a fűszálak is.

Néha nagy köves sivatagokon haladtunk keresztül, néha nagy, sárgás-zöld füves mezőkre értünk, ahol a kerék agyig belesüppedt a fűbe, néha a visszatérő kultúra egy-egy kis zöldelő foltját láttuk már egy-egy órára, néha egy-egy hegyipatak kanyargós vesződéses folyása hátráltatta még jobban haladásunkat.

És minduntalan összeszaggatott, tüskés, sodrott acéldróthálókra bukkantunk, itt-ott pedig, mintha szigetek lettek volna ebben a száraz óceánban, barmok csontvázait láttuk, oly helyeken pedig, ahol csapatok táboroztak volt, széthajigált konzerves dobozaik úgy csillogtak, mint a gyémánt a nap fényében.

Néha-néha beszélgetni kezdtem egyik-másik visszatérő fogollyal, egy-egy csapat elbocsátott angol katonával, aki ács vagy kőműves lett újra és megkereste a maga napi sterling fontját az újjászületés építő munkájánál. Mindenki mindig nagyon szívesen és terjengősen fejtegette a helyzetet.

Rendszerint mindazáltal egyedül voltam s el-elgondolkoztam egyrészt a háború óriási, immár megszűnt pusztító orkánján, másrészt a gyógyításnak, amely a vihart követte, époló csodálatos munkáján.

Egyre jobban kezdett érdekelni ez a nagy munka, és eleinte már arra gondoltam, hogy véglegesen ott maradok Afrikában. A visszahonosítás folyamata csakhamar véget ért; de közben Milner nagyon megkedvelt és szeretete volna, ha ott maradok tovább is és résztveszek a munkaviszonyok nehézségeinek megoldásában, amelyek most már egyre jobban előtérbe nyomultak a mezőgazdasági visszatelepítéssel szemben.

De mikor szemébe néztem a munka kérdésének, egyszerre csak azt tapasztaltam, hogy ez véghetetlenül szövevényesebb kérdés, mint volt a mezőgazdasági lakosság visszaköltöztetése a maga földjeire.

5. §.

Életemben először volt alkalmam szemügyre venni a munka társadalmi alapjait.

Van valami csodálatos naivság abban az öntudatlanságban, amellyel a mi osztályunkbeli emberek elsiklanak a nagy gazdasági realitások fölött. Egész életemben hallottam ezeket a kifejezéseket: a munkásosztályok, az industrializmus, a munka problémái és a munka szervezése; de csak ott Dél-Afrikában, a feldúlt és széttöredezett társadalmi rend helyreállításának ebben a zűrzavaros, nyersen szemléletes korszakában jöttem rá arra először, hogy ezek az ismerős frázisok jelentenek is valamit, valamit, ami megdöbbenően reális.

Kezdtém felismerni, hogy a civilizációnak két oldala van: az egyik a házi tűzhely hagyományos, ősrégi egyetemessége, amelyet én láttam és próbáltam visszaállítani; a másik szintén ősi, de nem oly egyetemes, mint az előbbi, bárha legalább is oly régi, mint a szirakuzai bányák és a piramisok építése. A civilizációnak az az oldala ez, amelyet akkor pillantottam meg, mikor Johannesburg poros állomásáról elindulva, megláttam a lapos kis faviskókat és a karcsú kéményeket, megláttam a társadalmi életnek ezt a gyökerestül felforgatott részét, az anyaföldtől elszakított munkásoknak azt az összetorlódását, amelynek industrializmus a neve s amely a magunkfajta embereket, bármily jelentőségünk van is bármily lehetőségekkel, úgy viszi a hátán, mint az elefánt a maga lovasait.

Egész Johannesburg és Pretoria a munkáskérdésről és csakis a munkáskérdésről vitatkozott. Résztvett a tanácskozásokban Bloemfontein is.

Visszatelepítési munkánk, amely oly nagyszabásúnak tetszett ott a dél felé húzódó füves síkságokon, itt egyszerre mellékes és távoli ügygé vált. Úgy érezte az ember, hogy valamivel korábban vagy később ott minden újra rendben lesz és rendben fog folyni tovább, amint az esőzés és a mezők füve engedi.

De itt olyasvalamiről volt szó, ami sokkal kevésbé függ össze a talajjal és az évszakok váltakozásával.

Itt a Rand nagy, csúf, bányákszaggatta medencéjében, a csupasz domboldalak között, a zúzó-művek fele tétlenül pihent, a gépezet többet fogyasztott, mint amennyit termelt, az idő és a víz eredménytelenül pazarlódott, miközben óriási elkeseredett volt a vitatkozás. Valami nem volt rendben. A háború elrontotta a kaffer fickókat: rengeteg munkabéretet követeltek, eltűntek Johannesburgból és ami a fő, nem akartak többé semmi áron «lemenni a föld alá».

És minden okoskodásban, minden tervezgetésben körülöttem benne rejlett az a mélységes meggyőződés, hogy vannak emberek, egész csomó ember, sok-sok ezer ember, akinek az a dolga, hogy «lemenjen a föld alá». Ellenben benne rejlett mindig minden fejtegetésben az a mélységes meggyőződés is, hogy attól, aki a szónoklatot mondta vagy a cikket írta, egy pillanatig sem volt joga senkinek azt várni, hogy menjen le a föld alá. Azoknak a többieknek, akárkik voltak is, az volt a kötelességük, hogy mi helyettünk menjenek le a föld alá. A háború előtt ott voltak ennek a kötelességnek a vállalására az ártatlan lelkű portugál kafferek, de a háború - sajnos! - szabad ég alatt való foglalkozáshoz juttatta őket a Delagoa-öbölben.

Mitévők legyünk hát?

Emeljük a munkabéretet és folytassuk tovább a munkások végzetes «kényeztetését?»

Vagy vessünk ki félelmetes kunyhóadót a kafferekre és így *kényszerítsük* őket arra, hogy nekünk dolgozzanak?

Vagy vigyük át a munkaerőre való vadászatot a Zambezin keresztül Közép-Afrikába?

Vagy kövessük Kitchener Lord és Creswell tanácsát és alkalmazzuk a meglehetősen veszedelmes és gyakorlatlan fehér munkaerőt, amely ide sodródott egészen Johannesburgba (tele a sztrájkok és a szocializmus «eszméivel»)?

Vagy kísérletezzünk munkáspótló gépekkel?

Vagy nincs egyéb hátra, mint az a kétségbeesett, de csábító megoldás, hogy behozzuk Dél-Afrikába az olcsó indiai vagy kínai kulikat?

A dolgok állhatatosan efelé az utolsó, félelmetes próbálkozás felé sodródtak. Igen élénk ellenzéke is volt a tervnek nemcsak Dél-Afrikában, hanem Angliában is (ahol nagy lármát is csaptak miatta), de a javaslatot életerőssé tette az a mögötte rejlő meggyőződés, amely a főszempont minden modern kezdeményezésben: - kétségtelen, hogy kifizetődnek, *kifizetődnek!*...

Az emberi elme működésének a folyamata sokkal bonyolultabb és sokkal hullámzóbb, mint ahogy a legtöbben azok közül a magyarázók közül, akik lélektannal foglalkoznak, el akarnák velünk hitetni. Ahelyett az egyszerű, közvetlen mozgás helyett, aminő a pont mozgása, amely egyenesen előre és innen amoda halad, az ember gondolatai úgy mozognak, mint holmi hadsereg, néha rengeteg hosszú arcvonalba fejlődötte, néha lépcsőzetesen, néha hadoszlopba sűrűsödve, amelyből portyázó indulatfelhők rajzanak ki, a magasban lebegve vagy alatt gomolyogva vagy párás köddé oszolva...

A munka kérdéséről például oly sokat gondolkoztam, annyiszor végig gondoltam újra meg újra alaposan, hol ezen, hol azon az úton közelítve meg a lényegét, hogy ma már lehetetlen volna megállapítanom egészen világosan, mennyire jutottam ezekkel a kérdésekkel azalatt az idő alatt, amelyet Johannesburgban töltöttem. Nem tudok többé visszahelyezkedni akkori tudatlanságomba, nem tudom visszaidézni emlékezetembe újól a régi megdöbbenéseimet és fölfedezéseimet. Bizonyos, hogy az egész folyamatot sokkal kevésbé világosan láttam, mint most látom; sejtelmem sem volt oly nehézségekről, amelyek azóta zavarba hoztak; ijedt elképedéssel tekintettem oly bonyodalmakra, amelyek azóta teljesen megvilágosodtak előttem.

Zavaros eszmékkal tértem vissza Angliába s azt tettem, amit a zavarosan gondolkozó emberek szoktak tenni: belekapaszkodtam egy meg nem felelő szóba, amely látszólag valami határozott cselekvési módot jelentett. A «hathatosság» volt az a szó, amely annyira lenyűgözött. Minden bajunknak az az oka - így hangzott a föltevés, - hogy eszközeink nem «hathatósak». A politikára vetettük magunkat és kerestük mindenben a hibát és a megújódást sürgettük.

Itt ülök az íróasztalom mellett, kezemben a tollal; ákombákomokat húzgálok az itatóspapíromra és azon töröm a fejemet, vajjon mennyiben értettem a dolgokat akkoriban. Az bizonyos, hogy azzal az elhatározással tértem vissza Angliába, hogy a «hathatosság» pártján fogok dolgozni. Valamivel később cikkeket és leveleket írtam erről a jelszóról, úgy hogy ezt az elhatározásomat mintegy okmányok igazolják. De azt hiszem, hogy abban az időben föltétlenül kezdtem már észrevenni legalább valamelyes elmosódó körvonalait azoknak a jelentősebb vitás kérdéseknek, amelyek kiéleződőben voltak az emberi társulás új és régi formái között folyó évszázados küzdelemben és kezdtem sejteni, hogy ebben a küzdelemben korunk politikája és nemzeti sorsunk annyi csak, mint a víz felszínén a fodrozódó hullámok múló örvénylése. Kezdett bennem kigyulladni a világosság. Egyfelől ott láttam az ősi, eredendő formát, másfelől ott láttam az új alakulást. A majorság a délafrikai füves mezőségen ott állott a mezőségen, a mezőség tartozéka volt, ebbe volt belegyökeresedve, csak ott jöhetett létre és másutt sehol. A Rand poros, durva, fergeteges vigasztalansága másfelől nem tartozott hozzá semmiképpen Dél-Afrika sajátosságaihoz, hanem együtt járt táborainkkal és hadseregeinkkel. Valami egészen másnak, valami sokkal nagyobbak a része volt. Mintha valami

kisérteties szörnyű kar átnyúlt volna Európából Dél-Afrikába, hogy fölhasítsa ennek a vidéknek a gyomrát, égne emelje ott azokat a kéményeket és elküldje oda nyomukban a konzerves dobozokat és a töltényhüvelyeket. Gigászi rokona lehetett annak a hajdani elődjének, amely valaha Zimbabwe falait építette, ezt a csodálatos délafrikai ősi romvárost.

És az az éhség, az a türelmetlen követelődzés miriádnyi munkáskéért, a fekete, barna vagy sárga rabszolgáknak az a fenyegető beözönlése nem volt semmi más, mint természetes megnyilatkozása annak a kolosszális rendszernek, amelybe én is beletartoztam, amely elsodort engem is Dél-Afrikába s amelyet - most már tudom - akkor még el se kezdtem volt megérteni...

Egyízben, mikor tudakozódtam, merre visz az út valahová, azt a felvilágosítást kaptam, hogy a Grey- és Roberts-féle mélybánya mellett. Ez a név, mintha hallottam volna már valaha, gondolkodásra kényszerített, amíg eszembe nem jutott, hogy ez volt az a bánya, amelynek Lady Ladislaw is nagy részvényese volt - saját bevallása szerint; ez volt az a bánya, amelyben a szerződöttetett kínai munkásoktól várták azt, hogy verejtékezésükkel hamarosan megszerez-zék a burnmorei park vadőreinek és útjavítóinak a fizetését...

Igen, eddig jutottam el abban az időben, de ez a megállapítás akkor nem vert föl bennem semmiféle visszhangot. És amikor visszatértem Angliába, mindaz, amit beszéltem, egy szóval sem árulta el, hogy elmémben nagy gondolatok és elképzelések vannak már kavardóban. Úgy jöttem vissza, hogy egyike leszek én is azoknak az energikus és nagyratörő fiatal embereknek, akik papagáymódra kiáltozták a «hathatóság» jelszavát, fölka-varva az embereket és fölka-varva különösen önönmagukat a legnagyobb hevésséggel, de mindeközben szívük legmélyén ők maguk sem voltak tisztában azzal, hogy mit akarnak...

6. §.

Mialatt Dél-Afrikában voltam, a körülmények úgy alakultak odahaza, hogy életemreim nagy mértékben megváltoztatták. Előre nem is sejthetett szabadság és kedvező alkalmak tömege nyílt meg számomra, úgy hogy egyáltalán nem volt kétséges többé, vajjon helyesen járok-e el, ha politikai pályára lépek. A vagyoni helyzetünk gyökeresen megváltozott. Az apám ott hagyta a burnmorei plébániát és meglehetősen gazdag emberré lett.

A második unokafivérem, Stratton Reginald, baleset folytán vízbe fulladt Finnországban s az apja alig élte túl két héttel halálának a megrázó hírét. A húga, Mason Arthur első felesége, már egy évvel előbb meghalt gyermekágyban, miután kis gyermeke halva született meg. És az apám egyszerre csak azt vette észre, hogy tulajdonosa lett annak a nagy darab földterületnek, amelyet az öreg Reginald vásárolt Shaddock táján, dél felé Goldingig és észak felé a West Esher-állomásig, tulajdonosa lett továbbá több északi ipari vállalat meglehetősen nagyértékű részvényeinek.

Furcsa játéka volt ez a halandóság véletlenségeinek. Az apám meg én úgyszólván alig érintkeztünk rokonainkkal, s most egyszerre csak éppen az ő kereskedelmi és nyereszkesedési tevékenységük, amelyet mi látszólag mindig lenéztünk és sohasem akartunk tudomásul venni, módot nyújtott nekem arra, hogy kielégíthessem régi politikai ambícióimat.

Rokonaink háza nem felelt meg apám ízlésének. Bérbe adta hát a házat s én, mikor hazakerültem, egy kedves, világos, vöröstéglás házban találkoztam vele, amely körülbelül százötven esztendőös épület volt, nyílt, napos domboldalon. Keletről és északról hatalmas fák védelmezték a házat, amely pár kilométernyire volt Guildfordtól délnyugati irányban.

Kecses arányú, méltóságos egyszerűségű, tágas kényelmű ház volt, amilyen a másfélszázad előtti építkezés legtöbb alkotása. Kelet felé nézett; napfényben reggeliztünk a könyvtárban s kívül egy régi fal volt őszi barackfákkal s egy sor virágja teljében lévő rózsafával.

Egy kicsit félttem ettől a helytől. A burnmorei plébánialak nagyon a szívemhez nőtt a maga nyugodt derűjével, tágas családias kertjével, melegházaival és meghitt zugaival; de láttam, hogy nyugodtan megbízhattam volna apámban, hogy minden körülmények között meg fogja óvni a maga lényeges légkörét. Annyira ő maga volt, úgy, amint az emlékemben élt, hogy egypár napig úgyszólván azt sem vettem észre, hogy meglehetősen megöregedett s hogy öltözködésében nyoma sem maradt többé hajdani papi viseletének.

A ház előtt találkozott velem. Bevezetett egy széles, belülről fával burkolt előcsarnokba s újra meg újra megszorongatta a kezemet. Mélyen meg volt indulva, de szólni nem igen tudott.

- Baj nélkül utaztál? - kérdezte egynéhányszor s a két szeme könnybe lábbadt. - Kényelmesen utaztál?

- Nem láttam még a házat, - szoltam én. - Szép ház!

- Férfi lettél, - szolt apám és megveregette a vállamat. - Persze, persze! Hiszen Burnmoreban láttalak utoljára.

- Te nem változtál, apám, - szoltam én. - Egy csöppet sem változtál.

- Én már nem igen változom, - mondta; - gyere, gyere, egyél valamit. Enned kell valamit.

A házról beszéltünk, meg hogy milyen kényelmes hely s az apám kivezetett a kertbe, hogy lássam az őszi barackfákat meg a szőlőt és aztán visszavitt megint a házba, a kertet meg sem mutatva, hogy üdvözljem az unokanővéretem.

- Egészen olyan, mint Burnmore, - mondogatta, miközben majd elnyelt a szemével, - egészen olyan. Egy kicsit tágasabb és - nincsenek itt lelkészi teendőim. Egyáltalán nincsenek. Ez persze különbség. Van itt körülöttem egy kis fickó, majd megismered - Péntek a neve - aki az írásaimat rendezgeti és a titkáromnak nevezi magát... Nincs rá semmi szükségem, de hát - tudod - *hiányzik mellőlem a káplán...*

Azt mondta, hogy sokkal többet olvas mostanában, mint régebben szokott, amióta nincs gondja többé a plébániával és közölte velem, hogy anyagot gyűjt egy készülő könyvéhez. Később elmagyarázta egyszer, hogy látszólag a világi kanonokokról fog szólni a nagy tanulmány, de voltaképp az a célja, hogy az egész angol egyház elvilágiasodjék. Először is a székesegyházi káptalanokat meg akarta nyitni kiváló világi férfiak számára is, tekintet nélkül teológiai nézeteikre és minden angol székesegyházban szellemi tevékenység központjává akart tenni, gondolkozók és írók holmi kollégiumává.

Később még merészebb tervei támadtak: a hitcikkelyeket sutba kell dobni; hogy ki mit hisz, azt rá kell bízni szabadon mindenkire, még a papságra is. Az álmai egyre dúsabbak, festőibek lettek, míg végül a canterburyi és a Szent Pál székesegyházban valósággal új görög akadémiákat látott már.

Ezen a furcsa, különös munkán szakadozottan évekig dolgozott s végül mégis úgy hagyta itt maga után, mint jegyzetek, töredékes tanulmányok és válogatott idézetek alaktalan tömegét.

De bármennyire toldott-foldott munka és idézetek tára volna is, mégis gondolkodok rá még mindig, hogy közzéteszem. Nagy emberszeretet van benne, melegség, világosság és észszerűség, amely sokkal szabadabb szellemű talán, semhogy megfelelné korunk vonagló félénkségének, de jó, mint a jó bor a bölcs emberek számára.

Hihetetlen volna talán, hogy elkövetkezhetik az a nap, amikor a norman szellemnek emelt ódon nagy emlékeinket nem korlátolt lelkészek és disszenterok fogják elfoglalni és fajunk lelke nem lesz száműzve abból az otthonból, amelyet ősapáink építettek számára?...

Ha az apám nem változott is meg észrevehetően, Jane unokatestvérem, úgy gondoltam, jóval merevebb és szögletesebb lett. Nem igen szerette az apám saját személyének az elvilágiasodását sem és még kevésbé volt ínyére az, amit nagyjában megsejtett apám könyvének a programjából. Nagy híját érezte Jane a templom közelségének és a saját plébániai tekintélyének. De mindig csendes nő volt s a megjegyzéseit most is a profiljával tette meg és nem a nyelvével...

- Örülök, Stephen, hogy visszajöttél, - szólt az apám, amint ott ültünk vacsora után, miután Jane visszavonult, az oportói mellett, nagy ezüst karosgyertyatartókkal és fényes kis mahagóni asztalkával kettőnk között. - Nagyon éreztem a hiányodat. Megtettem mindent, ami telt tőlem, hogy figyelemmel kísérhessem lépésről-lépésre a dolgokat odakünn. Azt hiszem, megkaptam minden újsághírt, amely megemlékezett rólad a háború alatt és azóta is. Két újságfigyelő ügynökségnél is előfizettem, hogyha az egyiknek a figyelmét elkerülné a neved, a másik bizonyosan észrevegyen. Talán örömed telik majd benne, ha valamelyik nap végigolvasod te is ezeket a tudósításokat... Látod, a családukbán nem volt katona a spanyolországi háború óta. Így aztán még különösebben érdekelt a katonáskodásod... Elmondasz majd mindent nekem, úgy-e, amit gondolni szoktál, meg amit tervezel? Ez az utolsó kérdés - ez a kínai dolog - rejtély a számomra. Szeretném tudni, hogy teneked mi a véleményed erről is - meg minden egyébről.

Megtettem minden tőlem telhetőt, hogy kifejtsem előtte a gondolataimat. Minthogy azonban a gondolataim akkor még nagyon határozatlan, zavaros gondolatok voltak, bizonyos, hogy sok volt az előadásomban - apám véleménye szerint is - a szónokiasság. El tudom képzelni magamat, amint beszélek neki a fehér ember kötelességének terhéről, meg hogy Afrikában ötlött a szemembe először, mintha gyakorlatlan vállaink nem igen bírnák ezt a terhet. Beszéltem bizonyára arról, hogy nagy a kapkodás és tervtelenség.

- Úgy jöttem vissza, hogy keresni fogom magam is a hathatós eszközöket.

Ezt kétségtelenül mondtam az apámnak.

- Romlásba visszük ezt a nagy birodalmat, - magyaráztam bizonyára, - a sok gyakorlatlan, rosszul nevelt, lelkesedés nélkül való emberrel, és pórul fogunk járni, ha csak össze nem szedjük magunkat. Imperialista vagyok még mindig, sokkal inkább az vagyok, mint valaha voltam. Csakhogy most már egészen más alapon vagyok az. Sok illúziót nem táplálok már az angolszászok felsőbbbségéről. Ennek vége van. De azt hiszem, nagy csapás volna az emberi lehetőségekre nézve, ha ez a nagy, szabadelvű birodalom széthullana csak azért, mert egy kis komolyságnak, egy kis tervszerűségnek a híjával van. És ez most a tennivaló: gyakorolni kell magunkat a kormányzás művészetében és munkára kell ösztönöznünk a közvéleményt...

Igen, körülbelül ilyenformán beszélhettem akkoriban. Itt van előttem az íróasztalomon, mialatt írok, a *National Review* egy régi száma, amelyben megjelent egy cikkem, tele efféle frázisokkal. Elolvastam a cikket, hogy föllevenítsem magamban egykori, elfelejtett ékes-szólásomat.

- Igen, igen, - emlékszem rá, hogy az apám ezt mondta. Majd elgondolkozott és egy kis idő múlva így szólt:

- De azok a kulik, azok a kínai kulik. Úgy nem nevelhetsz imperialista népeiséget, hogy kulikat hozol be a nyakunkra.

- Én magam sem szeretem a dolognak ezt a részét, - szoltam. - De ez részletkérdés...

- Meglehet. Csakhogy a liberálisok jövőre megbuktatnak majd benneteket e miatt... Aztán az a tarifa-kérdés! A mi pártunkbeliek, mintha egytől-egyig összekevernék a birodalom egységét a tarifákkal. Nagy kár! Salisbury nem tűrte volna ezt. Egység! Az egység a közös irodalomtól és a közös nyelvtől, közös eszméktől és rokonszenvektől függ. Az nem egyesíti az embereket, ha arra kényszerítjük őket, hogy kereskedjenek egymással. A kereskedelem nem barátság. Én nem kereskedem a barátaimmal és nem barátkozom a kereskedőimmel. Természetes ellenségek - persze udvariasak, de ellenlábasak. Nagyon ragaszkodol ehhez a tarifaostobasághoz, Steve?

- Egy csöppet se, - mondtam. - Azt hiszem, ez is részlet-kérdés.

- Több annál, - szolt az apám. - Nagyon kevés ember juthat érintkezésbe a tarifákkal a nélkül, hogy be ne mocskolódjék. Gyűlölöm ezt az egész nemzetközi csalárdságot; gyűlölök minden kísérletet, amely mesterséges előnyökre törekszik; gyűlölöm ezt az egész mesterkedést, amely selejtes árut drága pénzen akar rásózni szegény emberekre - a lobogó nevében. Ha erről van szó, akkor ördög vigye a lobogót! A vámházak ocsmányságok, Stephen; a nemzeti elv szennyfoltjai. Piszkos dolgok, nemtelen, felháborító, agyafúrt dolgok... Korán reggel fölverik az embert és összeturkálják a málháját... Az imperialista népnek előzékeny, műveltséget terjesztő népnek kell lennie - felül kell állnia minden efféle kicsinyes, bosszantó dolgon. Olyasmi ez, mintha én szögessodronyt feszítenék végig a gyalogösvényen azon a mezőn keresztül, ahol a falusi gyerekek iskolába járnak. Vagy ha azt kívánnám, hogy a gombáimat tekintsék kultúrnövénynek. Vagy ha följelentnék egy vasárnapi jámbor kirándulót azért, mert letépte a kankalinomat. A vámházak! Kínai tempó! Vannak dolgok, Stephen, amiket egy nagy országnak nem szabad megtennie. Az olyan ország, mint a miénk, ne törtessen előre úgy, mint holmi lelkendezve versengő faragatlan fickó... Inkább álljon ki a sorból... Mit ér az olyan ország, amely kufárkodik? - Mint hogyha valakinek uccai lány a felesége. Az nem mentség, hogy pénzt hoz haza. De a békekötés óta és amióta az a Chamberlain odalenn járt Afrikában, ti imperialisták mintha egytől-egyig elteltetek volna ezzel a piszkos szellemmel... A németek is így tesznek, azt mondjátok!

Az apám lehunyta a fél szemét és poharát az enyésző fény felé tartva, oportóijának a színét nézegette.

- *Ne ártson meg nekik!* - mondta aztán. - Lári-fári... ez a hivatkozás a *németekre*! Mikor én gyerek voltam, a németek sehol sem voltak még. 70 után bujtak elő. Német államférfiúi bölcsesség! És birminghami államférfiak! Pakfon és kína-ezüst!... Nem!

- Ez szűk látókörünknek a része csak, - feleltem én, a kandallópokrócon állva, egy kis szünet után. - Azért van csak, mert olyan - korlátoltak vagyunk, hogy a birodalom nagyságát mindenki előnyös kereskedelemre és német féltékenykedésre fordítja le. Sokkal nagyobb valami az, amiért én hazajöttem.

- Azok a nagy dolgok lassan érkeznek, - mondta az apám. Majd felsóhajtva hozzátette: - Egyik kor jön a másik után. De néha - mintha megállna minden. Ami jó, elmúlik a rosszal együtt; és a jóval együtt jön a rossz is...

Úgy emlékszem rá, amint ezt mondta, mintha most is hallanám még őt.

Vacsora után beszélgettünk így mindenbizonnyal, mert az apám félhomályban ült, szemben velem, háttal a világosságnak. A gyertyákat nem gyújtották még meg s az a kép, amely az apám háta mögött levő nagy üvegablakon keresztül élém tárult, tiszta és ragyogó volt. Azok a kis wealdeni dombok Surreyben és Sussexben, noha svájci mértékkel mérve apró dudorodásai csak a föld kérgének, néha-néha oly méltóságosak és titokzatosak, mint a nagy hegyek. A hindheadi és blackdowni gerincek, amint biborsötéten kiválnak az alkonyi levegőég egyenletes aranyából, most mintha magasra vetődött határláncok lettek volna. Közelebb amott levendulaszínű fénylő ködből zátonyok és tavak torlódtak, amelyek közül fenyőborította dombok emelkedtek ki, mint szigetek a tengerből. A közbülső térségek szinte kontinentális méretekre növekedtek meg. És a legközelebbi alacsonyabb dolgok, amelyek fölött elnéztünk, a kunyhók alattunk, szürkék, feketék és homályosak voltak, csak néhány narancsszínű ablak fénylett ki közülök és egyetlen uccai lámpás, mint egy csillag. A falu mintha hegymagasságnyra fészkelte volna alattunk, néhány száz lábnyi mélység helyett. Odamentem az ablakhoz és kitekintettem az előttem elterülő tájra.

- Kié ez a hosszan elnyúló terület? Az a kis fenyőborította lejtős csonka dombhát?

Az apám nem felelt mingyárt, mialatt hátrafordította az ablak felé a fejét.

- Wardinghamé és Baxteré az egész cserjés, - mondta aztán. - Ők a szomszédaim mindkétfelől.

- Hát az a sötét mezőség és az a fenyves távolabb? A fák közül ide látszik egy háznak az orma is.

- Oh! Az? - szólt az apám, nyomatékos közönnyel, - az - Justiné! Ismered Justint? Ellátogatott néha a burnmorei parkba is.

HATODIK FEJEZET.

Lady Mary Justin.

1. §.

Nem találkoztam Lady Mary Justinnal körülbelül hét hónapig, Angliába való visszaérkezésem után. Azt természetesen tudtam, hogy a találkozásunkat el nem kerülhetjük és nagyon alaposan meg is fontoltam ezt, mielőtt elhatároztam volt, hogy ott hagyom Dél-Afrikát.

De az elmúlt esztendőök során sok mindenféle változás történt velem, úgy hogy valószínűnek tartottam azt is, hogy Mary egykori varázsa nem fog többé lenyűgözni és kétségbeejteni.

Nemcsak a képzeletemet foglalkoztatták új érdeklődések, hanem - ki is nőttem már az ifjúságból. Férfi voltam. Keresztül estem egy nagy háborún, szembenéztem sokszor a halállal, láttam a nyomort és a szenvedést, megismertem az éhséget, a szégyent és a mohó vágyat. Az életnek száz meg száz kiábrándító részletképe akadt az utamba. Egyszer például, amikor egy csomó embert a koncentrációs táborokba tereltünk, kénytelen voltam az útszéli segédkezni egy koraszülésnél. Riasztóan véres és kínzó munka az ilyesmi egy fiatalember számára. Istenem! Milyen szörnyű hatással volt rám ez az eset! És elmondhatnám egész sor ilyen komor és furcsánál-furcsább élményemet...

De nemcsak a körülöttem hullámzó életbe tekinthettem bele mélyebben, hanem sötét mélységekre bukkantam a bennem folyó életben is. Az első ámulás, az első ártatlanság, az ifjúság bálványimádó, hajnaltisztaságú szenvedélye oda volt mindörökre...

2. §.

Társaságban találkoztunk. Abban a házban, amelyet Tarvilleék béreltek ki nyaralónak Mayfairben. A társalgó nagy fehér négyszögletes terem volt, több nagy festménnyel s a kandalló fölött nagy üvegablakkal körülbelül azon a helyen, ahol rendszerint tükör szokott lenni. Ezen az üvegablakon keresztül bele lehetett látni egy másik terembe, amelyben volt egy rendkívül nagy, ragyogóan színes pasztell-arckép. Nem is sejtettem addig, hogy ilyen nagy pasztelleket is festenek. A képeken kívül egyéb színes dolog nem igen volt egyik szobában sem.

Ragyogó estebéd volt. A társaságban túlnyomó volt a piros szín; a nők közül hárman voltak piros bársonyruhában; és ott volt Ellersley is, aki éppen akkoriban tért vissza Arábiából, és Ethel Manion, Lady Hendon és Clynes hercegnő.

Lady Tarville fogadott. Beszélgettem Ellersleyvel és Lady Hendonnal s azután fölfedeztem egy gyöngyös ékű, kékruhás hölgyet, aki csendesen ott állt az egyik festmény alatt a szoba szemközt lévő sarkában és figyelmesen rám tekintett.

Mary volt.

Egy férfi állt mellette, magas őszes férfi, széles kárminvörös szalaggal és azt hiszem, hogy éppen rólam mondott valamit Marynek. Mary ugyanis mintha éppen megfordult volna, hogy rám tekintsen.

Az utolsó pár hónap alatt állandóan ott forgott az eszemben az, hogy találkozni fogok Mary-vel. Mindazáltal most mégis megdöbbsenem, nem annyira meglepetésemben, mint inkább valaminek az előre megérzésétől. Mintha egyszerre csak csodálatos elevenséggel fölmerült volna emlékezetemben valaki, akit csodálatosan elfelejtettem. Amikor ráismertem, abban a rövid tartalmas pillanatban úgy hatott rám, mintha szakasztott az a lény lett volna, aki akkor volt, mikor szerettük egymást a burnmorei parkban. A régi volt a szeme, az a szem, amelynek nyílt és sandító volt egyszerre a tekintete; a régi volt hajának az ismerős hullámozása, állának az ismerős ferdülése, ajkának bágyadt szeszélyessége; és ugyanakkor az egész alak mintha mégis teljesen más lett volna, egészen más, mint az az emlék, amelyet dédelgettem; mintha sokkal ünnepélyesebb és bensőségeken ragyogóbb tünemény lett volna, mint ahogy emlékeztem rá.

Az arcán láttam, hogy egyszerre ő is rám ismert.

Nyomban közeledtem feléje.

- Hát végre mégis csak visszatért Afrikából? - szólt Mary komolyan. - Olvastam a dolgairól a lapokban... Jól telt ez ideje.

- Nagy szerencsém volt állandóan, - válaszoltam.

- Sohasem álmodtam volna, mikor együtt voltunk gyermekek, hogy magából katona lesz.

Azt hiszem, valami affélét válaszoltam, hogy a katonáskodás tisztára véletlen dolga.

Ezután, úgy emlékszem, egy kicsit akadozott a beszélgetésünk. Én bizonyítani kezdtem valahogyan az állításomat a véletlenség meg a katonai pálya összefüggéséről. Bárgyú önzésnek adtam volna jelét ezzel a bizonyítással, ha nem lett volna nyilvánvalóan tisztára ügyefogyottság a részemről.

Mary nem vonta kétségbe a katonai képességeimet, de azt állította, hogy természettől fogva sokkal érzékenyebb vagyok, semhogy katonáskodásra termettem volna. De a gondolatai mind a kettőnknek egészen máshol jártak, nem azokon a szavakon, amelyeket az ajkunk kiejtett. Olyanok voltunk, mint az afáziás-betegek, akik egészen más szót mondanak ki, mint amit ki akarnak mondani. Az az ösztön, amely oda vitt a termen keresztül hozzája, ki nem mondható dolgok falát emelte elé. Szinte megkönnyebbülés volt számunkra, mikor odalépett közénk a ház asszonya és közölte velünk, hogy ki lesz a párunk az asztalnál s azután engem el is vitt mingyárt magával, hogy bemutasson az asztali szomszédoknak.

- Ott fog ülni a másik oldaladon, - szólt a háziasszony Lady Marynek, bűvös mosollyal tekintve rám, mintha a nap hőse lettem volna és nem az az oda nem való idegen, aki voltam.

Az asztalnál nagyon keveset beszéltünk egymással. Azt hiszem, egyikünknek a kedélyállapota sem felelt meg az alkalomnak. Bármiként képzeltek is el a találkozásunkat, arra bizonyítással egyikünk sem gondolt, - pedig ez volt a legvalószínűbb, - hogy így fogunk találkozni társaságban s egy hosszú lehangoló órát fogunk egymás mellett ülve eltölteni.

Csodálatos elevenséggel kezdtem régi dolgokra visszaemlékezni; ott volt mellettem alig hat hüvelyknyire az a kéz, amelyet csókjaimmal borítottam volt; a hangja a régi volt a legfinomabb árnyalataiban is; a haja ép oly csodálatos meghittséggel hullámozott hátra a homlokából, mint hajdanában... Vajon ő is a régi dolgokra gondolt? De talán én nagyon is megváltoztam...

- Miért utazott el úgy, ahogy megtette? - kérdezte Mary hirtelen, mikor egy pillanatra zavartalanul beszélhettünk egymással. - Miért nem írt soha?

Még mindig éppen olyan lágyan selypítő volt a kiejtése.

- Mit tehettem volna egyebet?

Elfordult tőlem és felelt a balján ülő férfinak, aki kérdezett tőle valamit...

Estebéd közben közönyös dolgokról beszélgettünk egy kicsit, mintha a feszes szavakból hidat vertünk volna a ki nem mondott meghittségek rohanó áradata fölé. Valamit megvitattunk; azt hiszem, Lady Tarville virágait és a fokföldi flórát meg a kerteket. Mary elmondta, hogy van neki egy japáni kertje három japáni kertésszel. Csodálatos kis emberkéek ezek a kertészek. «Kolibri-kertészek», - így nevezte őket. - «A nemzeti viseletükben járnak.»

- A szomszédjai vagyunk Surreyben, - szólt egyszerre csak Mary, hirtelen félbeszakítva a kertekről való fejtegetését. - Egészen közel lakunk az édesapjához.

Elhallgatott, összeszorította az ajakát s látszott az arcán, hogy azt fontolgatja, amit mondani akar. Ez a jellegzetessége is a régi maradt.

- A szobám ablakából, - folytatta, - láthatom a fákat az édesapja háza mögött.

- Igen, - szóltam én, - maguk elfogják előlünk az egész déli szemhatárt.

Felém fordította az arcát oly módon, mint ahogy nagyon előkelő hölgyek szokták tenni, amikor egy új ismerősnek a vonásait meg akarják jegyezni. De a szeme nagyon átható és nagyon meghitt pillantással mélyedt bele a szemembe.

- Stratton úr, - mondta (életében akkor szólított először így), - ha visszatérünk Surreybe, szeretném, ha meglátogatna és elmondaná, hogy mi mindent szándékozik csinálni. Eljön?

3. §.

Ez a találkozás, a multnak ez az újjászületése, november végén vagy december elején volt. Mindenesetre olyan időben, amikor ismertem már az édesanyádat, kicsi fiam.

Neked írok, fiam, de nem annak a gyermeknek, aki most vagy, hanem annak a férfinak, aki valamikor leszel. Azért írok, hogy megértem önnönmagamát s amennyiben meg tudom érteni, megértessem teveled is. És amikor azt óhajtom, hogy egy időre szállj vissza velem együtt abba az időbe, amikor te még meg sem születél, azt kívánom, hogy ne arra a drága, szerető lényre gondolj, aki őrt áll melletted és kis hugocskáid mellett, ne arra a bölcs és higgadt édesanyára, aki életedet irányítja, hanem gondolj egy karcsú, fiatal leányra, More Ráchelra, aki akkoriban fiatalabb volt még, mint te leszel, mikor ez a történet végül a kezéd közé fog kerülni. Mert ha nem így fogsz rá gondolni, mint fiatal lánykára, hanem ha azzal az édes anyával, akit most ismersz, akarod betölteni ezt a helyet a történetünkben, akkor nem fogod megérteni, hogy mi volt a szerepe ennek a két lénynek az én életemben. Úgy fogok hát ehelyütt írni róla, mint More Ráchelről, mintha olyan valaki volna, aki annyira külön áll tőled, mint Lady Mary, mintha olyanvalaki volna, akinek csak az én életemben van szerepe, a te életedhez nincsen köze.

Szeptemberben találkoztam Ráchellel. Az a ház, amelyben az apám lakott, körülbelül tizenkét angol mérföldnyire van az édesanyád ridinghangeri otthonától, ahová Percy Restall vitt el engem magával a gépkocsiján.

Restall éppen akkoriban lett a híve ennek az új közlekedési eszköznek s nagyon sokat utazgatott ide-oda rengeteg nagy, nem túlságosan biztató külsejű francia gépkocsiján, amely hátul nyitott volt, kassal volt felszerelve és általában sok más olyan jellemző vonása is volt

még, amely azóta teljesen eltűnt az autók világából. Restall elvitt magával kirándulásaira mindenkit, akit csak a hatalmába keríthetett és ellátogatott a gépkocsijával mindenhatóvá, hogy fűnek-fának megmutogassa. Ennélfogva akkoriban Surreynek ezen a vidékén annyi ismeretségnek és társadalmi kapcsolódásnak volt a közvetítője, amennyi az egész múlt század folyamán együttvéve sem támadt azon a tájon. A ridinghangeri kirándulás alkalmával baleset érte a gépkocsit. Restallnak sok munkájába került, míg a gépet kijavította, úgy hogy ennélfogva csaknem négy órát töltöttünk Ráchelék házában s én egyszerű látogató helyett a család jóbarátjává lettem.

Az édesanyád akkor nem volt még tizenhét éves sem; karcsú, magas, barnahajú és szóltalan fehér ruhás lányka volt, nagyon nyugodt, mély tekintetű, fekete szemekkel. Ő, meg a három nagynénéd is, valóban nagyon bájos fiatal teremtések voltak. Alice akkor is, úgy mint most, a legmerészebb volt köztük, jókedvű kezdeményező és beszédes kedvű; Molly napbarnította cigányleánynak is beillett volna. Norah befonva és leeresztve viselte még a haját, vékony lábú vadóc volt és minduntalan elpirult. Sidney, a nagybátyád, a maga riadós, széles soványságában, a fivéri kíséretet szolgáltatta a lányok kedves csoportjához.

Több vendég is volt a háznál, fiatal emberek és fiatal lányok; akkoriban állandó volt a vendéglátás Ridinghangerben, rózsás képű és ragyogó szemű nagynénédnek a szíves és kedélyes vendéglátása folytán. A nagypádra nem emlékszem az első alkalommal; valószínűleg nem volt otthon.

Uzsonnáztunk, teniszt játszottunk és időnként fölkerestük Restallt, aki egyre piszkosabb és piszkosabb lett, egyre jobban belegabalyodott a javító munkájába és egyre nagyobb rakás furcsa géprészeket és szerszámokat hajigált le a füre maga körül. Végül mindenhez inkább hasonlított már, mint elegáns vidéki gentlemanhez, aki látogatóban van valahol délutánra.

Azután visszamentünk megint a teniszhez és tovább beszélgettünk. Mialatt teáztunk, a tarifareformra terelődött a beszélgetés. A vendégek között volt két fiatalember, akiket nagyon megfertőzött már az új tan, amely kezdte homályba borítani a brit imperializmus szép reményeit. Néhány silány frázis arról, hogy Afrikát nem a germán kereskedelmi ügynökök számára hódítottuk meg, néhány gondolatfoszlány, amely a birodalmat lesüllyesztette a kalmár haszonlesés színvonalára, hirtelen felháborított az egyik fiatalember ellen. Elkezdtem beszélni azokról a dolgokról, amelyek egy idő óta állandóan foglalkoztatták az elmémet.

Nem tudom, mit beszéltem. Bizonyára az apámmal folytatott beszélgetés szellemében szóltam. De azt hiszem, hogy nagy ékesszólással fejtegettem politikai eszményeimet. Mikor javában magyaráztam, hogy az adás-vételnél magasabb rendű szempontok is vannak, amelyek nem tűrik az idegen eredetű dolgok durva támadását és kapzsi gyűlöletét, szóval, mikor belemelegedve igyekeztem megmagyarázni, hogy milyen nagy és nemes dolog lehetne a birodalom, egyszerre Ráchel arcára tévedt a tekintetem.

Nyilvánvaló volt, hogy Ráchel effajta beszédet még sohasem hallott. Sötét szemében a lelkesedésnek fénye tündökölt, mialatt odafigyelt arra, amit én kifejtani igyekeztem s mialatt gyönyörködött abban, aminek engem elképzelhetett.

Azt a furcsa szégyenkezést éreztem, amely elfogja az embert, mikor, úgy érzi, hogy váratlanul rajtakapták valamin. Úgy éreztem, mintha megcsaltam volna Ráchelt, mintha valami nagynak és ragyogónak tüntettem volna fel magamat öelőtte, nagynak és ragyogónak, aminő álmaimnak a birodalma volt. Bajos dolog elválasztani magát az embernek azoktól a szép dolgoktól, amelyeknek az elérésére törekszik. Csaknem hirtelen abbahagytam a fejtegetéseimet. Ráchel szeme némán arra kért, hogy beszéljek tovább; de mikor tovább beszéltem, már kevesebb tűz volt a szavaimban...

Ráchel szemének ez a tekintete velem maradt. Az elmém gyorsan átsapott e tekintet jelentőségének a mérlegeléséből arra a gondolatra, hogy ez a tekintet erőt adhatna az embernek arra, hogy valóban kiemelkedjék a közemberek sorából. Éreztem, hogy Ráchelben olyasvalami van meg, amire énnekem mérhetetlen szükségem van, a nélkül, hogy eddigelé fogalmam lett volna arról, hogy szükségem van rá. A hit és az odaadás felséges adománya volt meg benne. És abban az egy röpke pillantásban mintha felém nyújtotta volna e drága kincsét.

Addig soha életemben el nem hittem volna, hogy bárki is megajándékozhat engem ezzel, vagy hogy bárkitől is remélhetném a támogatásnak és az önfeláldozásnak ilyen ajándékát. A szerelem, amint én megismertem, közösség és szövetség volt, szabad elhatározásból fakadó egyesülés; de ez más fajtája volt a szerelemnek, amely most fölragyogott egy pillanattig, ígéretekkel kecsegtetett és félénken eltűnt, mihelyt Ráchel meg én egymásra tekintettünk.

Azt hiszem, Restall megjelenése szakította félbe a vitatkozást. A munkától, amely egyre jobban haladt, teljesen feketén jelent meg, hogy megigyeék egy csésze teát és kölcsön kérjen a konyhából egy nyársat. Erre van már csak szüksége, úgy látszott, hogy befejezhesse gépe újjáteremtését a fasorban.

Norah kiment a konyhába a nyársért, mialatt Restall teázott.

Azután újra teniszt játszottunk s én Ráchellel játszottam együtt.

Az egész idő alatt mindeközben riadtan figyeltem Ráchelt s el voltam telve azzal az álmélkodó benyomással, hogy valami csodálatos és soha nem tapasztalt varázs áradt ki belőle az én életem felé; de ugyanekkor tele voltam kétségekkel is, vajjon szemének az a ragyogó válasza egyáltalán valóság volt-e, vajjon nem a fény játéka és az agyam káprázata ámított-e csak? Beszélni szerettem volna vele és nem tudtam kitalálni, hogyan kezdjek el komolyan beszélni vele. És mindenekfölött szerettem volna megpillantani a tekintetében még egyszer a hitnek azt a mélységes meggyőződését...

- Látogasson meg bennünket máskor is, - szólt hozzám a nagyanyád, - jöjjön el mielőbb! - miután előbb hiába próbálta rábeszélni Restallt arra, hogy maradjunk ott egyszerű, házas vacsorára. Én maradtam volna, de Restall komoran így szólt:

- Mi lesz a lámpákkal?

- Nem lesz semmi baj velük, - szólt Morené asszony.

- Nem merek bízni bennök, - szólt Restall még komorabban. - Nem merek, tekintettel arra, ami történt.

A gépkocsi bűnbánóan és szomorúan nézett ránk, de egy szóval sem mentegetőzött és mikor Restall elrobotgott velem a kocsiján, úgy éreztem, hogy életem napja mindörökre leáldozott.

- Nem lepne meg, - szólt Restall, mikor lefelé robogtunk a kociúton, - ha ez az átkozott gép fölfordulna velünk. Ki tudja, mi jut az eszébe...

Akkor a gépkocsizásnak vidámabb napjait éltük még.

Legközelebb egyedül látogattam el Ráchelékhöz, úgy hogy Restall nem gátolta a szabadságomat s ott is maradtam náluk barátságos családi vacsorára. Bámulatosan kevés akadályra bukkantam azon az úton, amelyen elindultam, hogy jobban megismerkedjem Ráchellel. Látod, kicsi fiam, Morené asszony egészen elfogadható és kíváncsú fiatalembert látott bennem...

4. §.

Mikor újra visszagondolok ezekre a régmúlt indulatokra, meglep az a mély és lényeges különbség, amely az édesanyád és Mary iránt táplált érzelmeim között volt. Ezek az érzelmek oly különbözők voltak, hogy voltaképp nem is igen lehet őket ugyanazzal az elnevezéssel illetni. De mind a két érzés szerelem volt, mélységes és őszinte szerelem. Az ellentétet, azt hiszem, éveink számának és lelkünk érettségének különbsége magyarázza; ez változtatta meg minden indulatunknak a mivoltát. Az egyik egy korán megérlelődött, sokat tapasztalt és éveieért felelős huszonhatesztendős férfinak a szerelme volt egy iskoláslány iránt, aki vonzotta őt a szépségével, rejtelmességével és az ismeretlenségével; a másik egykorúaknak szerelme volt, akik játszótársak és meghitt pajtások voltak s akik közül a nő mindenestre volt oly eszes és akaraterős, mint a férfi.

Manapság kivételes dolog, hogy a férfi egykorú nőt szeressen; az a szokottabb, hogy ifjabb és gyakran sokkal ifjabb lányba legyen szerelmes. Így van ez különösen a mi osztályunkban. A harminc-negyven éves férfiak feleségül veszik a húszéves nőket s az uralkodó felfogás a két nem kapcsolatáról ennek a szokásnak természetes következménye. A férfi öregebb voltát úgy fogjuk föl, mint a férfiasság jellemző jegyét; a férfit úgy tekintjük, mintha természetes volna, hogy ő legyen az idősebb a házasságban s a lánytól gyöngeséget és félénk odaadást várunk.

Mary meg én úgy szerettük egymást, mint ahogy két folyó együtt halad a tenger felé; egymás mellett növekedtünk egészen az első csók pillanatáig. Az édesanyádat ellenben kikerestem magamnak, vigyáztam rá, kívántam őt és kiválasztottam arra, nagyon gyöngéden és igazán hódolattal telve, hogy - az enyém legyen. Arra nem emlékszem, hogy eszembe jutott volna az a szándék, hogy viszont én is az övé legyek. Erre egyáltalában nem gondoltam. Olyan valakinek tekintettem őt, akit meg kell szerezni, aki azonban alsóbbrendű és háttérbe szoruló szerepet fog játszani. És mesterkélt volt a viselkedésem vele szemben; mindig arra gondoltam, mi fogja érdekelni őt, mi fog tetszeni neki; tudtam kezdettől fogva, hogy az, amit bennem látott s ami kilobbantotta a tekintetében azt a mély, félénken izzó rajongást, illúzió volt csak s úgy éreztem, hogy énnekem a kötelességem ezt az illúziót ápolni. És meg is szereztem így őt a magam számára és hosszú éveknek kellett eltelniük, a titkolt egyedülvalóság és a rejtegetett érzések, a fonák színlelések és takargatott zavarok hosszú éveinek, amíg szabadultunk a körkölönbséggel járó hagyomány nyomorító bilincseitől s megértéssel és megbocsátással tekintettünk egymás szemébe, mint nő és férfi.

Nem nagyon titkoltam érdeklődésemet és vonzalmamat Ráchel iránt. Moreék pedig nem titkolták, hogy semmi kifogásuk sincsen ellenem. A második alkalommal átsétáltam hozzájuk és Ridinghanger - derűs méltánylásoként annak, hogy egyedül jöttem - kinyílt előttem, mint valami nagy virág, nem titkolva egy csöppet sem azt a derengő észrevevését, hogy különösen Ráchel volt az, akit meglátogattam.

Nagyanyádnak a házasságközvetítése oly világos volt, mint a nap. Ugyanaz a családi meghittség fogadott ugyanazokkal a vendégekkel, mint az előbbi délután és ez alkalommal találkoztam Freshmannel is, aki később feleségül vette Alicet. Teáztunk, teniszeztünk és nagyanyádnak az indítványára kirándultunk, hogy a domb tetejéről gyönyörködjünk a nap leáldozásában. Én Ráchellal együtt sétáltam át a szellős lápföldön, miközben beszéltem és igyekeztem őt is arra bírni, hogy beszéljen.

Vajjon miről beszélgethettünk? Azt hiszem, az angol tájról és az afrikai tájról és a körülöttünk elterülő Weald-fensíkről és a Weald hosszú történetéről és a jelenéről és a jövőjéről és végül egy kicsit a politikáról is.

Sohasem tanulmányoztam még addig egy tizenhatesztendős leánynak a lelkét. Meglepetés volt a számomra minden, amit tudott, és gyönyörűség minden, amit nem tudott. A felfogás nyíltsága, friss egyszerűsége áradt belőle, amely édesebb volt, mint a tiszta levegő körülöttünk, édesebb, mint a hajnal hasadása, vagy a pacsirta égnék szálló éneke. Oly bátran, oly szépségesen tudott hinni; tökéletesen, mesterkéletlenül és bizonyossággal arra termett, hogy derék és nemes emberi személy legyen belőle, ha az élet megengedi neki, hogy az legyen. És akkor sejtelve sem volt még neki arról, hogy az élet nehézséget gördíthet ez elé...

Jósokszor átmentem Ridinghangerbe tavasszal és kora nyáron. Sokat beszélgettem Ráchellel és még mindig nem udvaroltam neki. Mindig járt az eszemben, hogy udvarolni fogok neki; az ég, a föld és az egész család kedvezett volna ennek, csupa beleegyezés és helyeslés volt körülöttem mindenki; azt gondoltam, hogy Ráchel a legcsodálatosabb és legszépségesebb valaki s a szeme, hangjának a rezgése, pirulása és száz egyéb akaratlan kis jel elárulta, hogy mennyire örült az érkezésemnek. De volt bennem bizonyos félénkség is. Úgy szerettem Ráchelt, mint ahogy egy szál fehér virágot vagy egy szép gyermeket - valami idegen gyermeket - szeret és csodál az ember. Éreztem, hogy esetleg elriaszthatnám őt magamtól. Soha azelőtt nem gondoltam arra, hogy az udvarlás durvaság is.

De még késő nyáron is, mikor újra találkoztam Maryvel, úgy voltunk, hogy semmiféle határozott nyilatkozatot nem tettünk egymás előtt. De tudtuk, tudta mindegyikünk, hogy valahogyan valami kevésbé kézzelfogható világban, a mesék országában, az álmok birodalmában, találkoztunk és eligérkeztünk egymásnak.

5. §.

Látod, kicsi fiam, mennyire előre vitt már a képzeletem a kijózanodás útján, mikor Mary újra visszatért az életembe. Látod, milyen idegenszerű és távoli gondolattá vált bennem az, hogy találkozom újra vele, aki teljesen átalakult azzá az előkelő nagy delnővé, akivé lenni szándékozott és úgy beszélt velem, oly nőnek a tartózkodó és gyakorlott varázsával, aki fiatal és szép, kiemelkedő, hatalmas és biztos a dolgában.

Első találkozásunkban, amely a megszakadt kapcsolatot újra helyreállította, nem volt semmi közvetlenül izgalmas érzés. Akkor éjszaka egyszerűen úgy éreztem csak, mintha valami különös, furcsa dolog történt volna velem.

Nem emlékszem, hogyan váltunk el egymástól akkor este, vagy hogy egyáltalán találkoztunk-e még estebéd után; de ettől az órától fogva Mary észrevehetetlen fokozatossággal elfoglalta lassan újra régi uralkodói trónusát lelkemben. Fölébredtem éjszaka és gondolkozni kezdtem róla és másnap is azon kaptam rajta magamat, hogy róla gondolkozom, visszaidézve emlékezetembe sok mindent a multból és át- meg átvizsgálva minden legapróbb részletét az előtte való esti találkozásunknak.

Milyen hidegek és erőtlének voltunk mind a ketten! Mintha valami rég nem használt és félig elfelejtett nyelven kezdtünk volna beszélgetni egymással. Megváltozott vajjon velem szemben? Igazán óhajtott újra látni, vagy az a meghívása azt akarta csak bizonyítani, mennyire teljesen jelentéktelenné vált rá nézve, vajjon találkozik-e velem vagy sem?

Majd a legnagyobb részletességgel az arcát igyekeztem felidézni magam elé. Változott-e az arca egyáltalán? Vagy teljesen megváltozott? Mintha mindent elfelejtettem és mindenre emlékeztem volna. Emlékeztem szeme pillájának arra a különös, alig észrevehető teltségére, amely oly gyöngéddé tette a tekintetét; emlékeztem ajkának arra a könnyed keménységére.

Természetes, hogy akart beszélni velem, mint ahogy észrevettem, hogy én is akarok beszélni vele.

Szerettem őt még mindig? Mintha akkor úgy éreztem volna, hogy már nem szeretem. Nem volt meg többé bennem az a tétovázó hevedesség, az a kevélység, az a sóvárgás és a kételkedés, szóval az a szenvedélyes szerelem, amely oly különössé tette minden érzésemet, mikor mellette ültem valaha. Valami nagy és szép, valami meleg és ragaszkodó érzés volt bennem, mintha visszatértünk volna a pajtássághoz. Itt mellettem, miközben csak múló zavarunknak fátyola s elválásunknak és némaságunknak a bágyadt homálya választotta el tőlem, ő volt az egyetlen lény e földön, aki valaha lepattantotta rólam annak a félénk titkolódzásnak a kergét, amely gyógyíthatatlan jellemzője énemnek; ő volt az egyetlen lény, aki meghitt bensőséggel beszélt velem az élet legrejtettebb dolgairól.

Most először éreztem tisztán, milyen mélységesen egyedül voltam az elmúlt öt esztendő alatt. Most először éreztem, hogy ezalatt az öt év alatt milyen mohó éhséggel vágyakoztam olyan beszélgetések után, aminőket csakis Maryvel folytathattam. A lelkem tele volt mondanivalóval, tele volt dolgokkal, amiket szerettem volna elmondani neki. Az a káosz, amely bennem kavargott, kezdett ezernyi megnyilatkozássá érlelődni Mary szellemének az első érintésére. Kezdték elképzelni, mi mindenről fogok beszélgetni vele, kezdtem készülni rá, hogy mi mindent fogok elmondani neki az érzésnek és a tevékenységnek azokról az új világairól, amelyeket fölfedeztem, mióta mint gyermekifjú elváltam tőle.

De mikor végre elkövetkezett ez a beszélgetésünk, egészen másképpen alakult, mint ahogy elképzelni próbáltam.

Mary írt nekem, mikor lejött Sarreybe, és én másnap délután átsétáltam Martensbe. A saját szalonjában találtam őt, egy szép jellegzetes szobában, földig érő nagy szárnyas ablakokkal, amelyeken kék függönyök voltak, nagy íróasztallal és nagy csomó könyvvel. A szoba széles napsütéses terraszra nyílt, amelynek sárgás kőparkányzata volt nagy oleánderekkel. A terrazon túl virágos kert volt s azon túl ciprusok sötét árnyéka terjengett.

Mary állt, amikor beléptem hozzá, mintha látott volna, mialatt keresztül jöttem a réteken és mintha várta volna a belépésemet.

- Gondoltam, hogy eljön ma, - mondta és utasította az inast, hogy akárki keresi, nincs itthon senkinek.

Újra azt a furcsa benyomást tette rám, mintha ugyanaz lett volna, aki régen volt s mintha ugyanakkor mégis egészen másvalaki lett volna, mint az a Mary, akit valaha ismertem.

- Justin, - mondta, - Párizsban van. Csak pénteken érkezik vissza.

Láttam végre, hogy a változás a viselkedésében rejlik; hogy lánykori könnyed bizalmaskodása helyett most a férjes nőnek megfontolt méltósága és fegyelmezettsége van meg benne, - olyan nőé, aki nagyon fényesen és előkelően ment férjhez. A modora megtisztult az ösztönöktől. Mióta beléptem, folyton állt, mint előkelő nagy háznak az úrnője, akinek ezer emberrel van elintéznivalója.

- Átsétált hozzám?

- Gyalog jöttem, - mondtam. - Csaknem egyenes út vezet idáig. Ismeri ezt az utat, úgy-e?

- A füves pusztán jött keresztül, túl a mi fenyves erdőnkön, - mondta.

Azután, azt hiszem, udvarias tartalmatlanságokat mondtunk a Surrey-vidékről és az időről. És egyszerre csak, mintha közös ösztön hatása alá kerültünk volna, hirtelen abbahagytuk ezt a témát. Tétovázva álltunk egy ideig, egy szót sem szólva. Hát valóban ilyen hideg udvarias-sággal fogunk tovább is beszélni egymáshoz? Mary odafordult az ablakhoz, mintha újra a tájképről akart volna mondani valamit.

- Üljön le, - szólt és leült egy székbe, szembe a világossággal, és szemét levéve rólam, kitekintett a délutáni napfényben úszó nagy zöld mezőségre.

Leültem egy kis pamlagra és én sem tudtam, mitévő legyek.

- Íme, - szólt, hirtelen felém fordítva megint az arcát, - visszatér hát újra az életembe.

És megdöbbenve láttam, hogy a szemében könnyek csillognak.

- Öt esztendőt - - éltünk végig.

- Maga, - szóltam esetlenül, - sok mindenfélét csinált. Hallottam, hogy - fiatal művészeket pártfogolt - a falusi nevelés terén kísérleteket szervezett - -

- Igen, - szólt Mary, - sok mindenfélét csináltam. Kell valamit csinálni az embernek. Többnyire kényszeredett, nem reális dolgok voltak. Remélem, maga is - sok mindenfélét csinált... Csakhogy a maga dolgai reálisak voltak...

- Minden dolog reális, - jegyeztem meg velős tömörséggel. - És minden dolog egy kissé nem reális is. Dél-Afrika csodálatos volt. És most, mikor mindennek vége, az ember szinte kételkedik, vajjon csakugyan megtörtént-e mindaz, amit átélt. Mint mikor a szenvedély viharzása után erőt vesz rajtunk a hitetlenkedés szelleme.

- Véglegesen visszajött?

- Véglegesen. Itthon szeretnék csinálni valamit Angliában.

- Politikával akar foglalkozni?

- Azzal, hogyha módomban lehet.

Újra elhallgatott. A fontolgatásnak ahhoz a jellemző mozzanatához értünk, amelyre oly jól emlékeztem a régi időből.

- Sohasem akartam, - szólt Mary, - hogy maga elutazzék... Írhatott volna. Sohasem felelt a leveleimre.

- Örjögtem tehetetlenségemben és féltékenységemben, - válaszoltam. - Felejteti akartam.

- És felejtett?

- Mindent megtettem, hogy felejtsek.

- Mindent megtett, - szólt Mary. - És most - - Felejtett?

- Semmit.

- Én sem. Pedig azt hittem, hogy mindent felejtettem. Amíg újra nem találkoztunk. Végtelen sokat gondoltam magára. Szerettem volna magával beszélgetni. Hiszen oly jól tudtunk egymással beszélgetni. De maga elutazott. Hátat fordított, mintha mindez semmiség lett - semmit sem ért volna. Maga - maga siettetette a házasságomat, Stephen. Maga értette meg velem, hogy mennyire másnemű lény csupán a nő a férfi számára - és mily kevésbé más egyéb is...

Elhallgatott.

- Látja, - szóltam halkán, - maga megengedte, hogy - amint mondani szokták - szerelmes legyek magába... Nem tudom - - emlékszik-e még mindenre...

Egy pillanatig a szemembe nézett.

- Nem voltam őszinte, - szólt aztán, hirtelen abbahagyva a vádaskodást ellenem. - De látja, Stephen, akkor éjszaka - - mindent meg akartam magyarázni. És azután... Néha nem az történik, amit várt az ember, nem is azt mondja, amit mondani szándékozott. Azt hiszem - csúnyán bántam magával.

Ez ellen tiltakoztam.

- Igen, - folytatta. - Úgy bántam magával, ahogy bántam - és azt gondoltam, hogy maga ki fogja bírni azt. *Tudtam*, tudtam már akkor oly világosan, mint ahogy maga most tudja, hogy mint férfi velem a nővel szemben nem fogja kibírni, de valahogy olyanformán gondoltam, hogy vannak más szempontok is. Mások, amelyek úrrá lehetnek az előbbi szemponton...

- De nem egy huszonegy éves ifjában, - szóltam én.

- És egy huszonhat éves férfin?

Latolgattam a kérdést.

- Ez más dolog, - szóltam végül; majd így folytattam: - Igen. Ha most valahogyan visszatérhetnék, mint bűnbánó - hogy a barátja legyek.

Egymásra néztünk komolyan. A fülünkben halkán a mult és távoli dolgok zenéje hangzott. Úgy tettünk, mintha semmit sem hallanánk belőle; megpróbáltuk becsületesen, hogy ne halljunk belőle semmit. Nem emlékeztem rá, hogy Mary arcát láttam volna már valaha ilyen nyugodtnak és állhatatosnak.

- Igen, - szólt végül, - hogy a barátom legyen...

- Minden gondolatom maga körül forgott, Stephen, - beszélt tovább. - Mikor láttam, hogy nem lehetek a felesége, azt hittem, az lesz a legokosabb, ha férjhez megyek valakihez és végét vetem minden további reménykedésnek. Azt gondoltam, hogy ezt elviselhetjük. «Törődjünk bele» - gondoltam. Nos, annyi bizonyos, hogy - mind a ketten beletörődtünk...

A tekintete mintha egy kicsit kételkedett volna abban, amit mondott.

- És most már, - folytatta Mary, - megint beszélgethetünk; beszélhet nekem megint az életéről és beszélhet azokról a dolgokról, amiket végezni óhajt, amik érdekessé teszik az életet arra, hogy végigélje. Óh! az élet *ostoba* volt maga nélkül, Stephen, unalmas, költséges és céltalan... Beszéljen a politikai terveiről. Azt mondják, - én nekem Justin mondta, - hogy be akar jutni a parlamentbe?

- Ez a tervem. Azt gondoltam - - Tényleg fel akarok lépni képviselőnek.

Azon kaptam rajta magamat, hogy már-már vezércikkszerű fejtegetésekbe kezdek bele. Úgy éreztem, hogy ez sehogysem volna helyén való, pedig mintha Mary éppen ilyesmit kívánt volna tőlem.

- Most, - kezdtem beszélni, - a nagy alkalmaknak az idejét éljük, a háború öntudatra serkentette a birodalmat, annak a tudatára, hogy mivé lehetne. A tarifa-reform lármája persze ártalmas méreg, kiölheti az egész finom lelkesedést újra, mielőtt bármi is történne. Mindent kufárkodás, alkudozás tárgyává akar lesülyeszteni... Eggyel több okunk van tehát arra, hogy igyekezzünk megmenteni a dolgokat a kereskedelmi utazótól. Ha a birodalom egyáltalában valami, akkor mindenbizonnyal mérhetetlenül több, mint a kereskedelem szabadságának korlátozására alapított üzérkedés...

- Igen, - szólt Mary. - És maga természetesen ezt az ideális irányt akarja választani?
- Ha nem ezt tenném, - mondtam én, - akkor ugyan miért foglalkoznám a politikával?
- Stephen, - mosolygott Mary, - magából nem veszett ki még bizonyos fajta egyszerűség. Az emberek azért lesznek politikusok, mert így látszólag jelentőséghez jutnak, meg mert mások is politikusok lesznek, meg mert így címekre és befolyásra tehetnek szert és így tovább. És aztán vannak civódások, régi gyűlölködések, amelyeket szolgálhatnak.
- Mindez a politika hullámvázának felszínes tajtékverése csak.
- A régi Stephen! - kiáltott Mary anyáskodó hangon. - Agyon fogják marcangolni magát a politikában.

Nevettem.

- Talán mégsem vagyok olyan túlságosan egyszerű lélek.
- Óh! Keresztül fogja törni magát rajtuk. Magának megvan a maga külön útja, amelyen járni fog. De énnekem vigyáznom kell majd magára. Látom, hogy vigyáznom kell magára. Beszéljen most arról, hogy mi mindent akar csinálni. Hol fog fellépni?

Beszélni kezdtem Marynek egy kicsit összefüggéstelenül yorkshirei választókerületemnek az eshetőségeiről...

6. §.

Igen élénken megőriztem emlékezetemben visszatérésemet apámnak a házába, lefelé keresztül a fenyőerdőn és a kanyargó ösvényen végig, keresztül a mély völgyön, amely elválasztotta Justinék magaslatát a mi magaslatunktól. Maryre gondoltam, semmi egyébre, csak Maryre, az egész világból és szemének az édes nyájasságára és hangjának a tiszta erős csengésére. Ráchelnek az édes fehér alakja, amely bizonyos jelentőségre tett szert a képzelődésemben, olyan volt, mint a holdfény a fölkelő nap fényében. Tudtam, hogy Mary volt az, akit szeretek és akit mindig szerettem. Szenvedélyes vágy égett bennem, hogy olyan legyek, amilyennek Mary kívánt, hogy az a jó barát legyek, akire szüksége volt neki, az a meghitt fivér és szövetségestárs... De szívem mélységei egészen másképpen sóvárogtak utána, egészen másképpen.

A barátja akarok lenni, ismételtettem magamban, a barátja akarok lenni neki. Gyakran fogok beszélgetni vele, terveket szőni, együtt dolgozni vele. Át fogom árasztani meggyőződéseimet az ő életébe és ő be fogja ragyogni szépségével az én életemet. Mingyárt el is kezdtem arról álmodozni, hogy másnap miről fogok beszélni neki a találkozásunkon...

7. §.

Most pedig engeddd meg, kicsi fiam, hogy nyomban azt mondjam el, ami megváltoztatta teljesen mindkettőnk számára az életet; ami kitérített bennünket abból az útból, amely látszólag ki volt jelölve a számunkra, kitérített a szabadság és siker útjából s őt halálának a tragédiájába sodorta, engem pedig elszakított az előttem nyíló közpálya minden biztató reménykedésétől és rászorított arra a munkára, amellyel fáradságosan, rá nem termetten és eléggé tapogatózva most is foglalkozom. Azt fogom elmondani, ami az élet látszatait kegyetlen kézzel széttepte előttem; ami végtelen kiábrándulás és sohasem sejtett igazságok felé nyitott utat számomra.

Alig telt el pár hét Maryvel való második találkozásom óta és már is szenvedélyes szerelemre gyulladtunk egymás iránt. Régi szerelmünknek elfojtott viharzása újra felszabadult és ellenállhatatlan erővel ragadott bennünket magával. Bárha tele volt a lelkünk ezzel az izzó szenvedéllyel, a barátság látszatát próbáltuk megóvni külsőleg egymással szemben is. Gyötrelmes titkunk félig elárulta önmagát, félig mi magunk födöttük föl. A tétovázások és viaskodások tragikomédiája következett el most. És négy hónap múlva mindkettőnk életének a válsága véget ért...

Nem szándékozom beszélni neked, kicsi fiam, részletesen az egyes mozzanatokról, minden jövősről-menésről, véletlen szavakról, váratlan találkozásokról, azokról a végzetes pillanatnyi félreértésekről, amelyek közöttünk előfordultak. Olyasvalamiről akarok beszélni neked, ami mindennél sokkal általánosabb jelentőségű. Ez a balszerencse hozzátartozik a családukhoz. Az örökségünk. És benne van valószínűleg minden becsületes és érzelmes férfinak és nőnek az örökségében.

Vannak kétségtelenül cinikus és vakmerő emberek, akik ezeket a szenvedélyeket és testi vágyódásokat fegyelmezhető és megengedhető élvezeteknek tekintik, minden további következmény nélkül, és akiknek számára mindez az életnek rejtett és különszakítható részlete; és vannak bizonyára oly szilárd és egyszerű meggyőződésű emberek is, akiknek az életéből ezek a zavarok ki vannak küszöbölve. De mi, Strattonok, nem vagyunk sem ilyen alacsonyán járók, sem ilyen magasröptűek; mi hol lesülyedünk, hol felemelkedünk; mibennünk nem váltak még szilárd meggyőződéseké életünk szabályai, és eljövendő nemzedékek hosszú során át, nemcsak mi és a Christianokhoz hasonló emberek, hanem általában a legtöbb magunkfajta földi halandó - egyrészt a szabad és benső barátság után fogunk sóvárogni, másrészt igen könnyen fogunk szenvedélyre lobbanni és katasztrófába sodródni a baráti meghittségből.

Ez is egyike azoknak a lényeges problémáknak, amelyek a magunkfajta emberi lények hozzáidomulása közben merülnek föl ahhoz a nagyobb civilizált államhoz, amelyről én álmodom. Ez a veleje a történetemnek. Ez az egyik a közül a két lényeges probléma közül, amely a mi számunkra megoldásra vár. A nemi szolgaság és a munka szolgasága ez a kettős alapföltétel, amelyen az emberi társadalom manapság nyugszik; az a két korlát, amely akadályozza haladásában egy nagyobb társadalmi rend felé, afele a nagyobb közösség felé, a boldog szabadságnak afele a napfényes fősíkja felé, ahová az a lény, aki tegnap az édesapám volt, aki ma énbennem gondolkozik és aki holnap te leszel és te utánad a fiaid, a maga igazi mivoltánál fogva az emberiség életét eljuttatni törekszik és erre ezentúl is állandóan törekedni kénytelen.

A mi történetünk - Maryé meg az enyém - epizód csupán abban a gigászi, tudatosnak még alig mondható erőfeszítésben, amely szabadulni akar a nyugösködéstől, a zavaroktól és a kellemetlenségektől, hogy a magunk módján élhessük az életet. Mintha apró kis alakok, fekete pontocskák volnánk, fölfelé kapaszkodóban egy rengeteg nagy domboldalon. A mi meghittségünket példaként választom ki és nagyító alá helyezem a te számodra. Én egyszerre megnövök, több leszek, mint ami önnönmagamban vagyok, Mary pedig számtalan asszonyt képvisel.

Csak tegnap történt és csak egyik részlete ugyanannak a történetnek, amely Edmund Strattont kétszáz esztendővel ezelőtt arra bírta, hogy megszökjék Charlotte Antsrutherrel és meghaljon érte Haddingtonban; amely a Laidlaw-Christianokat Virginiába üzte 45-ben, a Stratton-utcát a pénzkölcsönzők kezére juttatta, mikor IV. György volt a régens és Margaret Stratton szívét összetörte abban az időben, mikor I. Károly volt a király. Egyéni változatainkat más-más körülmények között mindig az ősi vágyak és ösztönök izgatták, mindig a régi antagonist-

musokkal kerültünk szembe; mindig a régi nehézségek, mocsarak és járhatatlan helyek térítettek el az útunkból.

Van idő, amikor végiggondolom ezt az én történetemet, beleillesztve a számtalanszor megismétlődött történetek sorába és ilyenkor úgy érzem, hogy a szerelmes ember hasonlatos oly teremtményhez, amely örökkön-örökké bozotos sűrűsége igyekszik keresztültörtetni, anélkül, hogy kijutna belőle...

A lelki vonzódásnak és a testi vágnak nincsenek egyetemes törvényei, de az nyilvánvalóan bizonyos, hogy legtöbbünk számára a fesztelen beszélgetés, a meghitt társulás és minden komoly barátság férfi és nő között rendkívül könnyen csap át szerelembe. És mert ez így van, ebből az következik, hogy a mai körülmények között a férfiak és nők korlátok közé nem szorított találkozási és barátkozási a társadalomban szörnyű hazugság csak, veszedelmes ürügy csupán az összeütközésekre. Az igazság, amely e szabadelvű látszatok mögött lappang, az, hogy a nő manapság kénytelen megelégedni más nőknek és csak egyetlen férfinak a kényelmes barátságával s kénytelen belenyugodni abba, hogy az összes többi férfival szemben felületes barátkozás fátyolával borítsa be azokat az áthatolhatatlan szakadékokat, amelyek tőlük elválasztják; a férfi pedig éppen így kénytelen beérni egyetlen nőnek a meghittségével. Valamennyi többi nővel szemben kénytelen egy kissé vaknak, egy kissé süketnek, udvariasan figyelmen kívül lenni. Kénytelen tiszteletben tartani azt az áttetsző, érinthetetlen, hallgatag függőnyt, amely körülfogja őket, kénytelen tiszteletben tartani, de soha még célzást sem szabad tennie rá.

Az én számomra a dolgoknak ez az állapota tűrhetetlen állapot, de valóság. Ha megpróbálnál más szellemben élni, társadalmi katasztrófába rohannál bele.

És azt hiszem, hogy ez az állapot különösen tűrhetetlen ránk Strattonokra nézve, mert a mi természetünk azt kívánja, hogy a dolgok látszata fődje a dolgok valóságát. Az az áttetsző, de mégis érinthetetlen függöny durván sérti az igazságszeretetünket.

És tisztában vagyok azzal is, hogy a mi társadalmi rendünk nem bírhatja és nem is bírja ki azokat a feszültségeket, amelyeket ő maga teremt.

Az a megalkuvás, hogy a szenvedélyek és az indulatok távol maradnak, mikor kézzelfoghatóan jelen vannak, képtelenségnek bizonyult közöttem és Mary között, mint ahogy képtelenségnek bizonyult ezer más esetben, mint ahogy képtelenségnek bizonyult mindenhol. A mi társadalmi életünket titkos, rejtett kapcsolatok tömege luggatja át meg át és rontja meg. Az, aki rideg, aki eltompult és aki lelkiismeretlenül ravasz, megmenekül; a becsületes szenvedély előbb-utóbb lángra lobban és pusztít...

Íme, ez oly nehézség, amelyet nem oldhat meg sem önkényes szabályoknak zsarnoki erőltetése, sem a törvényeknek kiméletlen lábbal tiprása. Az emberiségnek meg kell még találnia a maga módszerét a nemi dolgokban; föl kell fedeznie, a féltékenység hasznavehetőségét és korlátozását. És mielőtt csak hozzá is kezdhetne ennek a megtalálásához, abba kell hagynia mai félénk, titkos, szégyenkező tapogatódzását a sötétben és a tudás világosságához kell folyamodnia. Senki sem tud közülünk sokat és a legtöbbben közülünk még azt sem tudják, amit már tudhatnának.

8. §.

A ház ma nagyon csendes. Édesanyádnak a születése napja van és ti hárman gyermekek kirándultatok édesanyátokkal és Mademoiselle Potinnel az erdőbe, hogy megünnepeljétek az évforduló napját. Nemsokára én is utánatok megyek.

A napsütötte kert, nagy álmodó liliomaival a falat borító léces venyigék aljában, a cédrusok és a pázsitos térség a nap-óra körül - azt a nemes csöndességet árasztják, azt a határozott, kézzelfogható és csaknem körvonalazott ürességet éreztetik, amely, hogy úgy mondjam, megfelel a ti negatív jelenléteteknek. Mintha napfényes színes papírlap volna, amelyből a ti alakjaitok ki vannak vágva.

A jázminbokrokban madarak zsibonganak és Barker kutyád, mint olyan kutyához illik, amelynek távol van a gazdája, végtelen nyugalommal nyújtózkodik a gyepes réten.

Folytatom újra ezt az írásomat néhány heti megszakítás után. Párizsban voltam, részt vettem a szabotázs kérdésével foglalkozó értekezleten és vitatkoztam az igazságszolgáltatásnak és a fegyelmezettységnek és a kielégülés titkos forrásainak azokról a bonyolult problémáiról, amelyeket meg kell oldani, ha azt akarjuk, hogy a szabotázs eltűnjék újra mindörökre a munka harci eszközei közül. Azt hiszem, egypár szempont tisztázódott is valamelyest a kiengesztelődésnek ebben a különös problémájában...

Folytatom hát a történetemet. Végiglapozom, amit írtam és befejeztem elutazásom előtt, hogy lássam, mi az, aminek következnie kell.

Mialatt Párizsban dolgoztam, az elmém talán elvitt túl azon a ponton, ahol abbahagytam az elbeszélésemet. Mintha nagy halom emlék között ülnék, amely rendetlenül össze-vissza keveredett s elvesztette kapcsolatát és összefüggését.

Nem tudom megrajzolni a fokozatokat, amelyeken kölcsönös szenvedélyünk egyre magasabbra hágott, barátságunk fegyelmezett és nemes szándékain keresztülörve. De azt tudom, hogy nemsokára izzó vágyódás rabjai voltunk mind a ketten. Bizonyosan voltak oly mozzanataink, az átmenetnek feszült pillanatai, amelyeket már teljesen elfelejtettem. Egyre jobban meg erősödik bennem az a meggyőződés, hogy a leggyorsabb és legerősebb lelki változásoknak sokkal kevésbé eleven emlékei maradnak csak meg bennünk, mint amikor aránylag nyugodt állapotban érnek bennünket benyomások, és életemnek ebből a korszakából, amelyről most beszélek, tisztán emlékszem oly időre, amikor úgy beszélgettünk egymással, mint fivér és nővér, vagy ha úgy akarod, mint az angyalok, és rögtön utána elkövetkezett az az idő, amikor együttlétünk minden pillanatában arról szőttünk terveket, hogy hogyan és mikor és hol találkozhatunk újra meg újra titokban.

A dolgok álomszerű bizonytalansággal merülnek fel a lelkemben és tűnnek el megint belőle. Átalakulásunknak azok a tüzes motivumai elvesztettek immár minden szilárd formát és vonalat; de azt hiszem, hogy valami különös kínzó sürgetés volt a féltékenységünkben az én részemről Justinnal, Mary részéről Ráchellal szemben. Eleinte egészen fesztelenül beszélgettünk Ráchelről és megvitattuk nyugodtan azt a lehetőséget is, hogy Ráchelt feleségül fogom venni. Egy kicsit erőltettük is valóban ezt a témát, mintha meg akartunk volna bizonyosodni új kapcsolatunknak a becsületességéről.

De az az erő, amely közelebb kényszerített bennünket egymáshoz, áthatotta egész lényünket. Elég gyötrelmes helyzet volt az is, hogy korlátok választottak el egymástól bennünket; hogy visszarántottuk a kezeinket, ha egymáshoz értek; hogy kerültük egymás tekintetét; hogy siettünk ki az esti félhomályból a kivilágított ház és oltalmazó szolgálói felé. De azoknak a többieknek az állandó jelenléte és kísértete, akikkel szemben nem voltak korlátok, vagy

akkal szemben egyetlen pillantás, egyetlen nekiragazzkodás ledönthette a korlátokat, még súlyosabbá tette a helyzetet és vad, telhetetlen lázongást ébresztett bennünk.

Olykor meg is haragudtunk egymásnak a formalizmusára és csaknem civakodtunk is...

Ezeket a hangulatokat egy hosszúra nyúlt és tikkasztó ősznek az arányló csöndességével és lassan hulldogáló levelekkel kapcsolja össze az emlékezetem...

Nem akarom elmondani neked, kicsi fiam, hogyan tettük meg azt a lépést, hiszen ez nem fontos egy csepp sem a történetem szempontjából; és azt sem akarom elmondani, hogy ki volt az kettőnk közül, aki először döntötte le a korlátokat.

9. §.

De bizonyos dolgokat el akarok mondani neked. El akarom őket mondani azért, mert oly dolgok, amelyek téged közelről érdekelnek.

Csaknem kezdettől fogva különbség volt köztem és Mary között abban, hogy én dacos nyíltságot akartam a szerelmünkben. Mary pedig - tévovázott. Szeretett titkolódnival. Meg akart tartani engem a magáénak; néha szinte azt hiszem, hogy azért lett a kedvesem, mert meg akart tartani engem sajátmagának. De meg akart tartani éppen így minden egyebet is az életében: - a pozícióját, a nagy szabadságait, a gazdagságát, a méltóságát.

A szerelmünknek rejtett barlangüregnek kellett lennie: Endymion barlangjának.

Én készségesen megtettem mindent, ami telt tőlem, hogy a kedvében járjak Marynek, és egy ideig ráadtam magamat erre a titkolódzásra is: hazudoztam, hamis ürügyeket kerestem, hamis címeket, álneveket választottam, szóval a bujkálás eszközeinek egész hálózatába bonyolódtam bele.

Mindez oly dolog, ami mérgezi és emészt a becsületes szerelmet.

Meg fogod tudni, kicsi fiam, elég hamar, mire férfiúvá serdülsz, hogy társadalmi életünknek a tisztaság alatti végtelen bonyolult világa van a bujkálásnak, a rejtett és pervers szenvedélynek, - mert minden szenvedély, amely álarcot ölt, perversítés, - és hogy ezer meg ezer magunkfajta ember rejtegeti alakoskodva a vágyait, az örömeit, az igazi kapcsolatait.

Nem azokra gondolok, akik nyíltan vétkeznek, mert ezek többnyire becsületes és bátor emberek; hanem azokra a férfiakra és nőkre, akik a sötétben vétkeznek; azokra, akik nem tiszták és botrányt okozók, hanem erkölcstelenek és nagy tiszteletben állók.

Ez a felszín alatti világ nem való a mi számunkra. Azt szeretném, hogy én, aki belenézem ebbe a világba, valahogyan beolthatnálak a saját szerencsétlenségemnek a megismétlődése ellen.

Mi, Strattonok, a napvilág emberei vagyunk, és ha most küzdök a válás megkönnyítéseért, a nő szervezett szabadságáért és függetlenségeért, és a nagyobb türelemért, akkor ezt azért teszem, mert ismerem saját tapasztalásomból az elfajulást, azt a hazugságot, azt a sok keserűséget, amely ott lappanghat a ma érvényes törvénykönyv hajthatatlan követelése mögött.

És akarok beszélni neked, kicsi fiam, még valamiről, amit egyáltalán nem sejtettünk előre, s ez az, hogy attól a naptól fogva, amikor a szenvedély elragadott és egymás kedvesévé tett bennünket, mindaz a tágabb érdeklődés, amely közös volt bennünk, a politikai tervezgetésünk, az elvi vitatkozásunk - kezdett teljesen kiveszni az érintkezésünkből. A helyzetünk úgy borult

fölénk, mint valami kelepce, és eltakarta előlünk az égboltozatot. Valami egyre jobban lekötötte a földhöz a figyelmünket s a szárnyunkat nem használtuk többé.

Nem hiszem azt sem, hogy igazán boldogítottuk volna egymást, hogy egymásban, egymás szépségében igazán tudtunk volna gyönyörködni. Mert bizony mondom neked, kicsi fiam, nincs fény azon a csókon vagy ölelésen, amelyet nem egymásra büszkén adunk egymásnak. Nem tudom, miért kell ennek így lennie, de a mi fajtánkbeli emberek egy kicsit mindig szégyenkeznek a szerelem tiszta örömei miatt is. Úgy emlékszem vissza magunkra, hogy mindig kipirult arccal suttoztunk és folyton-folyvást a - *helyzettel* foglalkoztunk. Elárult-e valami bennünket, elárulhat-e? Elég ravasz dolog volt-e ez vagy az? Nem maradt-e utánunk lábnyom, vagy nem felejtettünk-e el elégetni egy levélkét? És a másodkomornyik, aki az én inasom volt, nem most hagyja-e abba elképedve a ruháim kefélsét, kezében összegyűrt titkunkkal?

Közöttem és e világ tiszta látomása között úgy terült el, mint fátyol, az elővigyázatosságnak ez a pokoli hálózata.

És aztán nemcsak titkolózásokról volt szó, hanem pozitív csalásokról is.

Fölmerült előttem újra Justin alakja. Különös, hogy keserű antagonizmusunk és a vad féltékenység ellenére is, amelyet egymással szemben éreznünk kellett, mindig úgy gondoltam Justinra s úgy maradt is meg az emlékemben, mintha valami hajlandóság, barátságosság nyilvánult volna benne velem szemben, mintha úgyszólván sajnálta volna, hogy ellentét van közöttünk. Széles arca, amely a közfelfogás szerint és a karikaturák nyomán oly hatalmas és sasra emlékeztető, valójában egyáltalán nem brutális, sőt nem is nyomasztó arc. Kétségtelenül sas-szerű, az uhu-bagolyra emlékeztető, a szája és az álla nagyon széles és a két szeme nagyon messze van egymástól; de homlokának alig észrevehető ráncolódása, kapcsolatosan azzal a furcsa barna folttal, amely végighúzódik az arcán föl egészen a szeme fehérjéig, valami panaszos, szálnalmas árnyalatot visz bele az arc kifejezésébe, amelyet a szem sötét lágysága is fokoz még. A szeme gyöngéd szem; képtelenség ráfogni a szemére, hogy erőszakosan erős embernek a szeme. És ez a szem valóban nem is hazudtolja meg Justint. Nem erőszakoskodással, nem mások elnyomásával szerezte vagyonát és hatalmát, hanem elméjének különös aprólékos gazdagságával. Furcsa, nagy koponyájában van valami a számító gyerekből és sok a versenysakkozóból: nagy pénzügyi tehetség, akinek meg kell gazdagodnia és egyre gazdagabbá kell lennie. Mi mást csináljon?

Hányszor nem próbáltam gondtalanul rátekinteni az arcára s fürkészni szemének a pillantását, azon tűnődve, vajjon ez a rendes pillantása, vagy pedig kigyulladt-e már benne ösztönszerűen a féltékenység?

Hátha gyanakodni kezdett már talán?

Állandó vendég voltam a házban; és igazán féltékeny lehetett rám oly kisebb kitüntetésekért, aminőkben Mary részesített, aki Justinnal csak keveset beszélt és vele gondolatait nem szokta közölni. A modora Maryvel szemben valami megszokott reménytelenséget árult el. De rendkívül udvariasan és nyájasan bántak egymással...

Száz meg száz álokoskodással igyekeztem igazolni Justinnal szemben elkövetett árulásomat; azzal nyugtattam magamat, hogy a modern nő sajátmagának ura és tulajdonosa; senkinek sem jószága, és így tovább. De Justin nem így gondolkozott; és Mary meg én sem viselkedtünk úgy, mintha így gondolkoztunk volna. Számtalan apróságot csináltunk állandóan, amivel tőlünk telhetően meg akartuk Justint nyugtatni.

Így aztán az történt, kicsi fiam, hogy kezet szorítottam mindennap ezzel az emberrel; érdeklődést színleltem a témái és ügyei iránt; ott tartózkodtam a házában, megettem az ételét és megittam a borát, csak hogy mennél közelebb lehessenek a feleségéhez.

Nem először esett meg ilyesmi ezen a világon; vannak titkos kódexszek, amelyek igazolni is próbálják mindazt, amit én tettem; látok embertípusokat, akiknek számára az efféle kapcsolatok éppen azért vonzóak, mert tiltott izgalmakkal járnak.

De mi, Strattonok, becsületes emberek vagyunk, a mi vérünkben nincs meg a titkolózás szenvedélye; ez a játék nem való nekünk. Ne is kockáztasd meg hát ezt a játékot, kicsi fiam, nagy fiam, mert az lesz, mikor ezt a történetet olvasod.

Talán, de remélem, hogy nem így lesz, ez a történet később jut majd a kezébe, semhogy figyelmeztetésül szolgálhasson, mert benne lesz már az adott helyzetben. Törd keresztül akkor magadat, énemnek örököse, maradj meg oly tisztának, amint csak lehet, hallgass megtevédt becsületességed szavára, amely mindig meg fog szólalni benned... és ha lehet, szabadulj baj nélkül a bonyodalomból...

De nemcsak Justin alakja kísért e bujkáló időnek az emlékei között, hanem More Ráchel is. Most is, itt látom még őt magam előtt olyan, amilyen akkor volt: sudár, fehérruhás lány, akinek a nagy barna szeme hol zavartan, hol egy kicsit ijedten tekintett rám.

Még mindig el szoktam látogatni hozzá, de a modorom nagyon megváltozott. Nem volt immár semmi mondanivalóm a számára, ellenben mindent el kellett titkolnom előle. Mintha függőben maradt volna közöttünk minden, és nem volt mód rá, hogy végét vessük a dolognak.

Mondtam Marynek, hogy nem járhatok tovább More-ékhoz. Próbáltam éreztetni vele azt, amit én éreztem, hogy kegyetlenség az, amit teszek Ráchellal szemben.

- De mikor látszólag oly sok mindent megmagyaráz, - mondta Mary. - Ha most abbahagyod az odajárást - akkor az egész világ beszélni fog. Minden fordul egyet és - ide fog mutatni.

- De Ráchel! - tiltakoztam.

- Nem, - szólta Mary, belém fojtva a további ellenkezést, - tovább is el kell járnod Ridinghangerbe. El kell járnod. *Kell...*

Hosszú ideig nem is említettem Mary előtt, hogy milyen súlyos tehernek érzem ezt a képmutatást. Szörnyű hálátlanság lett volna, - úgy képzeltem, - ha a legcsekélyebb foltot találok is szenvedélyes szerelmében és meghittségében, amellyel elárasztott.

De végül nyilvánvalóvá lett mindkettőnk előtt, hogy szándékaink mennyire eltérők egymástól. Elkövetkezett az az idő, amikor tisztán láttuk ezt és nyíltan meg is vitattuk.

Élénken emlékszem még most is egy arányló októberi napra, amikor a faiskola szélén találkoztunk, amely a Bearshill oldalát borítja. Mary a kerteken keresztül jött el a fenyőerdőbe, én pedig átugrottam a feltöltött partú, zavaros vizű patakon, amely lefelé szalad a Bearshill-völgybe, és felkapaszkodtam a tüskés drótsövényen. Feljutottam a meredek partra és keresztül surrantam a rekettyésen, amelynek a túlsó szélén ott állt Mary az árnyékban.

Megcsókoltam a kezét és észrevettem, hogy az én kezemet a drótsövény egyik tüskéje felhasította, úgyhogy vérzett.

- Vigyázz a ruhámra, - szólta Mary, és nevtük, mikor úgy csókolóztunk, hogy én hátra-tartottam a karomat.

Leültünk egymás mellé a fenyőlevelek szőnyegével borított homokra, és Mary anyai gondoskodással foglalkozott jelentéktelen sebemmel és bekötözte a zsebkendőmmel. A meredek völgyszakadékon keresztül odatekintettünk mindketten a völgy túlsó magaslatára, amelyet kéklő fák borítottak.

- Valaki, - szólt Mary, - megláthatott bennünket ebben a pillanatban.

- Erre nem is gondoltam, - szóltam én, és távolabb húzódtam Marytól.

- Ha meglátták, akkor úgyis késő már, - szólt Mary és visszahúzott maga mellé. - Ott túlra kell lennie Hindheadnek. Valaki messzelátóval - -!

- Ez nem igen hihető, - szóltam. És az jutott eszembe, hogy az a távolban szürkülő folt bizonyosan a Ridinghangertől nyugatra emelkedő domb teteje.

- Azt szeretném, - szóltam, - ha ilyesmivel nem kellene törődnünk. Azt szeretném, ha szabadon jöhetnék-mehetnék, ha nem kellene félnem senkitől sem - és ha hosszú órákat tölthetnék veled - óh! zavartalanul.

- Most, - szólt Mary, - mindig rövid ideig vagyunk csak együtt. Nem tudom, kedvemre volna-e... De nem jó, Stephen, olyan dolgokra gondolni, amik úgy sem lehetségesek. Most itt vagyunk. Csókold meg a kezemet, szívem, itt, a csukló és a hüvelykujj között, ahol ez a kis mélyedés van. Úgy, pontosan azon a helyen.

De én nem tudtam már elzavarni a gondolataimat.

- Miért beszélsz mindig úgy, - szóltam csakhamar, - hogy bizonyos dolgok nem lehetségesek? Miért kellene betörődnünk abba, hogy ez minden, ami lehetséges? Én hosszú órák után sóvárgok. Azt szeretném, hogy te naphosszat beragyoghasd az egész életemet. Most, édes, úgy vagyunk, mintha újra meg újra kiragyogna fölénk a nap és aztán mindig hamarosan felhők mögé bujna. Félig káprázó szemmel jövök ide hozzád, és kielégítetlenül távozom el tőled. És amíg újra nem láthatlak, sötétség borul az egész világra, és a sötétségben a te alakod fantomjait látom lebegni.

Arcát a kezére támasztotta és rám tekintett nagyon komolyan.

- Nehezen vagy kielégíthető, lelkem társa, - mondta.

- Egy-egy percre jutok csak bele a tündöklő fénybe, s az élet többi része csupa várakozás, gondolkodás, várakozás a számomra.

- Hát mi más legyen? A fény mégis csak a mienk!

- Én téged kívánlak, - szóltam. - *Téged* kívánlak egészen.

- Miután ennyire a tied vagyok?

- Annál jobban kívánlak, Mary. Azt akarom, hogy gyere velem. Nem, ide figyelj! ez az élet - azt ne hidd, hogy nem vagyok tele a szépséggel, a boldogsággal, a csodával - - De ez az élet bizonytalanság. Nem tarthat így tovább. Virradat csak, édes, ragyogó hajnalhasadás, fény és tündöklés özöne, frissességgel és biztató reménnyel teli virradat, - de a napkeltét hiába várom. Pedig én a nappal világosságát kívánom. Minden egyéb megszűnt most mindkettőnk számára. A politikai terveimmel nem törődöm - csak úgy teszek, mintha törődném velük. Más tervekkel az életben nem foglalkozom, csak azokkal, amelyek lehetővé teszik, hogy találkozzam és újra meg újra találkozzam veled. Folytatni akarom az utamat, folytatni akarom, tovább akarok dolgozni, küzdeni akarok megint - de azt akarom, hogy te is ott légy az oldalamon. Azt akarom, hogy hagyd itt egészen ezt az életet - hagyd itt a jólétnek ezt az egész mérhetetlen ürességét...

- Megállj, - szólt Mary, - és ide hallgass rám, Stephen.

Gondolkozott, ajkait összeszorítva és homlokát egy kicsit összeráncolva.

- Nem akarom, - mondta lassan. - Így akarom tovább folytatni az életet. Továbbra is szeretni fogjuk egymást - úgy, mintahogy most szeretjük egymást - titokban, én támogatni foglak minden tervedben, együtt fogom tartani a pártodat - mert pártod lesz - és az én házam lesz a pártod középpontja - -

- De Justin - -

- Ő nem törődik a politikával. Ő azt fogja tenni, amit én akarok.

Egy kis időre volt szükségem, mielőtt válaszoltam. - Nem érted, - mondtam, - hogy a férfiak hogyan éreznek.

Várta, hogy mit fogok még mondani. Arcával előre, elnyúlva feküdtem, összeszedtem egy csomó fenyőlevelet, s egy kis halomba raktam össze.

- Látod - - én nem tehetem ezt. Én téged akarlak.

Belemarkolt a hajamba és mialatt beszélt, meg-megrántotta keményen a hajamat.

- Hát nem vagyok a tied? - kérdezte, a fogai közül szorítva ki a szavakat. - Hát *hogyan* akarhatsz még jobban?

- Azt akarom, hogy nyíltan az enyém légy.

A két karját összekulcsolta, ahogy ott ült, maga alatt.

- *Nem*, - mondta.

Egypár pillanatig egyikünk sem szólt.

- Az zavar, hogy csalnunk kell? - kérdezte.

- Igen - a csalás.

- Véget vethetünk neki, - mondta.

Fölnéztem kutató szemmel az arcára.

- Élhetünk úgy, hogy ne legyen többé semmi rejtegetni valónk, - mondta, és a két szeme könnybe lábadt. - Ha teneked ez semmiség - -

- Ez minden a számomra, - szóltam. - Oh, Mary, szívem, életem, egyetlenem, gyere el innen! Gyere el velem, gyere el és légy a feleségem! Tisztázzuk a helyzetet! Engedd meg, hogy elvigyelek innen magammal, és aztán feleségül vehesselek! Tudom, hogy ezzel arra kérlek - hogy gyere el velem félig-meddig a szegénységbe - -

De Mary kék szemében a harag lángja lobogott.

- Hát *most* nem tiszta a helyzet, Stephen? - kiáltotta. - Hát azt hiszed, hogy most nem élünk tiszta életet? Hát sohasem fogod megérteni a dolgot?

- Oh, tiszta az életünk, - feleltem, - tiszta, mintahogy tiszta volt Éva élete a paradicsomban. De megóvhatjuk tovább is a tisztaságát? Az álnokságaink árnyéka nem fogja egészen bemocskolni előbb-utóbb? Gyere el ebből az életből, amíg tiszta még a lelkünk. Gyere el velem. Justin el fog válni tőled. Külföldön élhetünk, amíg el nem vehetlek, s azután visszatérünk majd.

Mary föltérdelt, mialatt beszéltem, s kezét a térdemen nyugtatta.

- Visszatérhetünk? De hová? - kiáltotta. - A parlamentbe akarsz jutni - az után? Óh, te *gyermek*! Te szentimentális gyermek! Te - te, csacsi fiacskám! Hát azt hiszed, hogy engednem, hogy ilyesmit tégy? A saját érdekében nem engedhetem meg. Hát azt hiszed, akarhatom, hogy tönkretedd magadat? Úgy jöhetnénk csak vissza, hogy messziről nézzük elbujva a dolgokat; úgy jöhetnénk csak vissza, hogy az élet megőrölne bennünket. Nem akarom ezt, Stephen, nem akarom ezt. Vess véget *ennek*, ha akarsz; törd össze a szíveinket és hajítsd el őket, és aztán folytasd az utadat a szíveink nélkül, de azt nem engedem, hogy botrányba fullasd az életünket, hogy kiszolgáltatass bennünket a hitványaknak és rossz-akarátúaknak, odadobj zsákmányul a vénasszonyoknak, - és *sajátmagadat* száműzzed mindenből a világon - a kárhozatba! Nem akarom, hogy félig-meddig tűrt férfivá légy! Nem akarom, hogy olyan férfi légy, aki egy asszonyért tönkretette magát! *Nem!*

Fölugrott és ott állt fölöttem, míg én előtte térdeltem.

- És én azért jöttem most ide, Stephen, hogy elárasszalak a szerelmemmel! Azért jöttem ide, hogy szeress! És te ilyen ostobaságokról fecsegsz nekem! Eszembe juttatsz mindent, mindent, ami - nyomorúság!

Fölemelte a két kezét és azután bele sujtott velük a levegőbe, végtelen türelmetlenségének a jeléül. Az arca, amint lehajolt fölem, barátságos harag lángjában égett, a szeme hirtelen elsötétült.

- Óh, te, *csacsi fiacskám*! - ismételte.

10. §.

Ezután a találkozásunk után nemsokára elkövetkezett szerelmünk leleplezése. Átmentem Martensbe, s valami könyvet vittem magammal ürügyül. Az inas azt mondta, hogy Lady Mary a kék fogadószobájában vár rám, és én bejelentés nélkül végigmentem a hosszú folyosón, hogy megtaláljam Maryt.

A szoba ajtaja félig nyitva volt. Halkan benyitottam az ajtót egészen, úgy, hogy Mary nem hallotta, hogy jövök, és láttam, hogy ott ül az íróasztala előtt háttal felém, s az arcára és a homlokára éppenhogy rászűrődött a napfény, a terras nyitott ablakából.

Levelet írt.

Átfogtam vállát a kezemmel és lehajoltam, hogy megcsókoljam őt, mikor megfordul. És mikor megfordult és meglátott, riadtan nézett rám, egy pillanatig szinte kövé dermedt, aztán eltaszított magától és nagyon lassan felállt.

Az ablakhoz fordultam és én is megdermedtem, mikor ott láttam magam előtt Justint. Odakünn állt a terraszon és ránk bámult; az arca nagyon bamba és kifejezéstelen és - nagyon fehér volt. Az ég a háta mögött - az alkalomhoz illően - a kitörni készülő viharok foltos, tintaszínű foszlányaival volt tele.

Így maradtunk talán egy hosszú másodpercig hármas élőképben. Mary meg én gyámoltalanul bámultunk Justinra, s ő volt az első közülünk, aki megmozdult.

Furcsa befejezetlen mozdulatot csinált az egyik kezével, mintha a mellénye legfelső gombját akarta volna kigombolni, de aztán mást gondolt volna.

Nagyon lassan bejött a szobába. Mikor megszólalt, a hangjában nem volt sem harag, sem fenyegetődzés. Síma társalgási hang volt.

- Éreztem, hogy erről van szó, - mondta.

Azután a feleségéhez fordult olyan módon, mintha minden szenvedély nélkül tenne megjegyzéseket valamely különös helyzetről:

- De valahogyan igazságtalannak és természetellenesnek tűnt fel előttem, hogy ilyesmit gondoljak rólad.

Az arca hasonlított egy kicsit az olyan gyermeknek kínlódó arcához, aki valami nehéz feladatnak a megoldásával birkózik.

- Kérem, - szólt aztán hozzám, - nem volna szíves eltávozni?

Egy pillanatnyi szünet után feleltem csak.

- Nem, - mondtam. - Minthogy végül megtudta - - Megbeszélni valóink vannak.

- Nem, - szólt Mary hirtelen. - Menjen el! Engedje, hogy én beszéljek vele.

- Nem, - szóltam, - énnekem itt a helyem maga mellett.

Justin mintha nem is hallotta volna azt, amit én mondtam. A tekintetét merően Maryre függesztette. Mintha azt hitte volna, hogy engem elbocsátott és én már ott sem vagyok. Az agya nem velem foglalkozott, hanem Maryvel. Úgy beszélt, mintha az, amit mondott, készen meglett volna már az elméjében, és kétségtelenül meg is volt benne már jóideje.

- Nem ezt érdemeltem, - mondta Marynek. - Megpróbáltam olyanná tenni az életemet, amilyen-nek te magad kívántad. Most megdöbrent, hogy amit próbáltam - nem sikerült. Sohasem adtad jelét ennek. Azt hiszem, éreznem kellett, hogy mi történik; de most mégis meglepetés-szerűen ért. Nem tudom, mitévő legyek.

Most újra észrevett engem.

- És ön! - mondta. - Mitévő legyek? Ha arra gondolok, hogy amíg én úgy bántam vele, mint a szenttel, addig... ön...

A szín újra visszatért az arcába. Méltatlankodás csendült ki a hangjából, s a szemében felvillant a támadó féltékenység első sárga fénye.

- Stephen, - szólt Mary, - legyen szíves, hagyjon magamra a férjemmel, hogy beszélhessek vele.

- Egy dolgot lehet csak csinálni, - mondtam én. - Mi szükség van itt a beszédre? Mi ketten szeretjük egymást, Justin.

Mind a kettőjükhöz beszéltem egyszerre.

- Nekünk kettőnknek ki kell mennünk a világba, együtt kell most elmennünk innen. Önnek ez a házasság - nem házasság, nem igazi házasság...

Azt hiszem, ezt mondtam. Mintha erre emlékezném; talán más szavakat használtam, amiket elfelejtettem. De az emlékezetem, amely fotográfiaszerű hűséggel megőrizte az első pár pillanat tartalmát, úgy, hogy azt hiszem, pontosan számot tudok adni minden mozdulatról és csaknem minden szóról is, amelyet mondtam, ezen a ponton hirtelen zavarossá válik. A szembekerülés első pillanatainak nagy feszültsége indulati ösztönök áradatának adott helyet. Mindannyian beszélni akartunk, magyaráztatni, igazolni óhajtottuk a helyzetünket. Mindahárman egyrészt egymást figyeltük, másrészt sürgős szükségét éreztük annak, hogy ragasz-

kodjunk a szempontjainkhoz. Azt hiszem, csaknem minden emberi összeütközésnek ez a közös tragédiája, ez a hirtelen megrokkánás, amikor a vita első hűvös megítélése átsap heveskedésbe, zavarosságba és makacskodásba. Nem tudom, vajon igazán hangosabban kezdtünk-e beszélni; de az emlékezetemben éles hangoknak a benyomása maradt meg, és amikor végül kimentem a házból, úgy tűnt fel előttem, hogy a szolgák az előcsarnokban úgy meg voltak riadva, mint az állatok a kitörni készülő vihar előtt, és valamennyien tele voltak annak a szörnyű katasztrófának a sejtésével, amely rászakadt Martensre. És - amire később csodálkozva emlékeztem vissza - úgy mentem el mellettük ki a szakadó esőbe, hogy egyikük sem mozdította a kezét, hogy szolgálatomra legyen...

De mi is volt az, amit mondtunk?

Élénken emlékszem arra, hogy nem egyszer, hanem többször kijelentettem, hogy Mary meg én férj és feleség vagyunk «az Isten előtt». Teljesen eltöltött az a gondolat, hogy Mary most elkerülhetetlenül az enyém lesz. Ismételten úgy beszéltem mindenbizonnyal Justinhoz, mintha ő csakis azért jelent volna meg, hogy igazat adjon az én álláspontomnak abban a hosszú vitában, amely közöttem és Mary között folyt volt. Egy ideig az elmém sehogysem akarta elfogadni Justinnak azt a különös felfogását, hogy a dolog voltaképpen ő reá és Maryre tartozik, s hogy én úgyszólván közjük tolakodom csak. Úgy éreztem, hogy másról szó sem lehet most már, csak arról, hogy Mary álljon oda mellém és szálljon szembe Justinnal, akinek a háta mögött ott volt az egész világ.

Emlékszem arra a zavaros képzetemre, mintha készültem volna arra, hogy Mary meg én azon nyomban kivonulunk együtt Martensből. És Mary kényelmes, nyitott uzsonnázó pongyolában és finom, vékony papucsban volt. Képtelenségnek gondoltam minden csomagolást, minden öltözködést. Látomásaim voltak arról, hogy elindulunk ki a házból, egymás kezét fogva. És odakünn nyögött a közelgő vihar, fagyos szél sodorta a faleveleket végig a terrazon, az ajtó becsapódott, majd megint kitárult, és azután elkezdett zuhogni az eső. Justin, emlékszem, mialatt beszélt, betette az ajtót. Próbáltam elgondolni, hogyan juthatok el Maryvel az állomásra, amely nyolc kilométernyire volt, és azután arra, hogy mit fogunk csinálni Londonban. Gondoltam arra is, hogy furcsa vendégeknek fognak nézni bennünket akármelyik szállodában - poggyász nélkül.

Mindez az elképzelés ott lappangott merész kívánságom mögött, hogy Mary jöjjön el velem, még pedig nyomban jöjjön el.

És azután egyszerre csak kezdtem tisztába jönni vele, hogy Mary nem szándékozik eljönni most velem, és hogy Justin sem akarja megengedni, hogy Mary eljöjjön velem.

Mary, mihelyt a leleplezés első megdöbbenéséből magához tért, sápadtan, de félelem nélkül megállt az íróasztala előtt, s a tekintetét inkább Justinra, mint rám függesztette. A két kezét, azt hiszem, a háta mögött az íróasztal csapófüdelének a szélére támasztotta s ő maga egy kissé hátradőlve, a két kezére támaszkodott. Arc kifejezésében annak az embernek az éber figyelme tükröződött, aki ugyan teljesen váratlan helyzettel kerül szembe, de azért egyáltalán el nem veszti a fejét. Odadobott felém egy megjegyzést:

- De én nem akarok elmenni magával, - mondta. - Megmondtam, hogy nem akarok elmenni magával.

Mintha egész lelki erejét arra összpontosította volna, hogy mitévő legyen Justinnal.

- El kell őt küldened, - mondta Justin. - Utálatos dolog. Véget kell vetni neki. Álmodnod sem szabad arról, hogy folytatódjék.

- De mikor feleségül vettél, azt mondtad, hogy szabad leszek, hogy a magamé leszek! Nekem adtad ezt a házat...

- De nem a saját gyalázatomra!

Úgy éreztem, hogy közbe kell lépnem.

- Választania kell közöttünk, Mary, - kiáltottam. - Lehetetlenség itt maradnia! Nem maradhat itt!

Odafordult hozzám, szembe szállva velem.

- Miért ne maradhatnék itt? Miért kell választanom két férfi között? Egyikőtöket sem akarom. Sajátmagamat akarom. Nem élettelen tárgy vagyok, hanem emberi lény. Nem vagyok a te tulajdonod, Justin, - sem a tiéd, Stephen. De ti marakodni akartok fölöttem - mint két kutya egy darab csont fölött. Itt fogok maradni - az én házamban! Ez az én házam. Én teremtettem. Mindegyik szobája tele van velem. Itt én vagyok!

Ott állt a helyén nagyszerű szertelenségében; a szeme kék lánggal tündökölt, a haja egy kissé összekuszálódott, s egy fürtje keresztül csapódott az arcán.

Justin meg én egyszerre beszélünk s aztán tehetetlen haraggal egymás ellen fordultunk. Emlékszem, hogy a legesetlenebb gyámoltalan hadonázással rám parancsolt, hogy távozzam a házból, én pedig most már meglehetősen lapos szószátyárkodással azt feleltem neki, hogy csak Maryvel együtt távozzom.

És Mary ott állt, kevésbé hasonlítva mindenre elszánt lázadóhoz, aki a legalapvetőbb társadalmi kapcsolatok ellen tör, mint inkább méltatlankodó hercegnőhöz, és ezt kérdezte tőlünk követelőző hangon:

- Miért akartok értem viaskodni? Miért akartok értem viaskodni?

És egyszerre csak felkapta a ruhája alját és megindult előre:

- Nyissa ki az ajtót, Stephen, - mondta, és selymes suhogás közben kiment a szobából, faképnél hagyva bennünket.

Ott maradtunk és lélektelenül néztünk egymásra.

Mary távozásával vitánknek a lényege gyökerét veszítette. Abban a pillanatban éreztük, hogy ott maradtunk egyedül egy új helyzetben, amelyre nézve a hagyomány még nem állapította meg a viselkedés módját. Szereplőkké váltunk abban az új emberi komédiában, amely éppen most kezdődik a világban; abban a vígjátékban, amelyben a férfiak még mindig azt vitatják, hogy birtokosai a nők, és hogy mi módon birtokosai a régi szabályoknak megfelelően; ellenben ők maguk egyre határozottabban fölteszik magukban, hogy ők pedig nem hajlandók sajátmagukat birtokul átengedni...

Mondanivalónk nem igen volt egymásnak; amit mondtunk, merő visszhangja és ismétlése volt előbbi kijelentéseinknek.

- Marynek velem kell jönnie, - mondtam én.

Justin pedig ezt hajtogatta: - Meg fogom menteni őt ettől mindenáron.

Ez volt szóharcunknak a veleje; azután megfordultam és végigmentem a folyosón a bejárás felé, miközben Justin lassan utánam jött. Tele voltam a meghíúsult hősiesség dühével; odafordultam Justin felé, félig-meddig hadonázva. A fehér és üres folyosó távlatában Justin kicsinynek és zavarodottnak látszott. A földig érő nagy szárnyasablakoknak a tábláit keményen csapkodta az eső...

11. §.

Egyáltalán nem jut most eszembe, mi lehetett az, aminek akkor mingyárt a bekövetkezését vártam. Arra sem tudok visszaemlékezni, hogy miként jutottam vissza aznap apámnak a házába. De azt tudom, hogy az, ami történt, életemnek a legváratlanabb és leghihetlenebb élménye volt. Mintha az egész emberiség hirtelen tótágast állt volna s az emberek nyugodtan jártak-keltek volna a fejükön.

Másnap reggel levelet kaptam Marytól, amely voltaképpen leleplezésünkkel foglalkozott ugyan, de egyébként nem igen különbözött attól a számtalan levéltől, amelyet a válság előtt kaptam tőle. A levelet később megsemmisítettem, úgyhogy most már nem tudom a pontos szövegét; de tartalma nem járult hozzá semmivel a helyzet tisztázásához s a legkisebb célzás sem volt benne, amiből kitalálhattam volna azt, ami mind a kettőnket fenyegetett.

Újra hangoztatta Mary azt a furcsa, konok elhatározását, hogy nem jön el velem és nem fog velem együttélni. Mintha fel lett volna háborodva a miatt, hogy fölfedezték a titkunkat, s mintha Justin azzal, hogy leleplezett bennünket, olyasmit tett volna, amihez egyáltalán nem volt joga.

Én kiegészítettem és elküldöttem Marynek egy hosszú levelet, amelyet már éjszaka megírtam, s amelyben világosan kifejtettem viselkedésének kétségbeejtő képtelenségét, neki szenteltem egész életemet és minden erőmet, megpróbáltam képet festeni neki a boldogságról, amely számunkra lehetséges volt, és oly határozottan, amint csak telt tőlem, részleteztem, hogy mikor és hol találkozhatnánk és hová mehetnénk.

Csodálatos zagyvaléka lehetett ez a levél a tiltakozásnak, rábeszélésnek és gyakorlatiaskodásnak. De sohasem jutott el Maryhez, mert Justin elfogta.

Azóta következtetésekből kitaláltam, hogy miután én távoztam Martensból, Justin táviratozott Guynak és Philipnek, továbbá Mary unokatestvérének, Lord Tarvrillenak. Azt hiszem, mérhetetlenül elámult, mikor rájött arra, hogy az ő hideg és megközelíthetetlen felesége mire képes; a féltékenység óriási szenvedélye gyulladt ki benne, és teljességgel képtelen volt arra, hogy bárminő tervet is készítsen, amely a rendkívüli helyzet követelményeinek megfelelt volna.

Guy és Philip még aznap este megérkezett, Tarvrille pedig másnap reggel jött, s Martensban megindult a tanácskozás.

Justin nem igen beszélt arról, hogy mi a felfogása és mik a szándékai; ki kellett húzni belőle minden nyilatkozatot. Kitünt, hogy hajlandó mindent megbocsátani a feleségének, csak engem lehessen kitörülni végképpen az ő világukból.

Mikor szembe került két bátyjával, azzal a két férfival a világon, aki brutálisan nyers lehetett vele, Mary méltósága súlyosan szenvedett; állhatatosan azt hangoztatta, hogy ő továbbra is találkozni akar velem; de ezt a követelődését szenvedélyes könnyekbe fojtották bele.

Körülbelül ez lehetett a helyzet, mikor reggel, levelem nyomában, megjelentem Martensban s Lady Mary után kérdezősködtem az egyik ijedten szabadozó inástól.

Maxton és Tarvrille jelent meg.

- Halló, Stratton! - szólt Tarvrille, finoman azt a látszatot igyekezvén kelteni, mintha véletlenül volna része ebben a kellemes találkozásban.

Philip mintha kételkedett volna benne, vajjon üdvözljön-e, de aztán vonakodó kezét idegesen vigyorogva nyújtotta felém, hogy késlekedését palástolja.

- Lady Maryvel óhajtók beszélni, - szóltam én feszesen.

- Még nem kelt föl, - szólt Tarvrille egyik kezét a vállamra téve. - Gyere, beszéljünk egy kicsit a kertben.

Kimentünk a kertbe. Tarvrille az időről kezdett beszélni.

- Fene jó hónap ez a november, akármit beszélsz, - szólt Tarvrille.

Philip komoran és szótlanul a másik oldalamon baktatott.

- És fene kellemetlen helyzet az, amibe belesodortál bennünket, Stratton, - folytatta Tarvrille, - akármit beszélsz.

- Nem, mintha az öreg Justin fenevad módjára viselkednék, - elmélkedett tovább Tarvrille, - éppenséggel nem, tudod. Csodálatosan tisztességes fiú az öreg...

- Már régen szerettük egymást, - mondtam én. - De csak itt lobbant lángra az érzésünk.

- Kétségtelenül, - szólt Tarvrille. - Mint mikor a világítótorony lángja kigyullad.

- Olyan eset ez a mienk is, ahol rendbe kell hozni a dolgokat. A legjobb, amit Mary meg én tehetünk, az, hogy külföldre megyünk...

- Jó, jó; de Mary is így vélekedik?

- Ide hallgass! - szólt Philip, dühtől fojtott hangon. - Én nem akarom, hogy Mary elváljon. Nem akarom! Érted? Nem akarom!

- Ki az ördög törődik azzal, hogy mit akarsz *te*? - kérdeztem, fellobbanó dühvel válaszolva.

Tarvrille hirtelen karonfogott.

- Senkisésem akarja, hogy Mary elváljon, - szólt csillapító hangon. - Még maga Justin sem. Ő nem akarja, és senki más nem akarhatja. Ez az!

- De mi ketten...

- Ti ketten kivettétek a részeteket a jóból. Kivettétek. Ez az!

- Ezt a dolgot meg kell szüntetni most már végkép, - szólt Philip, és mintha a saját mondásában kedve telne, nyomatékosan megismételte, - most már végkép.

- Látod, Stratton, - szólt Tarvrille, mintha Philip állítását részletesebben akarná kifejteni, - nagyon sok volt már a válás a társaságban. Ez demoralizálja a népet, bennünket pedig rossz hírbe kever. Az egyik osztályt szembeállítja a másikkal. Az emberek így szólnak: Mért nem tartják tiszteletben a törvényt a nagyurak, vagy miért nem változtatják meg? A közönséges embereknek pokoli mód megnyílt az eszük. Eddigélé nem sok vizet zavart az ilyesmi... De most már nem bírhatjuk ki többé, Stratton. Ma már nem magánügy többé, hanem fontos politikai kérdés. Több válást nem szabad már megkockáztatnunk.

Tovább elmélkedett.

- A saját egyéni hajlamainknak háttérbe kell szorulniuk a közérdek előtt. Megszűnik a létjogosultságunk, ha mint társadalmi osztály nem érezzük a felelősségünket. Tartozunk valamivel - saját magunknak.

Úgy beszélt, mintha őt épűgy izgatta volna ez a válás, mint engemet; mintha küzdelmébe került volna elnyomni azt az élénk vágyát, hogy boldog házastársaknak láthasson Maryt meg engemet mennél rövidebb idő múlva. És Tarvrille nyilván nem ellenszenvezett velem; igen

erős hajlama volt a regényes és festői iránt, s a lemondásra is főként azért igyekezett rábírní, mert festőinek és regényesnek tartotta.

Philip csaknem mindvégig mogorván hallgatott; dühös volt rám, dühös volt Maryre, dühös volt azokra az izgalmas lehetőségekre, amelyek Lord Maxtonnak, ennek a nagyjövőjű és kiváló fiatal embernek, a hugát fenyegették.

Bizonyos, hogy a tervükkel tisztában voltak teljesen már ez előtt a beszélgetés előtt; valószínűleg Tarville volt az, aki megvalósítható formába öntötte a tervet, de most egész beszélgetésünket oly megnyugtató hosszú vitatkozássá nyújtotta, hogy énnekem eszem ágába sem jutott az a gondolat, hogy másnap reggel hiába állítok be majd Martensba és hiába óhajtok Maryvel találkozni.

Még másnap reggel is, mikor Martens felé tekintettem és láttam, hogy a lobogó eltűnt a rúdról, azt hittem, hogy ez csak a családi zavarnak a jele. Mikor közelebb jutottam, azt gondoltam, hogy a ház furamód üresnek és álmosnak látszik, de azt nem vettem észre, hogy ez azért van így, mert az összes ablakredőnyök le voltak eresztve.

A gyepes rétről nyíló kapu zárva volt, és csakhamar megjelent a főinas, hogy kinyissa. Ócska fehér ujjasban volt és nem volt gallérja sem.

- Lady Mary? - kérdezte. - Lady Mary elutazott, uram. Justin úrral együtt távozott tegnap, miután ön itt volt.

- Elutazott? - kérdeztem. - De hová?

- Azt *hiszem*, uram, külföldre.

- Külföldre!?

- Azt *hiszem*, külföldre.

- De hát... A címüket meghagyták?

- Justin úr irodája, - szolt az inas. - A leveleket onnan fogják továbbítani.

Megálltam a lépcsőn. Az inas feszesen alázatos maradt, de az arckifejezésével azt jelezte, hogy végzett velem. Hallgatagon mintha helytelenítette volna, hogy megfeledeztem róla, hogy el kell palástolnom csodálkozásomat emiatt az eltűnés miatt. Valóban csodálatos inas volt.

- Köszönöm, - szoltam, és leforrázottan távoztam a kapuból.

Lementem a széles lépcsőn, kísétáltam fölfelé a réten, azután szemügyre vettem a házat, a fákat, a kertet és az eget. Csak akkor tudtam meg, mit jelent az, hogy elképed valamin az ember.

12. §.

Úgy éreztem magamat, mintha színész lettem volna egy drámában s a végszóra felelve, egyszerre csak odakünn találtam volna magamat egyedül a színpad közepén a díszletek között.

Az erőszaknak és rábeszélésnek azzal a keverékével, amely fölhasználja a nő ösztönszerű és nevelt félelmét a vitatkozástól, kiabálástól és attól, hogy a civódásról idegenek is tudomást szerezzenek; idegeinek és álmatlan testének egyszerű kifárasztásával s végül azzal a fenyegetéssel, hogy nyomban el kell neki válnia, engem pedig anyagi romlásba hajszoznak: ez a három férfi ily eszközökkel arra kényszerítette Maryt, hogy hagyja el Martenst és menjen

velök együtt Southamptonba; onnan aztán Justin yachtján, a *Water-Witch*-en, Waterfordba vitték, s onnan vasúton egy bérelt házba, egy régi várkastélyba Mirken, Crogham közelében Mayoban.

Ott Mary fogoly volt minden gyakorlati terv megvalósítása szempontjából. Az erszényét elvették; a legközelebbi levélszekrény négy angol mérföldre volt a kastélytól, a legközelebbi távíróhivatal tízre.

Ezt a házat, anélkül, hogy megnézték volna, egy londoni ügynök ajánlatára vették bérbe, bebútorozottan, még pedig Justin ügyvédjének a nevében.

Csakhamar odaköltözött Lady Ladislav is, a «Times»-ban pedig megjelent egy hirdetés, hogy Justin és Lady Mary egyidőre elutazott külföldre és leveleket nem továbbítanak utánuk.

Sohasem tudtam meg a részleteit ennek a szöktetésnek; de elképzelem a megdöbbszent Maryt, letiport, megalázott büszkeségét, amint zavarodottságában és gyámoltalanságában is megőriz bizonyos külső méltóságot. Aztán, amint nemsokára megtudtam, Mary beteg is volt.

Azt hiszem, Guy és Philip volt az egész ügynek a két mozgató szelleme; Tarville menetetődző bűntársuk volt; Justin pedig vállalta a felelősséget azért, amit tettek, és viselte a költségeket, keservesen szegyenkezve amiatt, hogy ilyen erőszakos eszközöket használtak a feleségével szemben; ellenem azonban most már viharzó dühvel volt tele. Szerette még Maryt megszegyenített, megtépett, vérző szerelmével; de uralkodó szenvedélye a féltékenység volt, az a szenvedély, amely szegény emberi szívünkben mérhetetlenül erősebb szenvedély a szeretetnél.

Úgy készült most már küzdeni Maryért, mint ahogy egy zászlóért küzdenek az emberek, amelyet darabokra szagatnak a küzdelemben. Most már meg akarta tartani Maryt saját-magának. Csak ha ezt elintézte majd, akkor szándékozott fontolóra venni, vajjon szereti-e még Maryt, avagy Mary szereti-e őt...

Lehet, kicsi fiam, hogy ezen a ponton úgy tetszik majd neked, mintha benne volnánk egy igazi regény kellős közepében. Egyfelől itt egy szépséges hölgy, akit elragadtak és foglyul tartottak egy régi vad helyen, amely félig elvágva a szárazföldről, Írország nyugati partmellékének a fagyos zajlásában emelkedett. Itt a szerető férfi is, aki, bár csúffá van téve, állhatatos. Másfelől ott vannak a kegyetlen fivérek és ott van a rideg sárkányférj. Ehhez azt kell csak hozzátenned, hogy a házasság kikényszerített és szabálytalan volt, s ennek a szabálytalanságnak az alapján végül felbontható. Így aztán megvan a regénytéma Marriott Watson csodálatos és merész írói tehetsége számára. Könnyen elképzelheted a boldog véletleneket, amik elvezérelnek engem a rejtekhelyhez, a megbízható jóbarátot, aki elkísér és elmeséli a történetet, a rejtekhely komor megostromlását, - mindezt feltűnés nélkül, hogy botrányt ne keltsen, - a küzdelmet Guyval a kis barlangban, az orgyilkos merényletet, amelyet ellenem megkísérelnek, a titkos folyosót.

Bárcsak ilyen egyszerű fordulatai volnának az életnek, s bárcsak egy szál kardra találkozhatna az ember az ellenfelével!... De az én mirki ostromomnak egészen más volt a története.

Először is nem volt olyan rendkívül áldozatkész, megbízható barátom, aminőt ez a segítség megkívánt volna. Nem volt senkim, akinek bátran beszélhettem volna kapcsolatunkról. Nem egy ember voltam, aki három vagy négy ellen regényes küzdelmet folytattam egy asszonyért. Egy ember voltam ennél sokkal nagyobb valamivel szemben, - egy ember voltam csaknem valamennyi emberrel szemben, egy ember a törvényekkel, hagyományokkal, ösztönökkel, intézményekkel, a társadalmi renddel szemben.

Bármi volt is előbb a helyzetem, Mary további üldözése nyílt társadalmi lázadás volt részemről.

És nem tudtam azt sem egyáltalán, vajjon Marynek milyen volt a szerepe ebben a hirtelen eltűnésben? Vajjon ő is akarta-e, hogy megszöktessék? Hajlandó voltam azt hinni, hogy sokkal nagyobb mértékben beleegyezett ebbe a megdöbbentő lépésbe, mint ahogy valóban tette. Nem tudtam sehogysem elképzelni, hogy azt, aki ellenkezik, miképpen lehetett volna elragadni.

Azzal tisztában voltam, hogy eddigelé sohasem volt kedvére az a gondolat, hogy megszökjék velem együtt, s amíg ebbe bele nem egyezik, addig teljes hallgatásra voltam kötelezve. Éreztem, hogy amíg szemtől-szemben nem fogok állni újra vele, s amíg meg nem bizonyosodom róla, hogy tőlem várja a megszabadítását, addig köt ez a tilalom.

De hogyan fogok odajutni hozzája és hogyan fogom meghallani, hogy mi a mondanivalója?

Hiszen lehetséges volt az is, hogy elzárva tartják, de ezt nem tudtam; nem voltam bizonyos benne, nem győződhettem meg róla.

A guildfordi állomáson megtudtam, lealázó kutatások árán, hogy Justinék Londonba váltottak jegyet. Két napot otthon töltöttem el, csaknem örvengő tétlenségben, s azután azzal az ürüggyel, hogy dolgom van Londonban, Londonba utaztam, mert féltem, hogy elárulom magamat az apám előtt.

A leglehetetlenebb terveken jártattam az eszemet. Érintkezésbe kellett jutnom Maryvel: ez bizonyos volt. Reggeltől estig összerázkódtam minden kopogtatásra az ajtómon; levelet kapok tőle bizonyosan, táviratot kapok, betoppan ő maga, miután megszökött és hozzám menekült.

Nap nap után telt, mintha betegágyban gyötrődtem volna. Kábítóan hosszú és üres napok voltak ezek, szürke vagy ködös londoni napok.

Ha otthon ültem, a képzelődésem kínozott; ha elmentem hazulról, folyton haza vágyódtam, hogy megtudjam, nem érkezett-e valami hír Maryről.

Megpróbáltam ismételten találkozni Tarvrillel. Teljesen föl akartam készülni a szöktetésre, de tehetetlenné tett az, hogy sejtelmem sem volt arról, mire van szüksége egy nőnek. Igyekeztem fölszerelni magamat minden elképzelhető eshetőségre, ha hirtelen bekövetkeznék a válság. Képtelen és meg nem felelő dolgokat csináltam.

Megdöbbentettem egy tiszteletreméltó ügyvédet egy komor kis irodában, egy furcsa kis udvaron túl, amelyben fák voltak, Cornhill közelében. Arra kértem, adjon tanácsot egy névtelen kliensnek, és azután elébe terjesztettem nevek nélkül az esetemet.

- Tegyük fel, - mondtam, - hogy egy színdarab bonyodalmához van szükségem rá.

Az ügyvéd komolyan rábólintott. Az esetem, mialatt előadtam, magamat is megdöbbentett az érdektelenségével.

- Bírói végzést óhajt egy asszonynak a kedvese, aki szeretné megtudni, hogy hol van az illető asszony, - mondta az ügyvéd, miközben teljesen elfogulatlannak igyekezett maradni. - Szokatlan eset. Arra akarja köteleztetni a férjet, hogy árulja el feleségének a hollétét... Alig hiszem - ugyanolyan általánosságban beszélve, mint ön - hogy sikerülni fog... Nem...

Majd leküzdöttem mélységes ellenszenvemet és egy magándetektív-irodához folyamodtam. Az jutott eszembe, hogyha nyomon követhetném Justint, Tarvrillet, Guyt vagy Philipet, akkor megkaphatnám a kulcsot Mary rejtékhelyéhez.

Emlékszem egy furcsa kis irodára, egy szájaskodó, hosszúkabátos teremtésre, akinek himlőhelyes volt az arca, vas-szürke a haja, éles tenor a hangja és pápaszemes az orra, s aki kétszer hangoztatta előttem, hogy ő gentleman, és többízben hangoztatta, hogy inkább nem is vállalja az ügyet, ha nem vállalhatja gentlemanhez illő módon, s aki nyilvánvalóan hajlandó volt a legnagyobb mértékben megzsarolni bármely felet bármely botrányval kapcsolatban, amelybe a harag vagy a gyöngeség révén belenyúlhatott hadonászó ujjával.

Hivatkozott általánosságban a személyzetére, női munkatársaira, akik közül egyik-másik «személy szerint híve neki», hivatkozott arra, hogy mennyire ismeri a társadalmi élet mélységeit - azt, ami «törvénybe ütköző» van benne.

Azután azt kérdezte, hogy mivel lehet a szolgálatomra.

- Semmiféle törvényteleniségről nincsen szó, - mondtam.

Az érdeklődése nyomban csökkent egy kicsit.

Azt mondtam neki, hogy fontos érdekeim fűződnek bizonyos pénzügyi műveletekhez, hogy milyenekhez, az mellékes, és hogy szeretném tudni, hol járt-kelt Justin a sógoraival az elmúlt pár héten és hol fognak járni a legközelebbi napokban.

- Azt kívánja, hogy megfigyeljük őket? - kérdezte a magándetektivem, miközben az íróasztalára támaszkodva felém hajolt és felém pislantott.

- Úgy van, - szoltam én. - Azt szeretném megtudni, hogy ezidőszerint mivel foglalkoznak.

- Van valami sejtelme...

- Nincsen.

- Ha az embereink munkához fognak...

Észszerűen bőkezű voltam a költségek dolgában, azután otthagytam őt, de meglehetősen kényelmetlenül éreztem magamat. Ki tudja, mennyire ki fogja ásni ez a kellemetlen ember az egész ügyet nyomozásai során? És aztán, vajjon hasznomra lehet-e egyáltalában? Nem volna-e jobb, ha nyomban visszamennék hozzá és megszüntetném a nyomozását, mielőtt belekezdene? Úgy éreztem, hogy hitványságba keveredtem bele és ettől az érzéstől nem tudtam szabadulni. Úgy éreztem, hogy olyan fegyverhez nyúltam, amelyet Justin nem érdemelt meg. De aztán azzal érveltem magamban, hogy Mary elszöktetése igazol minden effélet.

Még egyre töprengtem magamban, amikor egyszerre csak megpillantottam Philipet. Alig volt húsz yardnyira előttem; a bérkocsist fizette ki, aki elhozta őt a Blake-klub elé.

- Philip, - kiáltottam, utána sietve a lépcsőn, utolértem őt és megragadtam a karját, mikor ajtót nyitottak előtte. - Philip! Mit csináltatok Maryvel? Hol van Mary?

Elfehért arccal felém fordult.

- Hogy mered kiejteni a húgom nevét? - szolt, visszafojtva a lélekzetét.

Halkan beszéltem s közéje és az ajtónálló közé álltam, hogy ez az utóbbi ne hallja meg, amit mondok.

- Látni akarom Maryt, - mondtam. - Látnom *kell* őt. Amit ti műveltek, az nem tisztességes dolog. Találkoznom *kell* Maryvel!

- Eressze el a karomat, uram! - kiáltott Philip, és egyszerre csak éreztem, hogy viharzó düh támad bennem, válaszul a Philip szemében szikárázó dühre. Három hét fojtott keserősége erőszakosan felszabadult.

Philip az arcom felé sujtott azzal a kezével, amelyben az esernyőjét fogta. Az arcomba akart ütni s azután be akart menekülni a klubba; de mielőtt elszabadulhatott volna tőlem, miután felém sujtott, én nekiugrottam és az álla alá sujtottam. Oly hirtelen következett az ő ütése az én ütésem, hogy nem védhette ki. Teljes erővel sujtottam. Az állati szenvedély gyulladt ki bennem. Attól a pillanattól fogva, amikor észrevettem, hogy felém sujt, addig a pillanatig, amikor mind a ketten, keresztültámolyogva az ajtó lábtörlő pokrócán, belejutottunk a klub méltóságos, tágas tornácába, visszaestünk majom-ösünk mivoltába és szakasztott azt cselekedtük, amit majom-ösünk cselekedett volna. Az ajtónálló átfogta hátulról a derekamat, a portás elképedve kirohant kis üveges fülkéjéből, két kis inas bámészkodott ránk, riadtan mulatva rajtunk, s egy klubtag kiabált ránk: «Uraim! Uraim!»... Mind ennek kellett történnie, hogy eszünkbe jusson, hogy vagy egy millió esztendővel előbbre vagyunk már annál az időnél, amikor fákon éltünk még... Egy ideig senkisémet avatkozott bele a civódásunkba, bár - úgylátszik - szóváltásunk nagy hallgatóság előtt folyt.

- Hogy meri kiejteni a húgom nevét? - kiáltott rám Philip, s ezzel eszembe juttatta, hogy milyen megdöbbentő ostobaságra képes. Mary nevét nem átallotta rábízni a szélre, hogy vigye szét a világnak mind a négy tája felé.

- Philip, te ostoba! - kiáltottam rá. - Én nem is ismerem a húgodat. Nem is láttam őt - csak évekkal ezelőtt néha. Gyufát kértem tőled, gyufát vagy mit - és te megütöttél.

- Ha beszélni mersz vele...!

- Bolond! - kiáltottam, s közelebb lépve hozzá, próbáltam észére téríteni. De védekező állásban hátrált előlem.

- Sajnálom, - mondtam az ajtónállónak, aki közénk lépett. - Lord Maxton félreértett valamit.

- Klubtag? - kérdezte valaki a háttérben, más valaki pedig azt tanácsolta, hogy rendőrt kell hívni. Beláttam, hogy csak gyors visszavonulásommal akadályozhatom meg azt, hogy verekedésünk egész históriája bele ne kerüljön az újságokba.

Amennyire láttam, senkisémet ismert engem ott Philipen kívül. Philip viselkedésének a kockázatát vállalnom kellett; hiszen nyilvánvaló volt, hogy úgysem tudom fegyelmezni őt. Nem is próbáltam tovább senkinek semmit sem megmagyarázni.

Mindenki zavartabb volt egy kicsit, semhogy gyorsan tudott volna cselekedni; így aztán én voltam előnyben. Keresztül sétáltam az ajtón s megindultam lefelé a lépcsőn olyan arccal, amely, mint képzeltem, csupa derült nyugalom volt.

Láttam, hogy egy klubtag, aki fölfelé jött a lépcsőn, rendkívüli érdeklődéssel nézett rám; de csak miután végigmentem az egész Pall Mall-utcán, csak akkor vettem észre, hogy az ajkam és az orrcimpám vége csupa vér volt.

Kocsiba ültem, mihelyt fölfedeztem, hogy a zsebkendőm skarlátpiros. Hazasiettem a lakásomba és hideg öblögetéshez folyamodtam.

Azután leültem s levelet írtam Tarvillenak, a címzés fölött vastag betűkből e szavakkal: «Sürgős! Ha távol van, utána küldendő!» A levélben arra kértem, hogy legalább hallgattassa el Philipet.

De ez a tökfilkó, aki nem gondolt semmi másra, csak küzdelmünk látszatára és a saját hírnevére, a klubban ismételte azt az állítását, hogy engem elpáholt, mert «gazember» vagyok, s azután öt-hat embernek elmondta kiszínezve, rögtönözve és teljesen valószínűtlenül azt a történetet, hogy én milyen kíméletlenül üldözöm és hajszolom Lady Mary Justint, aki kénytelen volt Londonból is távozni, csakhogy engem elkerülhessen.

A klubtagok kétségtelenül borzasztó kíváncsian hallgatták Philipet. Justinék házaselete már régen szemet szűrt a vizsgálódó elméknek.

És mialatt Philip ezt cselekedte, Guy, aki még mindig távol volt Mayoban, gyöngéd, bizakodó és nagyon is magyarázkodó levelet írt egy jól ismert és rendkívül türelmetlen londoni úrhölgynek, hogy okát adja, miért nem látogatta meg már oly régóta.

- Tehát így vagyunk! - szólt ez az úrhölgy, mikor elolvasta a levelet, és legalább abba az irigylésreméltó helyzetbe jutott, hogy megbízható tényeket közölhetett másokkal...

És így egészen hirtelen lelepleződött a helyzetünk és mindnyájan az arcátlan világ nyelvére kerültünk. Egypár napig sejtelmem sem volt róla, hogy mi történt, s azt reméltem még mindig, hogy Philip végül észre tért és el tudta leplezni a botlását. Ezzel az elfogultságommal jártamkeltem a városban, amint képzeltem, észrevétlenül, s egyre több gépírásos levelet kaptam a magándetektívemtől, amelyek tele voltak megbízhatatlan és értéktelen hírekkel Justinról. Ezeket a híreket javarészt valószínűleg egy közlékeny fiatal rendőrtől szereztek be, aki ott állomásozott a legközelebbi sarkon Justinék háza mellett, továbbá különböző lexikonokból és almanachokból. A második levél, emlékszem, a sógorok pénzügyi helyzetéről tartalmazott részleteket, s befejezésül megemlítette, hogy Justinnak «korlátlan» hitele van a West End kereskedőinél. Természetesen mindez egy csöppet sem érdekelte a kíváncsiságomat...

Azt hiszem, legalább száz ember volt Londonban, aki előbb megtudta, mint én, hogy Lady Mary Justint Irországba vitte a férje s ott valósággal fogságban tartotta énmiamtam, aki Lady Marynek a kedvese voltam. Én végül a kis Fred Riddlingtől értesültem a dologról, aki egy reggel meglátogatott, mikor ott ültem még a reggelim mellett.

- Stratton! - szólt Riddling, - mi igaz abból a históriából, hogy te galléron ragadtad Justint s azzal fenyegetted, hogy megölsz, ha le nem mond a te javadra a feleségéről? És miért akarsz párbajozni Maxtonnal? Mi igaz mindebből? Fene verekedő legény lehetsz! Védelmeteztelek szívósan, amíg telt tőlem; de a mult éjszaka egy álló óráig szidtak előttem, s volt ott egy fickó, aki egyszerűen dobálózott a tényekkel, dátumokkal és nevekkal. Mindent tudott... Mi hozott ki annyira a sodrodból?

Riddling a kandalló-pokrócomon állt, s az arcán láttam, hogy magyarázatot vár tőlem, mintha joga lett volna erre. És csaknem meg is kapta a magyarázatot. De az utolsó pillanatban összeszedtem magamat és ura maradtam a helyzetnek.

- Először is mondd el részletesen, mit hallottál, - szóltam, miközben hosszadalmasan cigarettára gyújtottam.

Riddling elkezdett beszélni, s így egy-két pillanatnyi gondolkozási időhöz jutottam.

- Folytasd, - szóltam gúnyosan, mikor elhallgatott. - Folytasd csak. Mondj el mindent. Hová vitték el Lady Maryt, hogy mondtad? Hadd tudjak meg mindent pontosan.

Mire Riddling históriája véget ért, tisztában voltam vele, hogy mi a teendőm.

- Riddling, - szóltam, s hirtelen felálltam mellette és kezemet jószúlyosan a vállára fektettem, - Riddling, tudod, hogy mi az egyedül helyes és illő dolog, mikor az ember azt hallja, hogy a barátjáról rosszat beszélnek?

- El kell jönni hozzá azonnal, - szólt Riddling nyomatékosan, - úgy, ahogy én tettem.

- Nem! Azt kell mondanod, hogy egy szót sem hiszel az egészből. Meg kell kérdezned a rágalmazótól, hogy honnan tudja a dolgot, és követelned kell tőle, hogy mondja meg - követelned kell! és ha nem akarja megmondani, akkor légy vele durva, nagyon durva! Ha kell, vessz is össze vele kíméletlenül. Most pedig, hadd hallom, kik voltak a rágalmazók?

- Hm... ez kemény dió... Különösen egy fickó beszélt, akit egyáltalában nem ismertem.

- Nyakon kellett volna ragadnod őt és követelned kellett volna tőle, mondja meg, hogy kicsoda és mi joga mer hazudni rólam. Mert hazugság az egész, Riddling. Jól érts meg! Nem igaz, hogy Lady Mary Justint ostromlom. Annyira nem ostromlom, hogy azt sem tudtam, hol van, amíg téled nem hallottam. Justin apámnak a szomszédja és nekem barátom. Uzsonnán voltam nálok, nincs még egy hónapja. Együtt voltunk hármasban. Tudtam, hogy elutaznak; de utazásuk annyira nem érdekelt, annyira nem volt fontos rám nézve (nyomatékosan hangsúlyoztam ezt Riddlingnek a kulcsfontosságán is), hogy az az emlék maradt meg bennem, mintha Dél-Franciaországba készültek volna. És azt is hiszem, hogy Dél-Franciaországban vannak. Ez az, látod. Sajnálom, hogy megrontom a mulatságot; de ez a csupasz, egy csepp sem regényes igazság a dologban.

- Azt akarod mondani, hogy egy szó sem igaz az egészből?

- Egy szó sem!

Kegyetlenül csalódottnak látszott.

- De mikor mindenki, mindenki hallott valamit, - mondta.

- Valaki nagy bajba fog még kerülni, ha így folytatják a dolgot. Semmi közöm hozzá, hogy mit hallottak vagy nem hallottak.

- Szent Isten! - kiáltott Riddling és a kandalló-pokrócra bámult. - Hiszen szinte meg is esküdnél...

Fölnézett és a tekintetével találkozott.

- Óh, persze, hogy úgy van minden, ahogy te mondod.

Nagyon meg volt zavarodva. Gondolkozott.

- De hát, mondd csak, Stratton, mit akartál Maxtonnal a Blake-klubban? Ezt szemtanútól hallottam. Ebből semmit le nem tagadhatsz, mert - fényes nappal történt. Miért csináltad ezt?

- Óh, hát *erről* van szó? - szóltam. - Kezdem már érteni a dolgot. Egy kis ügyem van Maxtonnal...

Egy kicsit bajos dolognak találtam hirtelenében kieszelni valami elfogadható történetet.

- De ő azt mondta, hogy a húgáról volt szó, - makacskodott Riddling. - Azt mondta később fönt a klubban.

- Maxton, - szóltam, elveszítve az önuralmamat, - bolond, gyáva és hazug! A húgáról? Lady Maryról? Ha belekeveri a húgát ebbe az ügybe, akkor minden csontját össze fogom törni neki!

Észrevettem, hogy a haragom elárult. Gyorsan kitaláltam hát valamit, de nem nagy szerencsével.

- A valóság az, Riddling, hogy egészen másfajta hölgy az, aki miatt összekaptunk.

Riddling megsimogatta az állát, nagyot nyelt, elkezdte nézegetni a reggelim maradványát, azután, kezét zsebredugva, sarkáról a lábaujjaira és a lábaujjairól a sarkára ingatta magát.

- Értem, Stratton, igen, értem. Igen, így már nagyon világos minden, nagyon világos. Ostobaság, botrány... Köszönöm! nem, nem gyújtok rá cigarettára.

És csakhamar ott hagyott azzal a kellemetlen érzéssel, hogy csakugyan megértette a dolgot és hogy egy pillanatig sem szándékozik magába zárni azt, amit kitalált. Néhány pillanatig eltűnődtem magamban, az eshetőségeket mérlegelve, de azután egészen más irányba terelődtek a gondolataim. Végre felgördült hát a függöny. Megszűnt a sötétben való tapogatózásom. Elővettem a menetrendemet s a térképet szétterítve a reggeliző edényeim között, neki ültem és elkezdtem tanulmányozni a Mayoba vezető útvonalakat. Azután becsöngettem Williamsot, aki közös inasom volt a szomszédos szobaurakkal, és megparancsoltam neki, hogy csomagolja be holmimat a kézitáskámba, mert hirtelen el kell utaznom.

13. §.

Irországba való utazásomnak sok részlete teljesen elmosódott az emlékezetemben; de világosan emlékszem rá, komor göggel gondoltam arra, hogy végül újra megközelíthető emberekkel lesz dolgom...

Csúf, szeles idő volt s amíg átkeltem az Ir-tengeren, folyton beteg voltam, úgy, hogy nagyon fáradtan és kimerülten szálltam partra. Williams gondolt a vastag felöltőmre és ellátott takarókkal meg pokrócokkal is. A vasúton az egyik fülke sarkába húzódtam, testileg-lelkileg oly fáradtan, hogy a homlokom zúgó nyomást érzett állandóan, mint mikor olyan fejfájása van az embernek, amely tompaságával kábít. Végül eljutottam egy kis vasúti csomóponthoz, ahol egy óra hosszáig kellett várnom egy szárnyvasút vonatára. Belekóstoltam az ir vendéglátás minden keservébe és olyan kávét ittam, aminő csak Irországban van az egész világon. Azután egy Clumber, vagy Clumboye, vagy más efféle nevű állomásra érkeztem, ahonnan némi nehézség után kocsin elindulhattam utam végső célja felé. A kocsi nyomorúságos szekér volt, amelyben tyúkok szoktak pihenni, s egyetlen gözölgő ló húzta, amely csupa mart seb volt a toldott-foldott szerszám alatt.

Óriási nedves szél fujt, mialatt átkeltünk azon a magas dombon, amely Mirktől délre emelkedik. Minden nedves volt; a domboldalt fölöttem sötétzöld átázott gyeppel borította, amelyet itt-ott nagy foltos mészkőtáblák szaggattak meg. A tenger felé sziklás fensík húzódott, s rajta egy méhkas-alakú romladék tornyosult. Túl a fensíken hánykolódó vizek rengeteg sivataga terült el, amelyet a nap fénye sohasem világított meg. Egyetlen fa sem volt ebben a vigasztalanságban és élő lény sem mutatkozott sehol rajtunk kívül. A ló botorkálva haladt előre a kocsis ostorának és nyelvének szakadatlan ösztökélése közben...

- Amott van ni, - szólt a kocsis, ostorával előre mutatva s én megfordultam, hogy a válla fölött előre nézzek. Nem azt a Rajna-parti kastélyt pillantottam meg, amelyet vártam, hanem egy hosszú, alacsony kőházat a fensíken, amely mögött a távolban magas hegy emelkedett, amely el-elűnt előlem a viharos, szakadó esőben, mialatt odatekintettem. De Mirk láttára fáradtságom megszűnt, az idegeim megfeszültek és az akaratom újra szilárd lett. Végre, gondoltam, meg fogjuk hát oldani a helyzetet. Valami határozott eredményre fogunk jutni; a bizonytalanságnak vége lesz. Állandóan az alacsony házra függesztettem tekintetem, és mennél közelebb jutottam hozzá, annál inkább úgy rémlett, mintha börtön lett volna. Talán abból az ablakból éppen most felém tekint Mary. Tűnődött-e sokat, hogy miért nem jöttem el érte előbb? Most mindenbizonnyal ráakadtam hát végre.

Leugrottam a kocsiról, megrántottam a csengő nyelét és fölvertem csöngetésemmel az egész házat.

A kapu megnyílt s egy kis öregember jelent meg előttem, aki ujjait a gallérjába fúrta bele, mintha az ellen védekeznék, hogy meg ne fulladjon. Egy pillanatig rám nézett, azután megszólalt, mielőtt én beszélhettem volna.

- Mit kíván? - kérdezte, úgy, mintha előre tudná már azt is, hogy mit fog felelni.

- Lady Mary Justinna szeretnék találkozni, - szoltam.

- Nem lehet, - mondta. - Elutazott.

- Elutazott!?

- Tegnapelőtt Londonba utazott. Oda kell visszautaznia, ha találkozni akar vele.

- Londonba utazott?

- Oda bizony.

- Szívesen?

A kis öreg birkózott a gallérjával.

- Innen mindenki szívesen távozna, - mondta s azután várta, hogy kívánok-e még valamit. A szeme mintha egy kicsit kaján kárörömmel pislantott volna felém.

A szívem egyszerre elcsüggedt és tudtam, hogy vereséget szenvedtünk. Elfordultam a kapuból, egy szót sem szólva többé az ajtónállóhoz.

- Vissza! - kiáltottam rá a kocsisomra és felugrottam a háta mögé.

De más dolog elhatározni a visszautazást és más dolog végre is hajtani. A kis állomáson tanulmányozni kezdtem a menetrendet és megállapítottam, hogy csak félnapi várakozás után indulhatok vissza Angliába.

Valahol várakoznom kellett.

Olyan helyen nem akartam várakozni, ahol sok ember volt együtt. Elhatároztam hát, hogy ott maradok az állomás fogadóiban hat óra hosszáig és iszom egyet, mielőtt visszafelé indulok. De mikor megláttam a fogadóban a hálósobát, megváltoztattam a tervemet és lementem a faluból a meredek országúton a tengerpartra.

Az esőben és a szeles ködben leballagtam egészen a tenger szélére s találtam ott a sziklák között egy zugot, amely egy kissé védve volt a szél ellen. Leültem tehetetlenül és nyomorultan. Az ajkam csupa só lett, a hajam megkeményedett a sótól, a testem átázott és didergett. Nyomorult, legyőzött ember voltam. Mert erőt vett rajtam most teljesen az a meggyőződés, hogy elvesztettem a csatát.

Tisztán láttam, úgy, mintha mindig tisztában kellett volna lennem ezzel, hogy reménytelen boldogságnak a fantomját kergetem; hogy az az álmom, hogy Mary újra az enyém lesz mindörökre, fantasztikus és dőre álom volt; és hogy minden erőfeszitésem hiábavaló erőpazarlás volt. Diadalmaskodott rajtam a törvény és a hagyomány, amely magasabbra tornyosult, mint ezek a sziklák, és erősebb volt, mint ezek a hullámok. Lenyűgözött az emberi gyöngeségnek az érzése, az egyes ember végtelen gyarlóságának érzete szemben a széllel és a habokkal, szemben az emberiség hagyományainak és ősi szokásainak a kényszerűségével.

- Engednünk kell, - suttogtam, összegörnyedve, - engednünk kell...

Ameddig csak elláthattam, hullámok végtelen sora követte egymást lassú vonalban, kimeríthetetlen egymásutánban, görögve, sziszegve, megtörve, fehér habsörényeket verve, hogy végül mennydörögve kétszázlábnyi magasságig tajtékkal fecskendezték tele a sziklákat. A szél tépett és rázott s a szél és a víz együtt olyan éktelen lármát csapott, mintha a világ minden gonosz hangja, minden erőszakos szenvedélye, minden elhamarkodott ítélete szóhoz igyekezett volna jutni az elemek lázadozásában...

14. §.

És mialatt fáradtan és kétségbeesetten ott ültem Mayoban, a színtér átkerült Londonba s az összes többi szereplők ott várakoztak rám, hogy végigjátszák velem legyőzetésemnek az utolsó felvonását.

Mikor visszaérkeztem, Marynak két levelét találtam a lakásomon, s egész kis halom táviratot és üzenetet Tarvrilletől, amelyek közül egyet ott írt a lakásomban.

Marynek egyik levele sem volt hosszú és mind a kettő tele volt csüggedéssel. Nem is sejtette, hogy milyen hatalmas erők keltek harcra ellene és mind a kettőnk ellen.

Egyik szavából arra következtethettem, hogy beteg is. Beletörődött a dolgokba, - írta, - hogy megmentse önmagát, engem és a többieket a válás szégyenétől és romlásától és énnekem is bele kell törődnöm a dolgokba. Bele kell egyeznünk abba, hogy nem találkozunk és nem is levelezünk három esztendeig és énnekem el kell utaznom Angliából. Arra kért, hogy fogadjam el ezt a megállapodást. Tudja, - azt írta, - hogy ő olyan színben tűnik fel, mintha cserben hagyott volna; de én nem tudok mindent - nem tudok mindent - bele kell egyeznem. Ő nem jöhet el velem. Ez lehetetlenség. *Most* mindenesetre lehetetlenség. Gyöngé volt; de én nem tudok mindent. Ha mindent tudnék, mindent megértenék és megbocsátanék neki; de a föltételek között volt az is, hogy én ne tudhassak meg mindent. Justin nagylelkű volt a maga módján... Minden Justinnak a kezében van, Justin háta mögött van ellenünk az egész világ és énnekem bele kell egyeznem.

A két levél olyan hangú volt, amilyen hanggal sohasem találkoztam addig Mary leveleiben: megtört lélekre vallottak. Nem érthettem meg őket teljesen és nagyon megzavart a tartalmuk; de az az erős vágyódás támadt bennem, hogy találkozzam Maryvel, kikérdezzem őt és megtudjam határozottabban, mit jelent benne ez a változás.

Tarvrille leveleiben arról értesített, hogy többízben keresett a lakásomon. Éreztem, hogy egyedül ő képes megmagyarázni nekem a dolgokat. Nyomban elmentem hát hazulról és táviratoztam Tarvrillenak, találkozást kérve tőle.

Visszatáviratozott ugyanabból a mayfairi házból, ahol először láttam Maryt, mikor Dél-Afrikából visszaérkeztem. Arra kért, hogy keressem fel őt ott még aznap délután. Odamentem hát ki a novemberi ködben és ott találtam őt abban a társalgóban, amelynek üvegablaka volt a kandallója fölött. Most azonban hurcolkodóban volt Tarvrille a házból. Minden le volt már takarva. A festmények és ráamákat hollandi vászon borította, a finom bútorok fakó szövetburkolatban voltak, a gyertyatartók és szobrok is be voltak burkolva, a szőnyegek félre voltak göngyölítve az útból. Még az ablakfüggönyök is be voltak vonva, s az ablakredők, egyen kívül, amelyet Tarvrille felhúzott, le voltak eresztve.

Tarvrille üdvözölt s először is bocsánatot kért, hogy a ház egyáltalán nem vendéglátásra berendezett.

- Itt volt azonban legcélszerűbb találkozunk, - mondta. - Azért jöttem ide, hogy rendezzem az irataimat és a ládáimat. És itt nem kell attól tartanunk, hogy megzavarnak.

Megállt az üres kandalló előtt és egyenesen rátért a dolog lényegére.

- Tudod, kedves Stratton, hogy ebben a bonyolult ügyben a szívem veled van. Veled van nagyon régóta már. Ha láthattam volna valamilyen tiszta megoldást a számodra - hogy te meg Mary együtt elszabadulhassatok - és együtt élhessetek valahol, - bárha az unokahúgom, - mégis előmozdítottam volna terveidet. Igazán megtettem volna. De nincs lehetőség a számotokra - árnya sincsen a lehetőségnek...

Kezdte fejtegetni nagyon alaposan, megcáfolhatatlanul, hogy Maryvel való egyesülésünk teljesen kilátástalan.

- Te is éppen olyan jól tudod, mint én, hogy az a romantikus menekülés a külföldre, az az Ouida-féle kunyhó valamelyik rejtett völgyben, a valóságban mit jelent. Firenze körül egész tömege van az ilyen botránkoztató embereknek; én magam is jártam ott közöttük, a bűnbánó botránkoztatók kilenc körében, amelyek egymást keresztezik.

- Igazad van, - szoltam. - És mégis...

- Nos?

- Visszajöhettünk volna.

Tarville nem felelt mingyárt. Majd felém hajolva így szólt:

- Nem.

- De sokan megtették ezt. A válópör símán lefolyt volna.

- Nem érted Justint. Justin tönkretenne téged, Ha elvinnéd tőle Maryt... Furcsa kis ember ez a Justin. Minden az ő kezében van. Mindig minden a férj kezében van az ilyen ügyekben. Ha a férj akarja és ragaszkodik a jogához. A megsértett férj bosszúját a törvény is szentesíti...

- És látod, el kell fogadnod Justin föltételeit. Justin megváltozott,. Eleinte nem volt egészen tisztában a dologgal, úgy érezte, hogy - megcsalták. Nekünk kellett őt rábeszélni... Nem csodálom, hogy végül megkeményedett a lelke. Bele kell törődnöd a dolgokba, bármily nehezedre van is. Távoznod kell, úgy, amint Justin kívánja - három évre Angliából; meg kell ígéred, hogy nem fogsz levelezni Maryvel, és hogy azután sem fogsz találkozni vele.

- De ez az elszakadásunk olyan különös...

- Vagy így lesz, vagy nem az történik, hogy Mary a tied lesz, hanem az, hogy mind a ketten együtt nyomorúságba kerültek - erről van szó, Stratton. Justin megnyerte a pörét. Olyan hajlíthatatlan, mint az acél. Te fellázadtál a törvény ellen, fel a társadalmi hagyomány ellen, fel a pénz ellen - ezek közül bármelyik ellen síkraszállhat egy ember, de mind a három ellen nem. És Mary beteg is, Stratton. És te kimélettartozol iránta. Elsősorban te, jobban, mint bárki más a világon. Ezt nem a hatás kedvéért mondom; Mary valóban beteg és megtörött. Nem is menekülhetne már veled együtt, nem is küzdhetne veled, nem bírná az utazást kényelmetlen vonatokon, nem bírná ki azokat a borzalmas kis fogadókat. Nem érted, Stratton? Marynek odavan a bátorsága.

- Mit akarsz ezzel mondani? - kérdeztem, az arcát vizsgálva.

- Semmi mást, csak azt, amit mondtam.

Mintha kezdtem volna valamit megérteni...

- Miért nem láthatom Maryt? - fakadtam ki haragos kétségbeeséssel. - Miért nem láthatom őt? Mintha olyan nagy dolog volna most már, ha még egyszer láthatnám őt!

Tarvrille mintha fontolgatott volna magában valamit.

- Nem láthatod, - mondta azután.

- Ki tudja, nem mondták-e azt neki, hogy én cserben hagytam? Ki tudja, nem hitették-e el vele azt, hogy én nem kívánom már többé, hogy velem jöjjön?

- Nem hitették el, - szólt Tarvrille, akinek a hangjából még mindig valami tétovázásfélét éreztem ki. - Hiszen megkaptad a leveleit, úgy-e? - kérdezte.

- Két levelét.

- Igen. A levelek beszélnek helyette.

- Látni akarom őt! Ha mondom, Tarvrille! - kiáltottam és a szemem hirtelen megtelt égő könnyekkel. - Engedjétek, hogy Mary küldjön el engem. Ez nem... Bánjatok velünk úgy, mint emberi lényekkel.

- A nők, - szólt Tarvrille, miközben a cipője hegyére nézett, - mások, mint a férfiak. Tudod, Stratton...

Elhallgatott.

- Mindig megdöbbenesz, Stratton, azzal, hogy nem vagy tisztában vele, hogy a nők gyenge teremtések. Nekünk kell a *gondjukat* viselnünk. Te, úgy látom, nem érzed ezt annyira, mint én. A hangulataik - sokkal jobban hullámszanak, mint a mieink. Ha a szavukon akarsz fogni őket, úgy, mint a férfiakat, akkor - nem jársz el becsületesen velük szemben...

Megállt, mintha azt várná, hogy hozzájáruljak ehhez az állításához.

- Ha most találkoznál Maryvel, látod, és így szólnál hozzá: «Gyere - gyere, bele fogunk ugrani együtt az Etna kráterébe!» - ha megfelelő hangon és a kellő erővel mondanád ezt neki, Stratton, akkor ő megtenné. Tudod, hogy megtenné. Minden férfi tudja ezt. Mary megtenné, pedig nem ezt akarja...

- Azt akarsz mondani, hogy ezért nem láthatom?

- Ezért nem láthatod.

- Mert drámai jelenetet csinálnánk?

- Mert te romantikusan és fegyelmezetlenül viselkednél.

- Nos, - szóltam komoran, miközben tisztában voltam már vele, miről van szó, - nem fogok így viselkedni.

- Nem fogsz könyörögni?

- Nem.

Tarvrille nem válaszolt és amikor föltekintettem rá, láttam, hogy hátrafordulva, a nagy üvegablakon keresztül a másik szobába pillant. Gyorsan felugrottam és láttam, hogy a harmadik szobában ott áll egymás mellett Guy és Mary. A tekintetünk találkozott és Mary ösztönszerűen előbbre jött az ablak felé és megállt az érzéketlen üvegtábla előtt, amely tőlem elválasztotta...

Guy kinyitotta előtte az ajtót és Mary megállt az ajtóban. Sötét prémbundába volt burkolózva; de nyomban láttam rajta, hogy milyen beteg és mennyire csüggedt.

Közeledett felém egy-két lépéssel, azután hirtelen megállt és ott álltunk, félénken és esetlenül, Guy és Tarvrille szemeláttára, egymástól két yardnyira.

- Íme, - szólt Mary, azután erőtlenül elhallgatott.

- El kell válnunk egymástól, Mary, - mondtam én. - Elvesztettük a csatát. Elvesztettük, így van?

- Stephen, semmit sem tehetünk. Vétkeztünk. Megszegtük a szokásokat. Fizetnünk kell.

- Azzal, hogy elválunk?

- Mi mást tehetünk?

- Nem, - szóltam, - nem tehetünk mást...

- Megpróbáltam elérni, - szólt Mary, - hogy maga ne legyen kénytelen Angliából távozni.

- Ez nem fontos, - feleltem.

- De a politikai tervei - a munkája?

- Ez mellékes. A nagy dolog az, hogy maga beteg és boldogtalan - és hogy én nem lehetek a segítségére. Semmit sem tehetek... Elmennék akárhová... hogy magát megmentsem... Azt hiszem, egyebet sem tehetek, mint hogy elválok magától így és megyek.

- Egyáltalán nem leszek - boldogtalan. És magára fogok gondolni...

Elhallgatott és ott álltunk egymás szemébe nézve, szótlanul. Csak egyetlen szót kellett volna még kimondani, de egyikünk sem akarta kimondani egy pillanatig.

- Isten vele, - suttogta Mary végül; majd hozzátette: - Ne gondolja, hogy cserben hagytam, Stephen, szívem. Ne gondoljon felőlem rosszat. Nem mehettem el - nem mehettem el magával.

Arca egyszerre csak lassan elváltozott és Mary sírni kezdett; sírt az én megfélemlíthetetlen játszópajtásom, akit addig soha életemben nem láttam sírni; úgy sírt, mint ahogy csak egy boldogtalan gyermek tud sírni.

- Óh, Mary, édes! - kiáltottam, szintén sírva, és kinyújtottam a karomat.

Átöleltük egymást és könnyáztatta arcunk csókban tapadt össze.

- Nem, - kiáltott Guy elkésve, - megigértük Justinnak...

De Tarvrille megragadta Guynak tiltakozó karját s egy másodperc múlva vállamra tette a kezét.

- Gyere, - monda...

Így váltunk el egymástól Mary meg én.

MÁSODIK KÖTET

HETEDIK FEJEZET.

Újra elülről.

1. §.

Operákban és regényekben az ember ilyen elválás után komor, tündöklő méltósággal távozik. De én, mialatt lementem Tarville házának lépcsőjén, szégyeltem könnyeimet. Az előcsarnok közepén egy márványszobor volt, csalánszövetbe burkoltan.

- A legyek miatt, - mondtam, félbeszakítva szótlanágunkat.

Szavaim sokkal váratlanabban hangzottak el, semhogy Tarville megérthette volna őket.

- A legyek miatt. - Azután hirtelen hozzátettem:

- Bizonyos, hogy Marynek nem lesz semmi baja?

- Az ő érdekében jobbat nem is tehetnél volna.

- Én is azt hiszem. El kell távoznom.

- De hát hova a pokolba menjek, Tarville? Sehogysem tudok eligazodni még a dolgokon...

Majd újabb nehézségek után így szóltam:

- Meg kell mondanom ezt az apámnak is.... És ő azt gondolta... azt várta...

Tarville kinyitotta a nehéz uccai kapu felét a számomra, tétozott, azután lejött velem a széles lépcsőn a fagyos, szürke uccába s elkísért egy pár yardnyira a gyalogjárón is. Szeretett volna mondani nekem valamit, amit nehezebb esett megmondani. Mikor végül megtalálta a szavakat, ezek lényegükben egészen nevetségesek voltak, de mégis oly komolyan hallgattam őket, amily komolyan Tarville beszélt.

- Nem jó Marcus Aureliust idézni, - mondta - olyan embernek, akinek az ujját becsípte az ajtó.

- Én is azt hiszem, - hagytam rá.

- Az ember nem szívesen akar üresfejű frázispuffogtatónak látszani, - szólt Tarville, - de mégis...

- Talán ostobaságnak fogod tartani éppen most, Stratton, de mégis csak erről van szó. Látod, a hátunk mögött van egy - helyzet - öt-hat szereplővel. Itt előttünk - az egész világot értem ez alatt - ezer millió ember van - férfiak és nők - -

- Oh! Mi közöm nekem ezekhez? - kérdeztem.

- Nagyon sok, - szólt Tarville.

Megállt és felém nyújtotta a kezét.

- Isten veled, Stratton, - sok szerencsét!

- Igen, - mondtam, - Isten veled!

Elfordultam tőle. A gyermek módjára síró Marynek a képe hirtelen megvakított és sötétségbe borította számomra az egész világot.

2. §.

Itt voltam sajgó és háborgó lelkemmel. Nem értettem meg világosan, mi történt velem. Megbotlottam, vétkeztem, útvesztőbe jutottam bele; és nem volt több sejtelmem róla, mint az ingoványba süppedt vadnak, hogy mi történt velem, vagy hogy mi módon menekülhetek, vagy egyáltalán szükségem van-e arra, hogy meneküljek.

A vágyódások és a szenvedélyes izgalmak, az utolsó pár hónap haragja, feszültsége és gyanakvása mély barázdákat vájt az agyamban, csatornákat kezdet és vég nélkül, amelyekből lehetetlenségnek tetszett más vágásba terelni a gondolataimat. Gyalázatos dolgokat követtem el, hazugságokat mondtam, visszaéltem egy barátomnak a bizalmával. Szakadatlanul ezekkel az elviselhetetlen tényekkel viaskodtam. Ha valami pillanatnyi szórakozás egy időre ki is szabadított az állapotomból, csakhamar visszaestem belé, mielőtt megfigyelhettem volna, mi történik és azon kaptam rajta magamat, hogy megint csak azon töröm a fejemet, mi módon lehetne megváltoztatni azt, ami már befejeződött, vagy pedig hogy ékesszólóan újra latolgattam mindazt, amit már elviselhetetlen részletességgel meghánytam-vetettem az elmémbe, s igazolni igyekeztem azt, ami igazolhatatlan volt, vagy bosszút akartam állni a legyőzetésemért. Újra meg újra arról álmodoztam, hogy Maryhez fordulok valami megrendítő könyörgéssel, vagy hogy erőszakosan visszatérek újra hozzá és megostromlom újra a helyzetet...

Szellemi és erkölcsi kétségbeesésemnek egyik igen fontos tényezője az volt, hogy az esetet csaknem minden szempontból bizonytalan értékeléssel ítélt meg. A szenvedélyes szerelem lebírhatatlan vad erővel érzi át igazát, s ettől az érzéstől sem okoskodás, sem fegyelmezés nem foszthatja meg soha; nekem az volt a meggyőződése, hogy ebből az érzésből nemsokára oly bűvös szer fog fakadni, amely megbocsáthatóvá teszi majd minden ámtásomat és árulásomat és csillapítja majd gyötrő szégyenemet. És ezek körül a mély belső elfogultságok körül voltak mások is, amelyek éles elkeseredést és gyűlöletet váltottak ki belőlem távolabb álló emberek iránt. Beleavatkoztak a dologba, ítéletet mondtak fogyatékos bizonyító anyag alapján, magyarázatokat fűztek az esethez, nem egyszer teljesen elfogadható magyarázatokat és mindez dühös méltatlankodással töltött el.

Az a logikátlan, de lebírhatatlan meggyőződés élt bennem, hogy jogom van még mindarra a becsülésre, amely megilleti a csorbátlan tisztességű embereket. Görcsösen ragaszkodtam ahhoz a gondolathoz, hogy az, aki becstelen dolgokat követ el, még nem becstelen ember szükségszerűen...

Ez a lelkiállapot, amelyet leírok, meggyőződése szerint, megvan minden emberben, aki olyan ügybe bonyolódott bele, amely kifogásolható és egyben szenvedélyes is. Látszólag szabad még az ilyen ember, pedig nem szabad már: helyzete kíméletlen paradoxonának a rabszolgája.

És többé-kevésbé mély árkokban jártunk valamennyien, amelyeket magunk ástunk önmagunknak a számára, Philip is, Guy is, meg Justin is, és valamennyien képtelenek voltunk arra, hogy türelmesek legyünk, vagy észszerűen képzeljük el a helyzetet. Még mikor aludtunk is, viselkedésünknek, amelyet magunkra kényszerítettünk, az összeszorított ökle megszabta még álmainknak az irányát is.

Látod, kicsi fiam, az eseményeknek ugyanaz a láncolata, amely létrehozta a mélységes elfogultságoknak ezt a rendszerét, megakadályozott engem abban is, hogy újra visszatérjek azokhoz a szélesebbkörű érdeklődésekhez, amelyektől szerelmi kapcsolatom eltávolított. El kellett hagynom Angliát és le kellett mondanom mindazokról a politikai célokról, amelyeket kitűztem volt magam elé. És ha eszembe jutottak ezek a régi tervek, amelyek immár lehetetlen tervekké váltak, akkor reménytelen elkeseredés martalékává lettem csakhamar...

És azután az a sóvárgás, a sóvárgás, amely hasonlatos a fizikai kínhoz, a szívnek az a mohó vágya valaki után, a kimondhatatlanul drága teremtés! Az epekedés egy hang után! Az a kényszerűség, hogy az ember nem mondhatja el többé úgy, mint ahogy megszokta, gondolatait valakinek, aki soha többé nem fogja őt békességben hallgatni! Ebből a magányos kétségbeesésből menekülés volt még a düh is, botrányoknak és összeütközéseknek a tervezgetése is! Ebből a kegyetlen üres vajúdnásból hajlandó voltam kétségbeesetten szabadulni bármilyen izgalom és szórakozás árán.

Mindezekből a dolgokból végül mégis megmenekültem mások támogatása nélkül; de meg akartam értetni veled részletesen azokat a lelki állapotokat, amelyeket keresztül éltem; sok emberrel megesik és meg fog esni talán veled is, hogy keresztül kell élned a sötétségnek és a gonosz kínlódásnak ezt az időszakát. Ha az árkot csak egy kicsit mélyebbre ásod, egy kicsit kevésbbé megmászhatóvá; ha a temperamentumod csak egy kicsit kevésbbé vérmes, akkor feléd mered ilyenkor az öngyilkosság gondolata. Sőt az öngyilkoságnál rosszabb dolgoknak a gondolata. Fenyegét az önbecsülésnek az a megfogyatkozása, amely kábítószerekhez és izgató vétkekhez vezet az embereket, s arra sarkalja őket, hogy dacoljanak szégyenletesen azzal az álmodó nemesebb énjökkel, amellyel oly alávaló módon visszaéltek. Ugyanazokba a sötét posványokba mártottam a lábamat, amelyekbe mások belefulladtak. És megértettem, hogy miért fulladtak bele.

És bűnömnek és felháborodásomnak az érzése megízleltette velem azt, hogy mit érezhetnek azok, akiket börtönbe vetnek. Tudom, mit tesz harcban állni az egész világgal.

3. §.

Az első tervem, mikor külföldre utaztam, az volt, hogy a Harburyban szerzett francia nyelvtudásomat, amely szegényes és iskolás tudás volt, folyékony beszélni tudássá fejlesztsem ki; azután elmegyek majd Németországba, ahol ugyanezt teszem a német nyelvtudásommal s azután ott maradok majd talán Németországban, hogy tanulmányozzam a német társadalmi viszonyokat és - a német hadsereget. Arra gondoltam, hogy amikor száműzetésem leteltével visszatérhetek majd Angliába, be fogok lépni esetleg újra a hadseregbe.

De mindezek nagyon vérszegény tervek voltak, amelyek kifáradt agyamban fogantak s ezért csak erőtlen lassúsággal fogtam hozzá a megvalósításukhoz.

Párizsba utaztam; de Párizsban sutba dobtam az összes addigi terveimet és Svájcba utaztam.

Nagyon világosan emlékszem rá, hogyan érkeztem meg Párizsba. Alkonyat felé érkeztem - azt hiszem a St.-Lazareon vagy a Gare du Mordon; a poggyászatot elküldtem a Rue d'Antinre abba a kis szállóba, ahol lakást béreltem s minthogy féltem szobáimnak az elhagyottságától, elhatároztam, hogy egyenesen egy vendéglőbe megyek és megvacsorázom.

Emlékszem, hogy éppen akkor indultam sétára az uccákon, mikor kezdtek az üzletek és kirakatok és az uccák lámpásai kigyulladni és sokáig járkáltam a párizsi uccák ragyogó nyüzsgésében, míg végül betértem vacsorázni a Café de la Paix-be.

Valamikor te is meg fogod majd ismerni azt a sajátságos, éles, határozott izgalmat, amelyet Párizs támaszt az emberben. Minden nagy város izgató, de azt hiszem, mindegyik más-más módon.

És amikor valamelyik boulevardon lefelé sétáltam a dolgok középpontja felé, egy nőt láttam közeledni az egyik mellékuccából, egy nőt, akinek volt valami a testében és valami a

tartásában, ami igen élesen Maryre emlékeztetett. Lehajtott fővel haladt s amikor elmentünk egymás mellett, föltekintett rám, de nem azzal a bujálkodó mosollyal, amely az osztályabéli nőket jellemzi, hanem nyugodtan, barátságosan. Az arca egészséges és határozott kifejezésű volt.

Továbbmentem és tétováztam. Különös ösztön vett rajtam erőt. Visszafordultam. Nyomon követtem ezt a nőt keresztül az úttesten és egy darabig a túlsó gyalogjárón is.

Arra emlékszem, hogy ezt tettem; de arra már nem emlékszem tisztán, hogy mi járt akkor az eszemben. Azt hiszem, az a szemében felvillanó fény ragadott meg, amely mintha baráti együttérzést sejtetett volna. Mintha menekülés reménye csillant volna felém vigasztalanságomban.

Majd nyomban rá elkövetkezett a megdöbbenés és a visszahatás. Elfordultam és tovább mentem az utamon. És soha többé nem láttam őt.

De azután később kimentem újra Párizs uccáira, hogy megkeressem ezt a nőt. Reménnyé, vággyá vált számomra.

Meglehetős ideig kerestem azt a nőt, talán egy félóráig, de az is lehet, hogy két óra hosszat. Jártam-keltem, a nők arcát vizsgálva fürkésző szemmel, keresztül-kasul a különböző vakítóan megvilágított helyeken, az árnyékos sötétség ingoványaiban, az imbolygó tükröződések és mulékony csillogások között.

Egyik pontja voltam a lassan mozgó, kalandkereső emberi lények rengeteg áradatának.

Keresztülvágtam nagy forgalmi gócon, meg-megálltam tündöklő kioszkoknál, észrevettem egy-egy sor elmosódó arcot, amint lenéztek rám az omnibuszok zománcos tetejéről...

Feszült figyelmem, amely eleinte egyetlen személyre irányult, ugyannyira, hogy nem törődtem semmiféle szórakoztató élménnyel, szinte észrevétlenül ellanyhult s kezdtem tudomást venni általában a körülöttem lévő dolgokról.

Az a nő, akiről eredetileg szó volt, mintha köddé foszlott volna. Kezdtém rátekinteni a férfiakra és nőkre, akik ott ültek a kis asztalkák mellett a kávéházak ablakai mögött, sőt a terraszokon is, - mert az idő még száraz és derült volt.

Szemügyre vettem az arcokat, miközben elhaladtam mellettük. Többnyire olyan arc volt egytől-egyig, amelyet bizonyos üres mohóság tett elevenné. Volt köztük sok csúf arc, sok igen közönséges és hitvány, de volt a tolongó tömegben egypár kedves, sőt csaknem bájos arc is.

Volt valami patetikusan ingerlő a számomra abban, ahogy ez a sok ember összesöprődött abban a kis fényességben, az öröm és kaland után való vágynak valami gyöngye közösségébe. A türelmesség, társulás és szövetkezés érzése kezdett szóhoz jutni bennem. A boldogtalanságnak vagy legalább is az örömtelenségnek külső sötétségéből jöttek el ide valamennyien úgy, mint ahogy én is idejöttem.

Olyan teremtményhez hasonlítottam, aki visszacsúszik megint valami mély víztömeg felé, amelyből valaha régen kiemelkedett a napvilágra és a levegőbe. Mintha rég elfelejtett dolgok, születésem előtti tapasztalatok, ősrégi emlékek varázsereje unszolt volna arra, hogy vegyüljek bele megint ki nem elégített szenvedéllyel abba az életbe, amely körülvettem.

Majd egyszerre előtört egy érzésnek a hulláma, amely félig önmagamtól való undorodás, félig félelem volt. Ez az örvény lefelé húzott ismeretlen mélységekbe...

Megállítottam egy arra haladó bérkocsit, hazahajtottam egyenesen kis szállodámba, kifizettem a számlámat és elcsíptem még egy éjjeli vonatot, amely Svájcba indult.

Az egész hosszú éjszaka fájt a fejem és ébren feküdtem, ide-oda lökdösődve és a kerek ritmusára figyelve. Párizst nyomban elfelejtettem, mihelyt a hátam mögött hagytam és gondolataim szakadatlanul ott kóvályogtak Justin, Philip és Mary körül, meg azokon a dolgokon, amiket mondhattam és tehettem volna.

4. §.

Egyik nap, február vége felé, Veveyben találtam magamat. Mikor lágyult az idő, Montanából mentem le oda. Montanában találkoztam egypár oxfordi ismerősömmel és megtanultam lábszánkózni, összeismerkedtem futólag néhány idegennel is, mint ahogy szokás az ilyen téli sportos szállodákban; de most ezek az emberek mind visszaindultak Angliába s én ott maradtam megint egymagamban.

Tompult, haragos és boldogtalan voltam még mindig, tele önmagamnak a hibáztatásával és komor méltatlankodással; de hasonlatosan az égbolthoz, amely néha váratlanul előbukkan a viharfelhők közül, bennem is hangulatok új sorozata volt támadóban.

Váratlanul leptek meg.

Egy derült, ragyogó délután ott ültem a védőfalon, amely a hársak alatt húzódott tova a tó partján és irigyeltem azokat az embereket, akik úton voltak hazafelé Angliába, hogy ott dolgozzanak és másoknak használjanak. Magamra gondoltam, megrontott pályafutásomra, bemocskolt becsületemre, próbára tett jellememre, és nagy ürességet éreztem.

Az angol politikai életben soha többé nem juthattam szerephez. Teljesen valószínűtlen volt, hogy a három év leteltével a pártvezérek újra tekintetbe vegyenek. És azután úgy éreztem, hogy nyomorék lettem. Énem másik fele, lelkem társa és erősítője elszakadt tőlem. Csonka emberré lettem. Az életem kárhozatra volt ítélve; belekerültem az ödöngő, erkölcsileg béna, angol száműzöttek sorába.

Föltekintettem. A nap leáldozóban volt; meleg fénye ráhullott a távoli savoyai hegyekre és a tó ragyogó tükrére. A tündöklő, nyugodt nagy víztükör megragadott és lenyűgözött. «Végem van!» A tóra és a hegyekre hulló fény, egy madár gyors lecsapása a víz felszínére és valami bent a szívemben - meghazudtolt.

- Micsoda ostobaság! - mondtam és úgy éreztem, mintha valami sötét felhő, amely beárnyékolta, elvonult volna a lelkemről.

Savoya felé bámultam merően, mintha az a föld szólt volna hozzám.

Miért tűrjem, hogy egész életemet egy rövid esztendőnek a botlásai és viszontagságai irányítsák? Miért legyek a következmények láncolatának rabszolgája? Miről álmodtam ezalatt az egész idő alatt?

Amott távol óriási fensíkok terülnek el, amelyeket sohasem láttam, soha lábbal nem tapostam. És túl rajtuk nagy síkságok és nagy városok vannak és ezeken túl ott a tenger és így tovább, nagy térségek és dolgok változatos sokasága mindenütt kerek e világon.

Mi közülük *ehhez* azoknak a dolgoknak, amiket elkövettem és azoknak, amiket elmulasztottam; mi közülük *ehhez* a reményeknek, amelyek kipusztultak belőlem, a könnyeknek és a haragnak?

És ez a gondolat csodálatos módon annyira a hatalmába kerített, hogy a kérdés csakhamar maga után vonta ezt a még megdöbbenőbb másik kérdést: mi közülük mindezeknek én hozzám?

- Szállj ki tennenmagadból! - mondták a nagy hegyek, mondta a világnak minden szépsége. - Bármít tettél és bármennyit szenvedtél, semmiség csak ahhoz a kimeríthetlenséghez képest, amivel az élet kínál. Mi mindnyájan a tied vagyunk, csak úgy, mint ahogy a tied a mult.

Mintha elfelejtettem volna és most egyszerre megint eszembe jutott volna, milyen mérhetetlenül változatos lehet az élet. Mintha Tarville elhanyagolt szavai kicsiráztak volna lelkem sötéttségében és most gyümölcsöt termettek volna...

Nem tudom megmagyarázni, mikép támadt ez a hangulatom. Tőlem telhetően igyekszem leírni, de nem könnyű feladat leírni sem. És azt hiszem, hogy teneked, akinek, remélem, nem lesznek oly sötét tapasztalataid, mint nekem voltak, lehetetlenség megérteni ennek a hangulatnak a mérhetetlen fölemelő hatását...

Emlékszem rá, hogy egyszer csónakon ülve kerültem ki a Han-cseppkőbarlangból, miután két órát töltöttem el a sötéttségben; és mikor kijutottam a rendes nappali világosságba, amiben egyáltalán nincs semmi csodálatos, a ragyogás előttem úgy hatott rám, mintha harsonaszót és örömujjongást hallottam volna, mintha zászlókat láttam volna lengedezni, mintha napkelte lett volna.

És így voltam ezzel a hangulatommal is, amely a megkönnyebbülést jelentette számomra.

Van Peter E. Noyesnak, Emerson e furcsa visszhangjának, akit az emberek mindig újra fölfedeznek és aztán újra elfelejtenek, egy mondása, amely mélyen megragadott: - «Minden teremtettt lélek egy birodalomnak az örököse, és sorsa az, hogy verembe hull.»

Ez a kép csodálatosan alkalmas arra, hogy jellemezze lelki állapotomnak a változását és szemléltesse az ellentétet aközött a szenvedélyes egyéni bonyodalom között, amelynek hálója engem fogva tartott, és az életnek aközött a határtalan birodalma között, amely körül fog mindannyiunkat és mindnyájunk számára nyitva áll oly mértékben, amily mértékben ki tudunk emelkedni saját egyéni mivoltunkból - egy általánosabb én színvonaláig. Én mintha ott csüggttem volna régi, kínzó barlangüregemnek a szélén, merően rábámulva a világ soha el nem képzelt nagyságára, miközben az égből soha nem remélt szellő legyezte az arcomat.

Azt hiszem, hogy az «üdvözülni» szónak, amelyet a vallásos emberek szoktak használni, nagyon hasonlít az értelme ehhez az élményemhez. Ha nem is ugyanaz, nagyon rokon vele. Mintha egy mély veremből kifelé kapaszkodna valaki egy határtalan szabad térségbe, amelyet oly mértékben foglalhat el mindenki a maga számára, amily mértékben tiszta képet tud szerezni magának róla.

De ezeket a finom megkülönböztetéseket ráhagyom a teológusokra. Tudom, hogy mikor estefelé visszaérkeztem Veveybe a szállómba, a lelkem meg volt gyógyulva, az akaratom újra erős lett és a gondolataim újra tervekké tömörültek össze. És tudom azt is, hogy ugyanaznap, mikor kora délután elindultam hazulról, még csüggedt és fásult ember voltam...

5. §.

Másnap a hangulatomat újra csüggedés váltotta fel. Mintha az a világosság, a megkönnyebbülésnek az az érzése, amely oly tisztán és erősen ragyogott ki a lelkemben, megint elhagyott volna. Komolyan igyekeztem újra visszaszerezni. De nem tudtam s azt vettem észre, hogy újra rabja lettem régi, szűk elfogultságaim kényszerének.

Azt gondoltam, hogy talán úgy nyerem vissza újra ébredő reményeimet és nyugalمامat, ha felkapaszkodom egyedül valami magas elhagyott helyre és ott gondolkozom. Nagyon vonzott az a kép, amint elképzeltem magamat fent a magasban a hőség és a lárma fölött, érintkezve a levegőéggel.

A hegymászásra a legrosszabb idő volt akkor s a pillanat hevében egyebet nem tehettem, mint hogy megindultam fölfelé a Rochers de Naye-re a rossz oldalon s megpróbáltam olyan ösvényt találni, amely nem volt sem csúszós, sem nedves. Próbálkozásom eredménytelen volt. Egy helyütt lecsúsztam egy nedves partról néhány yardnyira és végül egy gyökérben kapaszkodtam meg. Ha még tovább csúsztam volna lefelé, akkor most nem írnám ezt a könyvet számodra, kicsi fiam. Végül nagyon kimerülten és zúzódásokkal tele érkeztem haza, anélkül, hogy fönt a magasban gondolkozhattam volna...

A harmadik éjszaka ezután a kirándulás után, az ágyamban egyszerre csak nagyon éberre és tisztánlátóvá lettem - hajnali két-három óra tájban lehetett - és az élet víziója újra visszaköltözött belém, kiszélesítve, ragyogóvá téve lelkem szemhatárát.

Mintha az a nagy csöndesség, az érzékelhető világ mögött, fölötté és körülötte, valahogyan érintkezésbe lépett volna velem. Rámparancsolt, hogy öntsek erőt a lelkembe és foglalkozzam újra azokkal a gondolatokkal és szándékokkal, amelyek megrezdültek és sarjadzani kezdtek bennem, mikor hazatértem Angliába Dél-Afrikából.

- Ereszd szélnek a szenvedélyedet!

De én erősködtem, hogy ezt nem tehetem; Maryre gondoltam, a békóba nyugözött és keservesen zokogó Maryre, sérelmem és vereségem sajgó emlékére, a bujkálás és lelepleztetés szégyenére, egymástól való kínos elszakításunkra.

- Nem baj, - válaszolt a csöndesség, - végül mindez arra való csak, hogy megacélozzon nagyobb feladataidra...

- Nem tudok felejteni, - makacskodtam.

- Ne is felejts; de egyelőre ez nem vezet sehová; ez a fejezet véget ért; nyugodjál bele és foglalkozzál ezekkel az egyéb dolgokkal. Te nemcsak az a Stephen Stratton vagy, aki házaságtörés részese lettél; ebben a némaságban nagyon kicsi és távoli pont ez a Stephen Stratton; itt és énelöttem te ember vagy - minden ember - ezen a kerek világon, ahová sorsod vetett.

- De Mary, - erősködtem, - Maryt elfelejteni árulás volna, hálátlanság, mikor tudom, hogy szeret engem.

De a csöndesség nem is parancsolta rám, hogy felejtsem el Maryt; azt követelte csak, hogy fordítsam most arcomat afelé a nagy munka felé, amely az emberiségre vár.

- És mi ez a munka?

- Ez a munka, amennyiben neked is részed van benne, először is a megértés és megfejtés munkája, s azután a végrehajtásé. Ki kell dolgoznod a magad egyéniségéhez mérten azt a gyötrő részvétet, azt a rend és igazság után való vágyat, amely át meg át itatja a lelkeket. Járd be a világot, barátkozzál meg az étellel, használd fel azt a zavarosan vívódó agyvelőt, amelyet oly kínosan emeltem ki a holt anyagból...

- De ki vagy hát te? - kiáltottam bele hirtelen az éjszakába. - Ki vagy te?

Fölültem ágyamnak az oldalára. A virradat kezdte éppen oszlatni az éjfél utáni órák alaktalan feketeségét.

- Az ágyamnak valamelyik furcsa szöglete, - mondtam.

De hát - - -. Hogy jutottam hozzá ehhez a furcsa szögletéhez az ágyamnak? *Mi* ez a világosan látó csöndesség?...

6. §.

Hadd beszéljek neked, kicsi fiam, inkább a gondolataimról, mint a hangulataimról, mert azokkal kapcsolatban végül eljut az ember olyasvalamihez, aminek van megrajzolható formája és mérhető anyaga; és megszűnik a viaskodás meghatározhatatlan dolgokkal és az erőlködés, hogy metaforákkal és képletes hangokkal értessünk meg olyan dolgokat, amelyek, noha testetlenek, hangtalanok és fénytelenek, mégis végtelenül elhatároltak és reálisak is. És aztán szívemnek ezzel a rejtelmes és finom változásával egyidejűleg változott gondolataimnak a minősége és értéke is. Mintha a tapogatózások és tévedések útvesztőjéből kiemelkedtem volna, hogy távolabbra és szabadabban lássak, mint eddigelé bármikor életemben.

Elmondtam már, hogy zavaros és sebzett lelkiállapotomban azt az együgyű tervet ragadtam meg, hogy tökéletesíteni fogom a nyelvismereteimet és ennek a köpönyege alatt szemügyre fogom venni egy kissé a német katonai szervezetet.

Most az efféle jelentéktelen regényességet félrelökte az elmém. Visszanyerte régi erejét, hogy áttekinthesse újra az élet egészét és benne az én helyemet. Képes volt foglalkozni újra azokkal a gondolatokkal, amelyeket szenvedélyünk vihara egy időre háttérbe szorított elmémben. Foglalkozni kezdtem újra mindazokkal a széles általánosításokkal, amelyek délafrikai tapasztalataim alapján alakultak ki bennem, s amelyeket nem hozzáidomítottam, hanem inkább beleerőltettem csak az angol politika formuláiba. Fölidéztem emlékezetembe újra a brit imperializmusból való kiábrándulásomat és azt a határozatlan, de sokat meghányt-vetett sejtelmemet, hogy a vállalkozás és a munka között, a mezőgazdaság és a kereskedelem, pénzügy és nagytermelés között mélységes ellentét és összeütközés van, és éreztem, hogy ez a sejtelmem sokkal közelebb jár a valósághoz, mint a pártpolitika és a hazafiság vitás kérdéseinek bármelyike, amelyekre az emberek rápazarolják az életüket.

Ami Anglia és Németország versengését illette, amely annyira úrrá lett Európa képzelődésén, megállapítottam, hogy míg régebben nagy fontosságot tulajdonítottam ennek a versengésnek, most egyszerűen nem hittem többé a jelentőségében. A civilizáció szempontjából veszedelemnek tekintettem, oly forrásnak, amelyből rombolás és visszaesés fakadhat; de hogy végeredményben fontos volna az, hogy Anglia és Németország hogyan vagy mikor mérkőzik meg egymással és hogy melyikük győz, ezt nem hittem. Az emberiség fejlődésében ez a mérkőzés kisebb jelentőségű, mint volt a Flandriáért vívott harc vagy Franciaország és Burgundia háborúi.

Kezdték már megérteni, hogy Európa nem több a történelem könyvében, mint egyik lapjának a behajtott csücske, - régebben úgy, mint a legtöbb európai, azt hittem, hogy Európa az egész történelem, - és új erőre kapott lelkem látni óhajtotta az egész világot, hogy fogalmat alkothasson azokról a nagyobb erőkről is, amelyek elszigeteltségünk körén kívül működnek.

Mit művel az emberiség, mint emberiség? Mi a lényege annak a világfolyamatnak, amelynek én is része vagyok? Miért legyek kénytelen a bölcsőtől a sírig viselni koromnak és nemzeti-ségemnek a szemüvegét, pusztán mint a kereszténységnek egyik tagja, aki elfogadom a világfelfogását, régi antagonizmusait, nem-reális céljait?

Elviselhető volt ez talán addig, amíg befogadott tagja voltam annak a kis világnak, amelybe sorsom vetett; de most, amikor ebből a kis világból kitaszítottak, tisztán láttam a képtelenségét.

Vagy világpolgárrá kellett lennem, vagy egyáltalán nem maradhattam meg. Mintha efelé az utóbbi megoldás felé közeledtem volna már. De most körülnéztem és kezdtem kifejleszteni magamat azzá, amivé még a mai nap is igyekszem lenni: az emberiség fiává, annak a hálónak

az öntudatos szemévé, amely az emberi erőfeszítésből és kuszáltságból szövődve körülfonja egész földgömbünket...

Mindez, amint mondom, úgy jutott az eszembe, mintha hozzátartoznék lelkem fel-frissüléséhez első szenvedélyes eltévelyedése után.

És mintha ugyanennek az átalakulásnak természetes és nyilvánvaló része lett volna az is, hogy beláttam, hogy tudatlan és szűklátókörű vagyok, még pedig ez vagyok egy olyan világban, amely úgy szenved, mint az iszapos verembe jutott vadállat, a tudatlansága és a szűklátóköre következtében. Ennélfogva az volt nyilván a tennivalóm és azt tűztem ki célul magam elé, hogy a tudatlanságomat csökkentsem s megfigyeljek és tanuljak teljes erőmből.

Úgy éreztem világosan, hogy az a kötelességem, hogy kijussak a szállodák és a kényelmes semmittevés országából s elmenjek keresni az emberiség belső kapcsolataira vonatkozó tényeket és kulcsokat, közelebb a dolgok földi gyökereihez. És a gondolataim India és Kína felé fordultak, az emberi halmozódás e rengeteg talányai felé, még pedig oly rendkívüli kényszerűséggel, mint amikor a misztikust valami szellemszózat idézi valahová.

Úgy éreztem, hogy el kell mennem Ázsiába és Ázsiából talán a világ körül. De különösen Ázsia nagyszerűsége nyűgözött le. Látni akartam a Keletet, nem mint látványosságot, hanem mint azt a forraló kádat, amelyben az emberiség sorsa fő és erjed...

7. §.

Közölnöm kellett az apámmal a terveimet. Többször hozzáfogtam a levélíráshoz, de egész csomó levelet összetéptem és keservesen vesződtem a szállodai tollakkal.

Eleinte megpróbáltam leírni a változást, amely lelkemben végbement, megpróbáltam némi fogalmat nyújtani neki az új világosságról, a megkönnyebbülésről, amelyben részem volt.

De milyen nehézkes ez a mai világ a maga megfertőzött és megmérgezett frázisaival és a maga össze-visszabogozott félreértéseivel!

Életemben ezúttal írtam először olyasvalamiről, ami lényegében vallási kérdés volt. Írtam pedig olyasvalakinek, akinek hivatása a vallás volt, és nem tudtam olyan szavakat találni, amelyekkel világosan szólhattam volna hozzá, anélkül, hogy ki ne tegyem magamat a félre-magyarázás lehetőségének.

Egyik este aztán kétségbeesett elszánással kiöntöttem szívemet, ahogy írás közben éreztem, egy furcsa, hosszú levélben. Életem egyik legmélységesebb bánata fogott el, mikor a múlt télen ott láttam az apámat holtan magam előtt, azért, hogy nem kockáztattam meg azt, hogy esetleg félre talál érteni, és nem tettem postára ezt a levelet. De mikor másnap a reggel világosságában újra elolvastam, oly szónokiasnak találtam, annyira telinek - hogy úgy mondjam - ájtatos bombasztokkal, a bennem élő mély érzések annyira torz másának, hogy szégyeltem postára tenni és apró darabkákra szaggattam. Azután a legrövidebb értesítést küldtem el helyette az apámnak.

«Semmi okos tennivalóm nincsen itt Svájcban», - írtam neki. - «Bánnád, ha Keletre utaznám? Szeretnék látni valamit abból a világból is, amely Európán kívül esik. Azt képezem, hogy ott távol akadna valami dolgom. Persze ez az utazás nem fog kitelni a mostani költőpénzemből. De tőlem telhetően takarékoskodni fogok...»

Az apám még tömörebben válaszolt:

«Rendben van. Küldök majd egy pár hitellevelet a számodra poste restante Rómába, mert ez az utadba fog esni. Minden jót kívánok, Stephen. Örülök, hogy Keletre utazol s nem maradsz ott tovább is Svájcban. »

Itt ülök most és azon tűnődöm, kicsi fiam, vajjon mit gondolhatott az apám, mit sejtett, mit értett meg.

Szerettem az édesapámat és kezdtem megérteni, hogy ő is szeret engem csodálatosan... El nem tudok képzelni senkit a világon, aki apámnál rátermettebb lehetne a papi hivatásra; minden papi uralom ráteszi a kezét, ha csak teheti, még pedig igen bölcsen, az apaság címére és méltóságára; és mégis éppen ebben a kérdésben gyanítgatásra vagyok csak utalva - nem tudom, vajjon az édesapám imádkozott-e valaha úgy, hogy kitérte szíve minden redőjét az Isten előtt. Vannak pillanatok, amikor az élet kifejezéstelensége csaknem teljesen erőt vesz rajtam, amikor úgy érzem, mintha valamennyien aludnánk vagy ájultan hevernénk s csak valamicskével volnánk különbek a csendesen kérődző barmoknál. Miért is nem beszélgethettünk, miért is nem beszélgettünk egymással?... Túlságosan félünk a mélységektől, riadósan illedelmesek vagyunk, szinte a rögeszme erejével. Nincs meg bennünk sem a testnek, sem a léleknek a bátorsága...

Csaknem nyomban elutaztam Rómába. Ott időztem egypár napig, elláttam a felszerelésemet és közbe-közbe elnézegettem a halottaknak azt a nagyobb városát, amelynek mintegy az ölelő karjai között terül el a modern város. Kezdték már érdeklődni olyan dolgok iránt is, amelyek kívül estek az agyamba vésődött barázdákon, bár ezek a mély és érzékeny barázdák még mindig megvoltak bennem. És végül csaknem kíváncsian járkáltam már ide-oda Rómában, a körvonalait nézegetve annak a nagy elhagyott városnak, amelynek óriás méretű csontjain a középkor templomai és palotái úgy tűnnek fel, mint valami nagyszerű kert térségein és omladékaiban a felburjánzó gyom.

Az egyik nap a Fórumon találtam magamat, azon az imperializmuson gondolkozva, amely Julius Caesar bazilikáját építette, és összezsugorított nyomait összehasonlítottam azzal a nagyobb második kormányzati erőfeszítéssel, amely Konstantin idomtalan boltíveit hagyta emlékül a világnak.

Ez utóbbiakkal szemben leültem fönt a Vesta szüzek templomának romjai között és el-tűnődtem azon az újabb rekonstrukción, mikor a birodalom, a maga elsatnyult tudományával és semmivé zsugorodott irodalmával és bölcséletével, a maga pénzügyi és társadalmi züllöttségében, a maga teljesen holtta dermedt becsületérzésével és hazafiságával - újra egyesült, kétségbeesett erőfeszítést téve arra, hogy folytassa birodalmi létét, mindazzal, ami a legcivódóbban türelmetlen és romboló elem volt a kereszténységben, - de voltaképpen csak azért, hogy befejezze az általános lehanyatlást.

Egész Európa mindmáig nem sokkal több, mint ennek a kudarcot vallott kísérletnek a folytatása: a szétmállóban lévő római birodalom.

Maguk a templomok, amelyeknek kupolái észak felé emelkednek a régi maradványoktól, őrzött kövekből épültek és gombaszerű parazita növényekhez hasonlatosak. És a turisták hosszú sora kígyózik napról-napra keresztül-kasul ezeken a térségeken, rámeredve a márvány-töredékekre, a boltívekre, a lehullott faragványokra és a gazdagon kiképzett oszlopfejekre, anélkül, hogy a lelkük bármivel is elmélyülne vagy megvilágosodnék...

Rájöttem, hogy mindezt levél formájába kezdtem önteni Mary számára. Írtam neki magamban, úgy, mint ahogy sok ember magában beszélget. És emlékszem, hogy a Palatinus-dombon

járváltam, azon az ötleten tünődve, hogy írok Marynek egy hosszú levelet, egy hosszú folytatólagos levelet, holmi naplót a benyomásaimról és gondolataimról, hogy valamikor, évek múlva, átnyujthassam majd neki.

Az ember az efféle ötletet nem szokta megvalósítani; hiszen sokkal kényelmesebb dolog csak elképzelni és meg nem írni az olyan levelet, amelynek kézbesítésére alig van remény. De évek során át légies leveleket írogattam Marynek a gondolataimban, amelyekre sohasem kaptam választ, - míg végül a nyilvánosság számára való írás megszokása és az életben betöltött új szerepem egyre sokasodó érdekei gondolataimat más irányok felé terelték.

8. §.

Egy reggel, úton Brindisiből Egyiptom felé, virradatkor a hajó födélzetére mentem, mert lelkem nyughatatlan volt és nem tudtam aludni. Egyetlen magános utas volt még ébren a fedélzeten, aki oly feszült érdeklődéssel figyelt egy rózsaszínű világításban égő sziklás partvonalat tőlünk észak felé, hogy egyideig észre sem vett engemet.

- Ez Kréta, - szólt végül, amikor észrevette, hogy ott állok mellette.

- Kréta! - szóltam.

- Igen, - mondta, - Kréta.

Közelebb lépett hozzám.

- Ez, uram, - monda beszélgetésre provokáló rajongással, - a legcsodálatosabb sziget, a melyet valaha láttam, - föltétlenül a legcsodálatosabb.

- Ötezer évvel ezelőtt, - folytatta egy kis szünet után, amelyet szinte kiszámítottnak tartottam, - palotákat építettek rajta, jobbakat, mint a legjobbak, amelyeket manapság tudunk építeni. És tele voltak igazi modern dolgokkal. Voltak fürdőszobáik, pompásan felszerelt fürdőszobáik - és csodálatos volt az egészségügyük - csodálatos. Igazi - amerikaiak voltak. Jobb művészek szolgálták ki őket, mint az önök királyát. Bizony! Minos nevetett vagy kétségbeesett volna a windsori bútorok láttára. És amiket aranyból készítettek, uram, - manapság sehol sem tudnák utánok csinálni. Semmi pénzért a világon. Virágzó életet éltek... És tudtak írni is - már a föníciaiak előtt. Ma senkisé tudja elolvasni az írásukat, de megvan. Ötven évszázaddal ezelőtt volt ez így náluk; és ma... Narancsot és citromot termelnek. És marakodnak... Elmult minden dicsőségük... Mintha kínosan fölvergődtek volna bizonyos magasságig és azután - kimerültek volna. Ez az egész Földközi-tenger - kifáradt tenger...

Ez volt érdekes beszélgetésünknek a bevezetése. Útitársam amerikai ember volt, egy vagy két évvel fiatalabb, mint én, és azt mondta, hogy Egyiptomot megy megnézni.

- A mi országunkban, - magyarázta, - nagy a hajlandóság arra, hogy ezekről a kifáradt vidékekről teljesen megfeledkezzünk. Nagyon is nagy. Nem esnek bele a perspektívánkba. Azt hisszük, hogy az egész áldott világ örökös üzleti versengés. Először Yukatánban sujtott le az a gondolat, hogy ez nincs így. Hiszen a világ tele van régi üzleti versengések és hetvenkedő kezdeményezések maradványaival. Amerikaiasság? - Mindig volt amerikaiasság. Ez a Földközi-tenger valósággal régi Amerikáknak a múzeuma. Azt hiszem, hogy Tyrus és Sidon azt gondolta, hogy az egész idő alatt folyton teremtő munkát végzett. Ez az, ami gondolkodásra kényszerített. Mi hát az, ami a valóságban történik? Miért van az, hogy mindenütt a világon - romok között járkálunk ide-oda - mindenütt! És ezek a romok olyasvalaminek a romjai, ami

éppen olyan jó, mint bármi, amit manapság csinálunk. Sőt, némely esetben jobb is. Ez az, ami annyira lehangoló...

Gidding volt, aki most testi-lelki jóbarátom és üzlettársam. Élénken emlékszem a reggel friss lehelletére, mialatt Kréta tovatűnt előlünk észak felé s én Gidding szavaira figyeltem.

- New-York Harbournál indultam el egy hónapja, s mikor visszatekintettem a felhőkarcolókra, - mondta, - hirtelen ez jutott eszembe: ezekből lesznek a legközelebbi romok.

Ennyire emlékszem első beszélgetésünkből; a többi része ma már elmosódott bennem.

Összeismerkedtünk, minthogy egyedül utaztunk mind a ketten, s amíg Gidding el nem hagyott a maga útján Abydosban, bizonyára az egész idő alatt folyton beszélgettünk. És csaknem folyton az emberi végzetet fejtegettük, az emelkedés és a hanyatlás okait, és azt a kérdést vitattuk, vajjon az utolsó pár emelkedő évszázadban, amelyet a világ megélt, van-e valami maradandóbb, mint az a számtalan kezdeményezés volt, ami egytől-egyig füstbe ment a multban.

- A tudomány, - szoltam én egy kissé kételkedve.

- Cnossusban ott élt Daedalus, uram, ötven évszázaddal ezelőtt. Daedalus! Bizonyos, hogy az igazi tudományok mestere volt. Nem kételkedem benne, hogy tudott repülni is. Ha acéljuk nem volt is nekik, volt sárgarezük. Túlságosan nagyra vagyunk azzal a mi pár modern apróságunkkal.

9. §.

Volt valami nagyon meglepő és drámai az átkelésben Európából Ázsiába. A hajó lassan halad keresztül a sivatagon, amely elér csaknem egészen a hajóig; homokbuckák és töltések váltják fel egymást; tevéket látunk szinte a nyílt tengeren, valami régi rendeltetési hely felé tartva; nyilván egy torlaszon kelünk most át: - a csatorna mindebből semmit sem változtatott meg.

Szuez az első darab zsibongó Kelet, csupa láрма és elevenség. És azután, e pillanatnyi sürgés-forgás után, kijut az ember a Vörös-tenger szomorú, sötétkév víztömegébe. Jobbról-balról a partmellék keserves, kiaszott sivárság; keleten komoran bíborodó hegyek nagy bátyája tornyosul a Sinai-félszigeten. A táj nem hasonlít semmiféle európai tájképhez. A hajó lassan halad, mintha a térképen meg nem jelölt veszedelmek leselkednének előtte.

Új világ ez, melynek új a légköre.

Azután egyre tikkasztóbb léghullámok követik egymást. Elkezdnek működni a géplegyezők és megjelennek a fehér ruhák. Mindenki leveti európai öltözetét és ázsiai ruhát ölt fel.

Még maga a nap is, amely haragosan és hirtelen kel föl a forró éjszaka után, ismeretlen ázsiai nap.

És így halad az ember lefelé a zátonyszegélyes víziúton Adenig. Az utat elhagyottnak látszó világítótornyok tarkítják, amelyek mintha felügyelet nélkül világítanak, s néha-néha mélabús elszigeteltségükben meglóbbálják nagy, ritmikus fénykarjaikat.

Majd egyszerre eltűnik a föld az adeni utolsó latinvitorlával együtt és odakünn vagyunk az Indiai-óceán rekkenő, viharos egyhangúságában, a kéklő szemhatár börtönében, amelynek titáni méreteiben a gépek mintha hasztalanul zakatolnának.

Napokig fel s alá járunk a hajón, eszünk, szunyókálunk, újra eszünk, fecsegünk céltalanul és hálát adunk az égnek még egy repülőhal felbukkanásáért vagy egy füstfelhőért is, amely a szemhatár fölött gomolyog, mert kiragadja egy kissé az ember lelkét olajos, zubogó börtönéből!...

Tikkasztó, baljóslatú késlekedés; rosszat sejtető, jelentős szünet: ez az utazás még mindig Európából Indiába.

Azt hiszem, hogy amikor te fogsz Indiába utazni, kicsi fiam, ez a praeludium el fog már enyészni; luxusvonatban fogsz robogni Calaisból Bakun vagy Konstantinápolyon keresztül és nem lesz részed többé ebben az óvatos komor közeledésben India felé, határtalan tengeri mérőföldeken keresztül.

De én még így mentem Indiába. Mintha minden kitágult volna körülöttem; nem láttunk minduntalan földet; a Földközi-tenger szomszédi meghittségeiből és szomszédi surlódásaiból olyasvalamibe jutottam bele, ami távolabb eső; nagyobb tengerekbe, nagyobb szárazföldek közé, gyéresebb forgalomba és nagyobb méretű jövő felé...

Mikor Európából Ázsiába megy az ember, úgy érzi magát, mint mikor Norvégiából Oroszországba utazik, mintha valamiből, ami egyszerű és «kifejlődött», olyasvalamire közelednék, ami tömörebb és csodásabb. Körülbelül kilenc esztendővel ezelőtt éreztem én ezt; és manapság egész Ázsia megmozdult már, mintha ezzel is igazolni akarná érzéseimet...

És emlékszem arra is, hogy amikor lefelé haladtam a Vörös-tengeren és tovább az Indiai-óceánban, csaknem elviselhetetlenül kínozott az egyedüliség szenvedélyes érzése. Vannak sebek, amelyek meggyógyulhatnak, de mégis tovább sajognak. Európából úgy jöttem el, mint ahogy a családi házból eljön az ember ki a nagy, ismeretlen világba.

Mintha csak egy kis darabka élet lettem volna, s mögöttem, távol, némán és egyre messzebbre tűnve, ott volt az az egyetlen másik lény, akinek számára érthetőek voltak a gondolataim. Nagyon kegyetlenül bántott, hogy nem is írhattam neki.

Ilyen kedélyhangulataim újra meg újra erőt vettek rajtam, különösen az utazás tétlenségeiben és nagy, üres térségekben és éjszakákon, amikor fáradt voltam. Más alkalmakkor le tudtam küzdeni és el tudtam űzni ezeket a hangulatokat, rákényszerítve magamat arra, hogy foglalkozzam valamivel, és belemerülve új és megragadó dolgok figyelésébe.

NYOLCADIK FEJEZET.

A nyüzsgő emberiség.

1. §.

Nem hiszem, hogy folyamatos elbeszélésbe tudnám most rendezni utazásaimat, járásomat és kelésemet azzal a vándorló iparkodással, hogy lássam és megértsem a világot. De még ha a tényeket el is tudnám sorban mondani, bizonyosan zavarban volnék, mikor gondolataim gyarapodásáról akarnék beszámolni, pedig ez sokkal jelentősebb minden ténynél a világon. Nem tudnám visszavezetni lelkem egyre növekvő világosságát számtalan fényforrására, itt egy kis résre, amott egy-egy izzó fényvisszaverődésre, egy-egy hirtelen felbukkanó fénysugárra a szomszédságomban a hosszú, tehetetlen sötétségből. De a világosság állandóan erősödött bennem, és ez a rengeteg embervilág, amelyben a mi világunk, kicsi fiam, nem egyéb, mint egy kis szigetre korlátozott osztály világa, kezdett határozott formákat ölteni, kezdett széles, egyetemes mozgásokat elárulni. Ami eleinte zűrzavaros káosznak látszott, szenvedélyek, hagyományok, dőre gondolatok, botorkáló ellenségeskedések, könnyelmű türelmességek sodró bonyodalmának, lassan rendszerességnek kezdett föltűnni, amely valami működőben lévő maradandóságot és egyetemességet mutatott változatos bonyolultságában.

Nem tudom, eléd tárhatom-e röviden azokat a fő általánosításokat, amelyek lassan kiépültek elmémben száműzetésem alatt, azt az egyszerűsített képet, amelybe összevontam azt a billió látványt és hangot és - szagot, mert a világ minden részének megvan a maga szagpalettája éppen úgy, mint a maga színpalettája - amely éjjel-nappal szakadatlanul ráhullott a lelkemre.

A szemeim előtt, amint itt ülök ebben a csendes, fallal körülszegett, francia kertben, feltűnik újra a delhii Jumna Musjid előtt elterülő nagy térség, úgy, ahogy láttam az esti csendességben az aranyszínben izzó levegőég alatt, s benne annak a számtalan ájtatoskodónak az emléke, aki olyan buzgósággal imádkozott, aminőre az európai ember sohasem képes.

Azután felvonul emlékezetemben a lépcsők, templomok és épületek hosszú sora, a benarezi rakodópartok, a tündöklő reggeli nap fényében, amelyeken rengeteg tömeg, sokszínű ember nyüzsgött, mialatt a folyam habjai is tele voltak nyüzsgő barna testekkel. Mintha virágágyat láttam volna magam előtt, tele a legcsudálatosabb virágokkal, és a világítás is egészen indiai volt.

Még amint itt ülök is, csupa életet látok ezeken a helyeken. Itt éppen elmúlt a dél. E pillanatban lenyugszik a nap India levegő-egében, a Jumna Musjid a leáldozó nap fényében hömpölyög tova, az esti tüzek füstje ég felé száll vékony oszlopokban, s a benarezi lépcsőkön lefelé a domboldalon Aurangzeb tornyosodó mecsetje és a Gangesz ragyogó víztükre között, ezernyi, némán üldögélő alak merül elmélkedésbe.

Majd más emlékek támadnak fel bennem és viaskodnak egymással. Kanton zsúfolt folyó-uccái, a tutajok és csónaklakások és a dsunkák, amelyeknek nincs se szeri, se száma, amint ott lebegnek a sötét vizeken, itt csillognak megint előttem ezernyi fényárnyalatban. Lobogva tündökölnék Osakában és Yokohamában és Tokióban, és Hon Kong nyüzsgő lépcsős uccái aljas elevenséggel villognak előttem most, mikor rámszakadt az éjszaka. Futó pillantást vetek a birmai templomokra, a jávai falukra, a pekingi tatárvárosrész sötéten bíborodó faltömegeire, amelyeknek kapuit guggoló bálványok őrzik. Hogy ijesztgettek ezek a nagy körvonalak az esti félhomályban, tele a hitványság, az erőszak és a vérontás friss emlékeivel és komor sejtelmeivel!

Itt ülök, visszaemlékezve minderre - tapogatva mindezt túl ama léces vadszőlős falon, amely testi szemeimet határolja...

Óriási nyüzsgő világ volt az, amit láttam, mialatt lépésről-lépésre tovább haladtam, keresve a magyarázatokat, keresve az általánosításokat, míg végül úgy éreztem, hogy kezd kibontakozni előttem valami, aminek - értelme van.

Azt hiszem, kikaptam mindebből a zavarosságból valamit, ami megérthető.

Milyen fantasztikusan merész valami az emberi elme! A gondolataim mintha egyszerre vakmerőek és el nem kerülhetők volnának. Nem tudom, miért kell énnekem, miért kell bármelyikünknek is arról álmodnunk, hogy mindenáron fel akarjuk fogni a világot. De közülünk, akik gondolkozunk, mindegyikünket kényszerűség hajt arra a csodálatos erőlködésre, hogy a világot beleszorítsuk valami egyszerű általánosságba. Nem okoskodás, hanem mélyen gyökerező ösztön sarkalja értelmünket arra, hogy magyarázatokat keressen, hogy szakadatlanul törvényeket és megállapításokat kutasson, amelyek hozzáilleszkednek szakadatlanul egymásba szövődő végtelen bonyolultságokhoz és hű képet adnak róluk!

Tudom, hogy ez bátor és nagyszerű bódultsága az emberi elmének, saját aránytalanságának és elégtelenségének ez a semmibe vevése, mint mikor a menyét ott hagyja a nyulacskát, amelyet megragadott, és nekitámad még az embernek is, ha ez megzavarja.

De a gondolkodásnak ez a kétségbeesett hősiessége az, aminek az emberi faj diadalait köszönheti. Ennek a hősiességnek köszönheti fenmaradását. Ezzel a hősiességgel kell kiállnia az utolsó nagy próbát.

Valamelyik elfelejtett elődünk - mert az én elődöm és a te elődöd volt minden életerős, fáját sokasító ember háromezer esztendővel ezelőtt - először merte elgondolni azt, hogy a föld gömbölyű, ami akkor megdöbbentő vakmerőség volt. A folyókat és a hegyeket, az erdőket és a síkságokat és a széles szemhatárokat, amelyek látókörén túlterjedtek s amelyekről a józan ész azt hitte, hogy egyenesen folytatódnak mindörökre, az az elfelejtett ősünk összecsavarta egy golyóvá, egy kis golyóvá, amely olyan, «mint a narancs».

Nagyszerű hőstette volt ez a képzelő erőnek! És miután egyszer valaki elkövette ezt a hőstettet, megteszi ugyanezt mindenki a világon és senkisé ismét vissza többé tőle.

Te, kicsi fiam, nem vagy még hétesztendő is, most, mikor ezeket a sorokat írom, és immár derűs nyugalommal tudod te is, hogy a föld, amelyen élünk, gömbalakú.

És ehhez a folyamathoz nagyon hasonlatos az, ahogy mi, akik szociológusok és gazdaságtudósok, publicisták és filozófusok s más effélék vagyunk, iparkodunk mostanában az emberi érintkezésre vonatkozó tények rengeteg világát, voltaképpen az egész történelmet és archaeológiát valami hasonlóan elképzelhető és kezelhető alakba összecsavarni, amelyet nemsokára képes lesz minden egyes ember megragadni.

Azt hiszem, volt idő, amikor egyáltalán nem törődött senkisé ismét a föld alakjával, amikor még sejtelve sem volt arról senkisé ismét, hogy a föld úgy fogható fel, mint valami, aminek alakja van. És ehhez hasonlóan igaz az is, hogy az emberek csak a legutóbbi századok folyamán kezdtek megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy van valami alakja az emberi történelemnek is. Valóban egy évszázadnál több idő sem telt még el azóta, amikor ezekben a kérdésekben kezdtünk kibontakozni komolyan a teológiai föltevésekből, a tiszta romanticizmusból és a vak véletlenségekből. Az öreg Smith Ádám volt az, aki a gazdasági élet gyökereit tanulmányozva, elkezdte lerakni az általánosabb tételek alapjait. Tőle ered mindaz az új magyarázat, amely a történetírást az uralkodások, háborúk és válságok drámai följegyzéséből gazdasági erők analízisévé alakította át. Milyen képtelen feladat volna manapság bárkisé ismét a számára megírni

Gibonnak azt a nagy fejezetét, amelybe megvető lenézéssel összetömörítette hatvan császárnak és hatszáz esztendőnek a történetét! Az az unalom és üresség, amelyről Gibbon ír, nyomban eltűnik, mielőtt tekintetünk behatol az események legkülső felszíne alá. Azoknak a Herakliusoknak és Isaurusoknak és Komnenusoknak az élete nem volt történelem; ma már minden iskolás diák tudja, hogy a róluk szóló mese nem történelem; tudja, hogy ők együttvéve merő tajtékverései csak a történelem folyamának.

És nagy magyarázatoknak az elintézése vár még ránk manapság. Korunk csupa találgatás, elmélet és ideiglenes általánosítás. Mai állapotunk megfelel annak a kozmográfiának, amely korongok, kupolák, gömbök és kozmikus tojásidomok között tapogatódzott s ezer évnnyire volt még attól, hogy valósággal kimérjen és megmérjen egy bolygót.

Az elmém hosszú ideig imbolygott a szocializmus serkentő elméletei körül és különösen a szocialista tanításnak ama rendszeresebb formái körül, amelyek Marx Károly nevével kapcsolatosak.

Marx egészen természetesen lépett föl azoknak a régebbi gazdaságtudósoknak a nyomában, akik az egész világot a termelés és takarékoság kereteiben fogták fel. Marx szükségszerű lépés volt, az én számomra mindenesetre, a megértés felé vezető úton.

Egyideig úgy rajzoltam meg elmémben a világot, mintha nem lett volna más, mint óriási vállalkozás a munka szervezésére és kizsákmányolására. Egy ideig azt gondoltam, hogy az emberi élet lényegében munkaprobléma, hogy a dolgozó és az ellenőrző munka, a kölcsönadás, az eladás és a nyereszkesedés alkotja az emberi élet lényeges tartalmát, amely fölé a politika formái úgy borulnak, mint a tigris bőrének csíkjai az élő izmok fölé.

Végiggondoltam ezt a gondolatot. Ferrero «A római birodalom hanyatlása» című könyvében, amely e század elején jelent meg s amely ott vár rád a könyvtárban, meg fogod találni a magyarázatnak csaknem szakasztott azt a módszerét, amelyet én magam is helyesnek tartottam 1904-ben és 1905-ben.

Igaz, a munka problémája nagy - mondjam-e, hogy *lényeges*? - probléma az emberi társadalomban. De azt hiszem, a társadalomnak alapja és anyaga csak, nem pedig alakja, nem élete és valósága; de meg kellett értenem ezt a problémát, mielőtt tovább mehettem aktuálisabb dolgokhoz.

Az a gondolat, hogy a korunkbeli politikai formák alapvetően érdeklik az embereket, észrevétlenül kiveszett az elmémből. A brit birodalom és a német birodalom, az egységes Olaszország és az angolszász felsőbbbség, a sárga veszedelem s mind a többi nagy fantomjai a világpolitikai mitológiának úgy kifakultak elmémből azokban az években, mint ahogy az olympusi kozmogónia kiveszett mindenbizonyal egy-egy kutató görög filozófusnak az elméjéből Heraklitus napjaiban.

És átvizsgáltam újra a történelmet, ahogy addig tudtam, az új megvilágításban. A világ nem volt már többé káosz a lelkemben; óriási, bár eddig még teljesen eldöntetlen drámává lett a munkaadó és az alkalmazott között.

Csodálatos történelem az emberiségnek ez a történelme, mint a munkának a története, mint az értelmes kisebbség örökös kísérleteinek a története, hogy a munkát másokkal végeztesse el. Nem magyarázza meg ez a történelem, hogy a kisebbségnek ez a támadása hogyan keletkezett, és nem nyújt fogalmat arról az őseredeti társadalomról sem, amely megfelel a kezdetleges emberi közösségek realitásairól való tudásunknak. Valahogyan valamely légvárszerű emberi társadalommal kezdődik ez a történelem, amely társadalom elad és csereberél és szerződéseket köt és átenged földet magántulajdonul. S miután, amily gyorsan csak lehet, áttörtet

ezen a kiinduló tényeken s miután nem vesz tudomást a világ ama nagy területeiről, amelyek mind a mai napig megmaradtak a békés és nem haladó földművelés alatt, a történet többi része rendkívül meggyőzővé és felvilágosítónak válik. Valóban helytálló magyarázatát adja a följegyzett történelem nagy részének azzal az általánosítással, hogy a tehetséges és energikus emberek hajlandók másokkal elvégeztetni a dolgokat. Arról nem vesz tudomást ez a történelem, hogy mi az, amit másokkal végeztek, mintha ez nem is volna fontos, hanem minden figyelmét az emberi munkaerő felhasználásának és leigázásának tanulmányozására szenteli.

Látjuk, hogy a munkának ez a leigázása a nyers közvetlenségtől a legfinomabb közvetett módszerek felé halad. A vállalkozás első eszköze a kard volt s a második a korbács, és még mindig vannak a világnak távoli, undok zugai, a mexikói Valle Nazionaléban, vagy a portugál Dél-Afrikában, ahol a korbács suhog, s nagy szenvedés és halál fenyegetése szakad nyomban az ellenkező munkás fejére.

De modern rabszolgaságunknak a nagyobb része túlnőtt már a megbélyegzés és a korbács fejlődési fokozatán. Olyan módszerekhez folyamodtunk, amelyek egyrészt finomabbak, másrészt azonban hatékonyabbak is. Jóakaróan állunk szemben a felebarátunkkal, s azzal a munkával, amelyet vele óhajtunk végeztetni, megkínáljuk őt, csaknem úgy, mintha étellel és itallal, lakással és szeretettel kínálók. És tisztában vagyunk vele nagyon is, hogy felebarátunk háta mögött ott áll a kényszerűség - néha teljesen a mi jóvoltunkból, mint amikor például füstadóval, fejadóval vagy földbérrel hajszoljuk őt munkára, - ott áll a kényszerűség, amely rászorítja arra, hogy pénzt keressen, néha nem ennyire nyilvánvalóan a mi jóvoltunkból, sőt néha oly kevéssé a mi jóvoltunkból, hogy könnyű azt a hitet ébreszteni, mintha módunkban sem volna ezt a kényszerűséget megszüntetni.

Az ostor suhogtatása helyett, panaszkodunk végül, Harriet Martineauval együtt, a gazdasági élet kérlelhetetlen törvényei miatt, amelyek bennünket kényelemre és vezetésre kárhoztatnak, azokat a más embereket pedig munkára, nélkülözésre és méltatlanságra...

És ez utóbbi újabb szempontok fontolgatása révén jutottam el végül a hallgatag önámítás, a tökéletlen és kielégetlen megértés, az ártatlanul elfogadott előnyök, a szándékosan figyelmen kívül hagyott igazságtalanság finomabb problémáihoz; továbbá a motivum minden egyéb más problémájához is, azokhoz az elfelejtett kérdésekhez, hogy vajon miért dolgoztatunk másokat a magunk számára még akkor is, mikor személyes szükségleteink már régen kielégültek, miért törekszenek terjeszkedésre, miért vállalkoznak az emberek? És fokozatosan ezek váltak elmémben az emberi kapcsolatok lényeges problémáivá, a munka nyers problémáit háttérbe szorítván, amelyekben végezetül csupán a leleményesség és gazdálkodás kérdéseit láttam a nagyobb célok felé vezető úton.

Kialakult az a véleményem, hogy a munka problémái csupán mellékes problémák. Eljátszották már szerepüket egy nagyobb terv keretén belül. A kizsákmányolásnak és a leigázásnak ez a fázisa, az együgyűeknek az ügyesek, a békéseknek a vakmerők, a gyöngye étvágyúaknak és gyöngye képzeletűeknek az erősebb étvágyúak és erősebb képzeletűek által való ez a félig szándékos, félig öntudatlan zsarolása szükséges fokozat volt az emberi fejlődésben.

Velemszületett szenvedélyes vágyamnak fogva, hogy az egész világot tervszerűnek foghassam fel, kénytelen vagyok szükségesnek hinni ezt a fokozatot. De bármennyire szükséges volt is, többé immár nem szükséges.

A megváltók legkülönösebbike: a gép, jelentkezik csillogó ígéréttel az emberiség összeköztetése között. Nincs szükség többé rabszolgaságra, sem nyiltra, sem leplezettre. Nincs szükségünk rabszolgákra, vesződő munkásokra többé; nem lényeges kellékei többé a civilizációnak.

Az ember felebarátja hátán kinyargalt a szolgaság szükségletéből. Egy új fejlődési fok felé törekszik küzködve, a felszabadulás korszaka felé, amikor kényelem és példátlan szabadság juthat osztályrészt minden emberi lénynek. Erről van szó! És itt megállunk, látva egyrészt a fölfelé törésnek és az alkotásnak ezt a ragyogó lehetőségét az emberiség előtt, és látva másrészt, hogy az emberiség legnagyobb része még mindig elcsüggedt, semmiről sem tud vagy semmit el nem hisz s a régi nótát fujja, a régi és fölöslegessé vált föltevések és függőségek keréknyomait taposva...

De ehelyütt nem akarom részletesen rajzolni annak a meggyőződésnek erősödését, hogy az a régi és súlyos kötelezettség, hogy keményen és szakadatlanul dolgozni kell az életen át, lecsúszott már az ember vállairól. Érd be azzal, hogy az emberiség előtt álló föladatot most oly föladatnak fogom fel, amely lényegében újjárendezkedésnek, kapcsolódásoknak a problémája, rendkívül bonyolult és nehéz problémája, de valószínűleg megoldható.

Indiai és kínai utazásom közben még mindig marxista voltam. Kóboroltam Keleten, figyelve a munkát, tanulmányozva szervezetét és irányítását, látva azt, hogy nagy érdekek és vállalatok helyettesítik a régebbi fejlődési foknak szétfolyó életét.

Eszembe jutottak újra azok a viták és fejtegetések, amelyek Transvaalban először tárták fel a lelkemet ezeknek a kérdéseknek a befogadására, és egyre jobban halványodott az érdeklődésem azok iránt a politikai és nemzeti kérdések iránt, amelyek eddigelé a maguk királyainak, lobogóinak, kormányainak és pártjainak csillogásával vakká tettek engem ezekkel a sokkal alapvetőbb kapcsolatokkal szemben.

2. §.

Bombayben a körülmények véletlenül szinte összeesküdtek arra, hogy a munka leigázásának nyers tényeit elevenen a szemem elé állítsák. Az angol sajtó éppen hevesen izgatott a gyapottárakban otthonos szörnyű nyüzás ellen; találkoztam azzal az újságíróval, aki legalapossabban be volt avatva ebbe a dologba, Indiába érkezésem után már a második napon, s egy hét sem telt el még, amikor belemélyedtem már ebbe a kérdésbe és újságíró barátommal együtt egy memorandumot dolgoztam ki arról, miként lehetne nyomban törvényhozási beavatkozással segíteni a bajokon.

Bombaynek a neve, amely a legtöbb ember számára tágas, méltóságos földet, latinvitorlákat, zöld szigeteket és meredek sziklákat jelent, egy hosszú várost, tele fával és épületekkel, ragyogó és változatos hullámtörőhöz hasonlatos, a nagy kikötő és a tenger között, azután gyönyörű kis templomokat, tarka ökrös szekereket, a Hallgatás Tornyait, párszikat és csodálatosan kaleidoszkóp szerű népességet, - az én számomra szűk, bűzös, dögvészes uccákat és nagy, egészségtelen bérházakat jelent, zsúfolásig megrakva emberekkel, és rémesen zakatoló gyártelepeket, amelyek késő éjszakáig dolgoznak, vakító villámvilágítás fényében az indiai bársonyfekete éjjeli levegőben, amelyet gőzgépek füstfelhője lát el párázattal, hogy a gyapottfonal állandóan nedves maradhasson, és a gyárakban lesóványodott, agyondolgozott barna gyermekek nyüzsögnek - mert ezekben a gyárakban a vézna, kicsiny felnőttet is gyermekeknek nézi a nyugati ember szeme.

Szenvedélyes érdeklődéssel merültem bele ebbe a tikkasztó, szörnyűséges ügybe s csak akkor mentem vissza a Yacht Klubba, mikor elviselhetetlenné vált már a vágyódásom levegő, fürdő, tiszta ruha, szabad tér és az ember megbecsülése után. Mélyen gázoltam a munkában, amelynek folyamata embert fogyasztott itt a nyereségért. És az adataimat zakatoló, remegő fészerekben szedtem össze, amelyek verejtéktől és egyéb váladéktól voltak párásak a nagy, feketefüstös kémények alatt. A szó szoros értelmében vadásznunk kellett az adatokra, mert amikor leskelődve beosontunk a gyártelepekre annak az órának a leteltével, amikor a gyermekmunkát meg kellett volna szüntetni, éles füttyszó harsant föl, szaladgálás támadt, és a csupasz kis teremtményeket, akiket meg akartunk szabadítani, elfogták és eldugdosták. Pokrócok alá, ládákba, a leghetlenebb helyekre rejtették el őket, s reszkettek, mikor mi kivonszoltuk őket a szabadba.

Igen sokan közülük alig voltak hétesztendősnél idősebbek; a felnőttekhez pedig - vagyis tizennégyesztendő férfiakkhoz és nőkhez - egyáltalán nem is nyúlhattunk már. És ezek ott dolgoztak az indiai rekkenő hőségben, pokoli lármában és gőzös levegőben naponta tizennégy-tizenöt óra hosszáig.

Az általános benyomásból lényegesen kiemelkedik az emléke egy vézna párszi gyárigazgatónak, aki ékesszólóan magyarázta, hogy az indiai takácsok öröklik a munka-szenvedélyüket, továbbá egy zömök, citromsárga turbános hindunak, akinek ruhadarabjai közül kivillant a barna pocakja s akinek - mint ő maga mondta - nagyon jó dolga van, mert két felesége és öt gyermeke dolgozik a gyárakban.

Ez az én Bombaym, ez és azok a keresztes karikák, melyek dögvész-eseteket jelöltek a házak sarkain, továbbá valami sajátságos bűz és a nyüzsgő szűk uccák sokszínű lármája az építészeti ormok között, amelyeknek faragott gerendái és túlterhelt díszei közé ferdén tűzött le a nap, ezernyi élénk színárnyalatot világítva meg...

Bombay a kapubejárata mindannak, amit együgyű emberek még ma is «az ősrégi Kelet»-nek neveznek; Bombay, amely újabb, mint Boston vagy New York; Bombay, amely az angol ember árnyékában fejlődött ki egy portugál erődből az utolsó kétszáz év alatt...

3. §.

Ezekből a sötét zugokból nemsokára kijutottam India rekkenő naphevébe. Feszülten érdekelt már a munkáltatás egész kérdése és arra sarkalt, hogy anyagot gyűjtsék első könyvemhez, amelynek a címe: *A vállalkozás és India*. Ebből a könyvből elolvasható majd, hogy mentem el először Asszamba és azután le Ceylonba, nyomon követve az emberi munkarabszolgaságnak ezt a bonyolult és zavaros folyamatát, tanulmányozva az emberi munkának ezt a nagy látványosságát, miközben vonzódtak és ösztönöztek, de ki nem elégítettek azok a szocialista általánosítások, amelyek a termelő vállalkozásnak ezt az egész rengeteg, nyers látványosságát úgy akarják feltüntetni, mint az emberiség hitványságát és gyalázatát.

És a dolgok mögött és körülöttük, miközben tanulmányoztam őket, voltak más dolgok, amelyeket nem tanulmányoztam, amelyek azonban lassan mégis beleszövődtek a problémába és módosították ezt. Titokzatosan derengeni kezdett bennem az a belátás, hogy India nem annyira egyetlen ország, mint inkább az emberi fejlődés hatalmas látványossága minden fokozatán, végtelen változatosságban.

Az ember mezítelen vadak és a legagyafurttabb emberi lények között vándorol. Nagy modern vállalkozások, vasútépítések, csatornaépítések, teaültetvények tanulmányozásával foglalkoztam rengeteg földterületeken, ahol az emberek tanulatlanul éltek még mindig, mint földművelők, haladás nélkül, egyszerűen, mint ahogy éltek a följegyzett történelem első rezdülései előtt. A vályogból vert falvak víztartói mellett csoportosan látunk nőket sárgarézedényekkel, akiknek alakja, tartása, milyensége szakasztott olyan, mint a Tanagra-figurákon mintázott nőké és a kút zörgő kereke ugyanolyan, mint az volt, amely a régi Görögország mezőit öntözte, s a kalászkok és az állatok és az egész élet éppen olyan, mint volt Görögországban és Itáliában, Föniciában és Judaeában a történelem hajnalhasadása előtt.

Észrevehetetlen fokozatokon keresztül eljutottam ahhoz a gondolathoz, hogy az a kizsákmányolás, leigázás és fegyelmezés, amely oly súlyosan ránehezedik a modern öntudatra, s amelyet a szocialisták úgy fognak fel, mint az emberiség mindent átölelő mai állapotát, nem egyéb, mint egyik látható része az élet felszínének, amely vesződéségesen kitör az élet ősi tömörségéből és hagyományos voltából, kitör újra meg újra - vaktában és legalább eddigelé mindig zavarosan sikertelenül.

Kezdtém meglátni a maga megfelelő arányosságában egyfelől a normális emberi lét óriási tartósságát, a parasztnak mezőgazdasági életét, amely tanulatlan, vesződéséges és lényegében változatlan élet, másfelől pedig kezdtem meglátni a változatos városi tömörüléseknek a kinövéseit, a termelő energiának azokat a viharos szertelenségeit, amelyek fellángolnak a paraszti életből, létrehozzák egyidőre az emberi lét nagy, állandóság nélküli furcsaságait, palotákat, városokat, országutakat, birodalmakat, irodalmakat, s azután meginognak s újra romokba hullanak össze.

Indiában sokkal jobban szemlélhető mindez, mint a Földközi-tenger környékén. Ott a paraszt munkája úgy folyik, mint ahogy folyt ötvenezer esztendővel régebben. A vallása, az erkölcsi hagyománya kezdetleges, a társadalmi szokásai számtalan esztendei megpróbáltatás közben szorosan alkalmazkodtak a szükségleteihez, és az egész föld tele van hintve a nyomaival és elhagyott anyagával azoknak az újabb, merészebb, kísérletező kezdeményezéseknek, amelyek soha sem voltak mások, mint kezdeményezések.

Mikor Fatehpur Sikriben bebolyongtam az akbari palotákat, amelyekben most párdúcok tanyáznak, akkor éreztem először, hogy a mult romjai milyen fenyegetően néznek szembe a jövővel. Olyan ott a mult, mint hatalmas megfagyott hullám, amely felcsapott, de sohasem tört meg. És mihelyt egyszer észrevettem ezt a fényt a dolgokon, ugyanezt láttam minden romhalmazban, amely eléem került, Amberben, Vijayanagarban, Chitorban és minden más romban, amelyet láttam vagy amelyről hallottam, a régi Rómában és a régi Veronában, Paestumban és Cnossusban és a régi Athénben. Ezek közül a helyek közül egyik sem volt sohasem igazán kész és befejezett; Caesar és Constantinus bazilikái, csak úgy, mint Fatehpur Sikriben a fürdők és oszlopcsarnokok nem fejeznek ki elért célokat, hanem egytől-egyig állandóságra való megghiúsult törekvések emlékei csak. Vereségeket és kudarcokat testesítenek meg. Próbálkozások csak, abbahagyott kísérletezések célok elérése felé, amelyeket csak határozatlanul tűztek ki, amelyeket inkább éreztek csak, mint ismertek.

Éppen így hatott rám Pekingnek Brügge-szerű üressége is, tiltott városrészének óriási követelőzéseiben, amelyek hosszúra nyújtott kiáltáshoz hasonlatosak, amely végül panaszos nyögésben enyészik el. 1905-ben láttam ezt a helyet abban a tétlen időközben, amely az európai zsákmányolást követte, azelőtt a nagy ébredés előtt, amely az orosz-japáni háborúra következett. Peking vagy száz év múlva valószínűleg szaporítani fogja az abbahagyott emberi erőfeszítések hosszú sorozatát. Észrevétlenül kicsúszik kezéből a jogar...

Mindezeknél a helyeknél hazámhoz sokkal közelebb is elképzeltem ugyanezt a dolgot. Mintha Párizsban is éreztem volna az első dermesztő árnyékát ugyanannak az elakadásnak, ugyanannak az apálynak és megszűnésnek a dolgok tetőpontján, ugyanannak a hangnak, amely odakiáltja az emberek minden rohanó ambíciójának és tömörülő mohóságának: «Nem itt és még nem most!»

Csak nemrégiben, mikor visszatértem Párizsból erre a csendes helyre és keresztülballagtam a mezőkön a vasúti állomástól ide ebbe a házba, láttam egy öreg asszonyt, egy nagyanyót, egy görnyedt vén némbert, aki, mialatt két kis gyermek játszott körülötte, fűvet kaszált az út mentén; a sarlója acélból volt ugyan, de egyébként szakasztott úgy kaszált, mint ahogy kaszáltak az öreg asszonyok ősrégi időkben, mikor még nem ismerték az emberek az írást, mikor a történelem még nem is hajnalodott, mikor az emberek el sem kezdték még egymásra rakni az első nagyvárosnak a köveit, amely később először vált romvárossá a föld színén...

Látod, kicsi fiam, az emberi civilizáció sohasem volt még meg; szakadatlan és makacs kísérletek folytak csak mindig a civilizáció megvalósítására. A mi civilizációnk sem egyéb még, mint a hajnalhasadás előtti homályos szürkesség. Zavaros kísérletezés még csak, a barbárságból való kivirágzás, és az emberek normális élete, a mezők és a téhenistállók fáradságos földi élete úgy folydogál még tovább, mint egy nagy folyam, amely felkapja hátára és viszi a romlás felé a még mindig tökéletlen feltalálók kísérletező hajóit.

Indiában megtaláljuk mindezt kezdettől végig és manapság a modern mozgalom, az Újnak legutolsó, félig tudatos küzdelme az emberiség életében, Bombayt és Kalkuttát veti felszínre, ezeket az óriásnagy lázas pörsenéseket a félsziget ábrázatán, áthidalja a szent folyókat félelmetes vas rácsművekkel és bemocskolja Delhi homokos, romokkal szegett városának levegőjét a gyárművek fekete füstjével.

És Delhi körül minden egyes rom egy-egy birodalomnak a nyoma. Szanaszét szórva ott azon a napperzselt síkságon öt vagy hat elpusztult Delhinek maradványai vannak, amelyeknek hiábavaló drámája lejátsszódott a nagymogul Delhijének a keletkezése előtt.

Az emberi életnek ez a mai fejlődési fokozata, - amelynek szimboluma most Delhiben, azt hiszem, egy vérpadszerűen ágaskodó oszlop, amely új-György-korabeli építmény, - a legújabb azok közül az alkotó, szintetikus erőfeszítések közül, amelyek újabbá és teljesebbé igyekeznek tenni az emberiség életét. Ki merészeli ezt a legutolsónak mondani? Folytonosan azt kérdezem saját magamtól, vajjon ez az élet, amelyet ma élünk, vajjon ez is más-e, mint ezeknek a vak konstruktív erőknél a próbálkozása, ha talán egyetemesebb, talán hatalmasabb is, mint bármelyik megelőzője, de mégis csak próbálkozás, amely szintén szaporítani fogja a világ korhatag romhalmazát, amikor elkövetkezik rá is a hanyatlás korszaka?

De mégsem tudom ezt soha egészen elhinni. A mi korunk mégis csak más, mint a megelőző korok voltak. Ez a kor valóban maradandó változásnak a kezdete lehet; ezúttal új elemek, új módszerek és új szellem munkája működik az építésben, amelyeket a világ eddigéig sohasem ismert még. Lehet, hogy az emberiség csakugyan belejutott most már általában az élet új fejlődési fokozatának a hajnalába. Lehetséges. Az építő erők gigásziak. A gondolat sohasem volt még a világon oly tiszta és kritikai, mint manapság, az általánosan hozzáférhető tudás tömege sohasem volt még oly hatalmas, a kilátás sohasem volt még oly terjedelmes, a képzeletőrlő szabadsága sohasem volt még annyira egyetemes. Ez az igazság, bármily végtelen nagy is a zavar és a bonyolultság. És aztán az erőfeszítés ma kevésbé központosult, kevésbé drámai. A mai modern mozgalomnak nincs egyetlen olyan lényeges központja, amelyet a balszerencse tönkretelhet vagy hanyatlás aláaknázhat. Ha Párizs vagy New-York elernyed, eltompul és elanyagiasodik, ha Berlin és London egymás megrontására tör, meg fog maradni

Tokió, vagy Baku, vagy Valparaiso, vagy Christiania, vagy Smyrna, vagy Delhi, hogy tovább folytassa az előretörést.

És manapság egyetlen olyan személy, olyan dinasztia, olyan kultusz, vagy olyan faj sincsen, amely sorsunknak hordozója. Az emberi gondolat elkezdte függetleníteni magát az egyéni bonyodalmaktól, a drámai kényszerűségektől és az esetlegességektől. Kollektív elmévé, kollektív akarattá erősödik, amely nagy dolgokra tör, amely nagyobb, mint az egyének, vagy a városok, vagy a királyságok, vagy a népek; oly elme és oly akarat, amelyhez valamennyien hozzájárulunk a magunk tehetségével, s amelyet senkisémm kormányozhat közülünk és senkisémm kompromittálhat a maga egyéni tévedéseivel. Ez a kollektív elme és akarat nem arisztokratikus többé; különválik a személyektől és uralkodik mindannyiunkon. Amint erősödik, vele együtt szabadokká és uralkodókká válunk mindannyian; rátalálunk önmagunkra, sajátmagunk ellenére is, a civódások, féltékenységek és összeütközések ellenére is, előmozdítjuk és szolgáljuk az új világváros megteremtésének munkáját, az új nagyobb állam megteremtését, amely fölötté áll törvényes államainknak, amelyben az egész emberi élet ragyogó, szabad és szépséges vállalkozás lesz, amelynek legmegfelelőbb szimbóluma egész világunkban egy óriási gót székesegyház, amely fényre gyullad a nap tüzeiben, s amelynek célja a világegyetem meghódítása, amelynek minden kis részlete az emberi lélek fáradtságos erőfeszítésének a jutalma...

Ezek voltak a gondolatok, amelyek elmémbe kialakultak, mialatt bejártam Indiát és a Keletet, azokat a rengeteg napfényes síkságokat, ahol a férfiak és a nők még mindig ott dolgoznak poros mezőiken a csupasz megélhetésért és ajtótlan viskókban laknak letaposott tehéntrágyás talajon, miközben száz meg száz ellenséges fenevad és élősdie üldözi őket, tigrisek és párducok ragadják meg és falják fel őket, mint macskák az egereket, s időnként éhinség és dögvész pusztítja őket rettenetesen, szakasztott úgy, mint ahogy éltek a férfiak és nők a történelem hajnalhasadása előtt, megszámlálhatatlan századokon, száz meg százezernyi esztendőn keresztül.

4. §.

Milyen furcsáknak látszunk mi angolok - egy szétszórt kis helyőrség - ott Indiában! Több ott vajjon a jelentőségünk, mint esetlegesség? Több, mint a messenger-boyé, aki bevitte a civilizáció felé való új erőfeszítés lendületét a Kelet kapuin át? Alkotók vagyunk-e, avagy csak eszközök, amelyeket alkalmyszerűen ragadtak meg és használtak fel az Úr nagy erői?

Nem tudom, nem is voltam képes soha megmondani. Sohasem tudtam eldönteni, vajjon a világ legnagyobb vagy legeggyűbb népe vagyunk-e.

Azt hiszem, képzelődő nép vagyunk, amelynek képzelőereje egyszerre gigászi, hősies és riadozó. És ugyanakkor különösmód féken tartott és fegyelmezett nép is vagyunk, amelyet azonban sohasem igazott még le, sohasem fogott még fegyelemre senkisémm...

Tisztára ellenmondások ezek a megállapítások; de másként mi módon lehet megérteni azt a paradoxont, amely az angol jellem és aközött a látvány között van, hogy egy maroknyi hallgató, nagyképű, nem nyilvánvalóan eszes, de nyilvánvalóan rosszul nevelt ember összetart királyságokat, nyelveket és fajokat, háromszáz milliónyi embert nyugtalan, lázongó békeességben?

Indiában újra meg újra megfordultam a hivatalos angolok kis köreibben - döllyfös, elbízott, feszes, gondosan «kikent-kifent» emberek között, akik oktondi módon élnek, oktondi módon gondolkoznak, semmi másról nem beszélnek csak sportról meg pletykáról, s néha-néha értelegnek és lealacsonyodnak a néger-nótákig, úgyhogy szinte kétségbeejtő undor fogott el közöttük.

Máskor meg egy-egy ember munkájából, holmi rengeteg öntözési tervezetből, a stratégiai előrelátás egy-egy csodájából, mélyen fekvő dolgok egyszerű, átható megragadásából olyan-féle benyomást merítettem, mint mikor vastagon beroszdásodott hüvelyből kiránt egy kardot az ember, és a kard - csupa láng...

Emlékszem egy estére, amelyet Bengáliában töltöttem el egy kis állomáson, Lucknow és Delhi között, egy estére, amelyet műkedvelő színielőadásnak szenteltek. A színház óriás sátor volt, s a durván összerótt kis színpad, amelyet egy sor olajlámpás világított meg, oly kicsike volt, hogy a színészek és színésznők éppenhogy elfértek rajta valahogyan a tömegesebb jelenetekben.

Körülöttem az előkelőség ült, az ezredes felesége, egy turista-úton járó jócsaládbeli fiatal-ember, több tiszt és a közeli nagy cukorfinomító igazgatójának a felesége. Hátrább kétesebb helyzetű angolok ültek, akik szintén a cukorfinomítóval voltak kapcsolatban, egy-két euráziai család, cifra ruhában, modortalantul és nagyképmű, azután azt hiszem, több portugál ember és egy csomó bizonytalan foglalkozású néző, s végül több csoport altiszt és közlegény, egyik-másik a feleségével együtt.

A csodálatosan megválasztott darab «A kaszt» című darab volt, a liberális Viktória-korabeli nagyképűségnek ez a kikristályosodása. És emlékszem, hogy mellesleg nagyon mulatott a közönség azon is, hogy az a tiszt, aki a hős barátját játszotta, - mi is a neve a hős barátjának? már elfelejtettem, - kapkodó felületességében olyan bajuszt ragasztott fel a képére, amely sehogysem akart megmaradni a helyén, és olyan szemüveget használt, amely minduntalan le akart pottyanni az orráról. Mindenki nagyon rosszul játszott, senkisem tudta a szerepét és egy recsegő hangú sűgő sehogy sem akarta kellő időben elrecitálni a szöveget, úgy, ahogy kötelessége lett volna neki.

A díszlet és a felszerelés csupa mázsolmány és lim-lom volt, és én nagyon csodálkoztam, hogyha már ennyi bátorsággal nekivágtak a dolognak, hogyan végezhatték ennyi nembánomsággal.

De egyszer csak a tapsolás hirtelen igen hevessé vált körülöttem és fölfrissítette lankadó figyelmemet. És ekkor megértettem Ecclesnek, az iszákos öreg apának, a szatirikus tartalmát, és vejének, az ólomöntő munkásnak, az erkölcsi célzatosságát. Amit ezek beszéltek, abban kifejezésre jutott a munkás egész kötelessége, úgy, ahogy azt a virágzó Viktória-kor emberei elképzelték. Az volt a kötelessége, hogy dolgozzék keményen mindig és minden alkalommal, amelyhez hozzájuthatott, és bármilyen bérért, amit kaphatott, mert ha nem tette ezt, akkor «részeges munkakerülő» és «fizetett agitátorok» balekja volt.

Kényelmes, de megtévesztő elmélet!

És ott azok az emberek, benne a huszadik századnak első évtizedében, nyakukon a kor szellemével, a fenyegető halállal és az ítélettel, még mindig lelkesen tapsoltak ennek az egyoldalú, kaján és ósdi ostobaságnak, és kaptak rajta, hogy nézeteik jogosságának megokolását láthassák benne, holott ez az ostobaság volt az, ami annyira kiélesítette azokat a mély osztályellentéteket, amelyek manapság odahaza csaknem kenyértörésre érlelik már a dolgokat!

Milyen csodálatos, gondoltam, hogy azok az emberek nem értettek meg és nem is akartak megérteni más osztályt, csak a saját osztályukat, más fajt, csak a saját fajukat, más szokásokat, csak a saját szokásaikat!

Lopva az ezredes profiljára tekintettem. Nem fejezett ki semmi egyebet, mint teljes megelégedését ezekkel a végzetes magyarázatokkal. Milyen viharvert, gondolat-híjas arccal nézett bele ez a szürkülő hadastyán a világba!

Hirtelen kíváncsi lettem, vajjon a hátam mögött ülő közkatonáknak ínyükre volt-e az öreg Eccles alakja. Hátrafordultam, de nem láttam egyebet, mint rövidre nyírt fejeket és oly kifejezéstelen arcokat, mint a lárvák, mögöttük pedig sötét ábrázatokat, amelyek igen élénken figyeltek, s még hátrább más sötét arcokat, euráziaiakat, szolgálakat, benszülőtteket.

Majd egyszerre csak kialudt a színpadi világítás és illúzióbeli szűk világunknak a vászonfalai szétnyíltak az éjszaka rengeteg kéklő szürkületében. A bejárásnál ott állt két fehér ruhás indiai benszülött katona, nagyon, nagyon csendesen és figyelmesen, az előadást figyelve, és mögöttük az égbolt nagy térsége borult a fák, háztetők és egy minaret sötét profilja fölé.

Egy ideig úgy maradtam a helyemen, elbámészkodva ezen a jeleneten.

- Nem *jó alak* az öreg Eccles? - suttogta mellettem az ezredes felesége, és visszaterelte figyelmemet a színdarabra...

Valahogyan a szűk vászonsátornak ez a képe ott a mérhetetlenségek közepette vált lelkemben a szimbolumává az uralkodó angolok egész életének, az indiai, a svájci, a rivierai, a westendi és a közhivatali angolokénak egyaránt...

De nem ezek teszik Angliát, nem ők az angol valóság, amely egyben ragyogó, világosságot terjesztő és szeszélyes, humoros, bölcs és vakmerő - Shakespeare, Dickens, Newton, Darwin, Nelson, Bacon, Shelley - angol név valamennyi - mint éjszaka a sötét fák ágai között ingó-lengő lámpásoknak a villogó fényessége.

Visszamentem Ceylonba, hogy tanulmányozzam a kuli-behozatal föltételeit s azután visszamentem újra Asszamba, még mindig a bérbevett munkaerő nyomában, amikor véletlenül baleset ért.

Először és utoljára a Garo-hegységben vettem részt nagy vadászaton, s ez alkalommal egy megsebesített párduc lerántott egy fáról. Rosszul ragadott meg, és én visszahúzódtam a fágamra, de a vállam kificamodott, a combom csúnyán szétmarcangolódott, és a seb megmérgezte a véretem.

Kellemetlen, rossz napokat éltem át. A sérüléseim nagyon gátoltak a munkámban, s egyideig ügylátszott, hogy valószínűleg örökre béna maradok. Folyton kocsin kellett járnom lehetőleg jó országutakon. Gyógyulásom befejezéséül Singaporeba utaztam s onnan meglehetősen összefüggéstelenül részt vettem több kutatóútban - inkább kirándulásokban, mint utazásokban - Kína belsejébe. Eljutottam Pekingbe is, és onnan hirtelen Európa felé indultam, szárazföldön, Oroszországon keresztül.

A modern industrializmust akartam tanulmányozni, de most már a forrásainál, és bénulásom csak késleltette egy kissé visszatérésemet, amelyet már régebben elhatároztam.

A Keletről megvolt már a fogalmam, mint egészről, és tisztában voltam a történelmi folyamat alakulásával is. Nem hányódtam többé ide-oda az erők alaktalan káoszában.

Most már nagyon világosan megértettem, hogy az emberi élet lényegében teremtő vívódás, kifelé való törekvés időtlen esztendő meg szokottságából, hogy egykorú civilizációnknak a

szintézise sem egyéb, mint ennek a teremő ösztönnek legújabb és legnagyobb erő kifejtése, s hogy ez a teremő ösztön, mint a hullám az előző hullámok barázdáiból, úgy támad újra szülő-rendszerünknek, a császári Rómának, romjaiból. De ezúttal, még pedig ezúttal először, az erő kifejtés az egész világra szól, s Kína és Izland, Patagonia és Közép-Afrika mind együtt iparkodnak velünk abban, hogy megteremtsük az emberiség nagy államát, vagy újabb katasztrófajellegű kudarcot készítsünk elő.

Mindez tisztán állt most már előttem. Az új folyamat, amelyet észrevettem, előbbrehaladt nyugaton; nyugaton volt a legkifejlettebb. A dolgok könnyebb vége emelkedik a magasba először. Így hát visszatértem az emberiség nagy testétől, amely Ázsia, a fejéhez. S minthogy az ígéretem még mindig eltoltott attól, hogy visszatérjek Angliába, először Pas de Calaisba mentem, azután Belgiumba és onnan az ipari Németországba, hogy a szocialista mozgalmat forrásainál tanulmányozzam.

És nagyon is világosan kezdtem már látni visszatérésem idejében, hogy az, amit zavarosan a munka problémájának szokás nevezni, voltaképpen nem egy probléma, hanem kettő. Az egyik a régi probléma, oly régi, mint Zimbabwe és a piramisok, a hanyatló probléma, tanulatlan munka-tömegek szervezésének problémája valamely nagy állam konstruktív céljaira; a másik az új probléma, amelyet a gépnek köszönhetünk, amely a tanulatlan és csak kevésbé tanult munkát csaknem szükségtelenné tette az emberiség számára, hozzáadta erőforrásainkhoz a szén, olajat, szén és vizet, az elemi iskolát és a nyomtatógépet, s az embereken való régi ösztökélő gyámkodást helyettesítette az emberek értelmes és készséges kooperációjával.

Ez a két probléma össze van még keveredve minden fejtegetésben, csakúgy, mint ahogy össze van keveredve a gyakorlati életben is; de elkerülhetetlenül külön fog tisztázódni. És szabadulni fogunk a nyílt vagy rejtett szolgátság bilincseiből, amely mértékben egyre inkább tisztázzuk és megvilágítjuk ezeket a problémákat...

Régóta nem igen törtem már a fejemet az emberi társadalom gazdasági életén. A mai kor nehézségei nem gazdaságiak, hanem pszichológiaiak. Jut ezekből mindenki számára elegendő, és csak a bolond tagadhatja le őket. De szerzési és termelési módszereinket még mindig oly törvényes és társadalmi hagyományok szabályozzák, amelyek abból az időből valók, amikor nem használtuk még ezeket az új erőforrásokat, amikor nem jutott még az elégnél több minden ember számára, és amikor a pusztá megélhetést csak féltékeny birtoklással és szakadatlan munkával lehetett biztosítani. Ma már nincs szükség rideg makacskodásra ahhoz, hogy mindenki hozzájusson annyihoz, amennyi elég neki. Elérkeztünk a bőség korához. És most az a probléma, hogyan forogjon ez a bőség és hogyan maradjon meg mindenki számára annyi, amennyi elég neki.

Igazi bonyodalmaink teljességgel pszichológiaiak. Helytálló érv nincs a nagy-lelkű szocializmus ellen, csak az az egy, hogy az emberek nem akarják. Nembánomság, mohóság, lelki hitványosság, a hatalom támadó kedve, és mindenekfölött a féltékenység, a gőg és a hiúság féltékenysége, a féltékenység minden miatt, a mi véleményünk szerint a mienk, a féltékenység mindazok miatt, akikre rávertük szeretetünk súlyos bilincseit, a bírálatnak és a társulásnak féltékenysége: ezek az igazi akadályai azoknak a bátor nagy rekonstrukciónak, a nagy-lelkűség amaz előnyös önmegtagadásainak és testvéries hőstetteinek, amelyek át fogják alakítani az emberi életet - amelynek egyéni életünk múltó részecskéje csak - örvendő, szépséges és diadalmas kooperációvá mindenütt ezen a napsütötte kerek világon.

Bár csak megragadhatná ez a kép az emberiség képzelőerejét...

Kezdttem már belátni, hogy az emberiség nagy problémája voltaképpen nem egyéb, mint a magam kicsi problémájának a megnagyobbítása, mint az a probléma, hogyan szabadulhatunk a megrögzött szokásoktól, elfogultságoktól és gyanakvásoktól, óvatosságoktól és ősi haragoktól, hogyan szabadulhatunk azoktól a lelki fenevadaktól, amelyek zsákmányra lesve marcangolnak bennünket, hogyan szabadulhatunk mindezekről, ki egy új nagylelkű világba, ahol új, széles perspektívák várnak reánk.

Mindannyiunk számára együttesen, kicsi fiam, csak úgy, mint mindegyikünk számára külön-külön is ez a megváltás. Ki kell bontakoznunk saját magunkból egy tágasabb, nagyobb létre, egy óriásnak a vágyódásaival telt végtelen életre, amely a mi életünk és mégsem a mi életünk.

5. §.

Különös élmény, ha az ember csak egy pillanatra is egy nagy fenevadnak a karmai közé kerül. Egy fának az ágavillájában helyezkedtem el, úgyhogy hátamat a fa vastag törzsének támasztva elsűthettem a puskámat. A villa, azt hiszem, alig volt húsz lábnyinál magasabbra a földtől. Elég biztos hely volt egy tigrissel szemben, és tigris volt az, amire vártunk. Megtévesztett a csapás-nyomozónk, aki egy nagy leopárdnak a nyomait tigrisnyomoknak vélte. A nyomok túlnyomó részben sziklás talajon voltak s nyomozónk csak egy félig kiszáradt iszapdarabkán véletlenül talált nyomra támaszkodhatott.

A fenevadat, miután megölt egy kecskét, közel hozzám kihajtották egy bozótból, amelyben heverészett. Az volt a valószínűség, hogy egy csábító szakadékon keresztül fog menekülni, amelynek végén vendéglátó gazdám, Crosby kapitány, várakozott rá. Énnekem, mint műkedvelőnek, azt a szerepet szánták, hogy inkább csak néző legyek. De a fenevad a hajtók sorának szárnyán hátrafelé tört ki és a napsütötte sziklákon keresztül egyenesen felém közeledett, mintegy harminc yardnyira a bűvőhelyemtől.

Amikor közeledni láttam ezen az úton, csaknem a földhöz lapulva, nem igen tett rám jelentősebb benyomást. Belelöttem a vállába, mint ahogy nyúlra szokott lőni az ember - talán csak valamicskével gondosabban, miközben a teremtés urának éreztem magamat, aki megérdemelt halált osztogat. Azt vártam, hogy a fenevad a lövés után vagy felfordul, vagy szökni próbál.

De ekkor egyszerre csak óriási szökkenésekkel egyenesen felém iramodott...

Oly rohanvást jött, hogy a fának vastag ága, amelyen álltam, eltakarta, amíg egészen alám nem került és második golyómat, amely - abban a pillanatban úgy gondoltam - nem találta, sebtében lőttem feléje, mikor lekuporodott, hogy felugorják a fatörzsre.

Azután, tudod, kicsi fiam, holmi elcsodálkozás fogott el s azt hiszem - minthogy Crosby később egy leejtett töltényt talált a fa tövében - hogy újra próbáltam tölteni. Azt hiszem, egyáltalán nem voltam hajlandó elhinni, hogy a fenevad karmai közé keríthet, amíg tényleg meg nem kapott. Erre az eshetőségre egyáltalán nem terjedt ki a képzeletem. Azt hiszem, egyáltalán nem is gondolkoztam, mialatt a fenevad fölfelé tört a fára. Csak azt jegyeztem meg, hogy milyen csodálatosan hasonlított haragos macskához.

De aztán megkapta a lábamat, először két karmával lógott rajta, azután az egyik karmával és testének egész súlya húzott a fáról lefelé. De mintha nem is az én lábamról lett volna szó. Nem voltam megijedve; egyáltalán semmi mást nem éreztem, csak csodálkozást. Kezdttem csúszni lefelé, próbáltam megkapaszkodni a fa törzsében, éreztem, hogy valami húz lefelé s

azután átöleltem karommal a fa ágát. Görcsösen magamhoz szorítottam még mindig a töltetlen puskámat, mint ahogy egy elszegényedett arisztokrata szorongathatja a címeres levelét. Ez volt - éreztem - válaszom a fenevadnak.

A helyzet aligha tartott tovább egy másodpercnél a tört részénél, bár énnekem úgy tetszett, mintha végtelen hosszú ideig tartana. Azután érezhettem, hogy bőrkamáslim végigreped és a fenevad karma belemélyedve lábamnak a vastag húsába, végigszánt rajta. A karmolás fájdalom nélkül ért s úgyszólván úgy érdekelt, mintha nem is rólam volna szó. Leszakadt a lábam? Vagy a csizmám? A súly levált rólam, az a rettenetes nagy súly!

A leopárd elhibázta ugrását! Hallottam, amint karmai végighasították lefelé a fa kérgét és amint azután súlyosan, puhán levágódott nagy teste a földre.

Oly fürgé voltam, mint a macska. A következő pillanatban fent voltam újra az ágvillában, megtöltöttem a puskámat s a lábaimat felhúztam, úgy, ahogy csak bírtam, magam alá.

Fürkészve lenéztem az ágak közül, készülve új ugrására. A fenevad nem volt sehol. Nincs újra fent a fán?... Egyszerre csak megpillantottam, amint a perzselő sziklákon keresztül sántikálva menekült, tőlem mintegy harminc yardnyira; de eltűnt egy sziklagerinc mögött, mielőtt puskámat kényelmesen lövésre emelhettem volna...

Csodálkoztam, hogy a napfény miért lobog úgy, mint a kiégő félben levő villanyfény; valahogyan észrevettem, hogy a lábamból vér csurog alá a fatörzsön, mintha patakzott volna, azután hosszú, lelógó húsdarabot láttam meg émelyegve. Rögtön rá elájultam s lezuhantam a fáról, csúnyán összezúzva esés közben a karomat és az arcomat és kifícamítva a vállamat...

Néhány hajtó látta a zuhanásomat és idejében odahívta még Crosbyt, aki érszorító segítségével megmentette az életemet.

KILENCEDIK FEJEZET.

Az újvilág szelleme.

1. §.

Ráchellal Németországban találkoztam újra unokatestvéremnek, Letzlingen hercegnének, a ravaszkodó jóvoltából. Végignéztem azt, amit Westfáliában látni óhajtottam és készültem az Egyesült-Államokba.

Azt gondoltam, hogy ott módomban lesz teljessé tenni és kikerekíteni az emberi folyamatnak azt a széleskörű felfogását, amelyet elmémben kifejlesztettem. De elutazásomat késleltette az erős influenza, amit Münchenben szereztem egy szocialista kongresszuson, s a kedves hercegné, aki hallott erről s akinek megvolt a maga véleménye az én rendeltetésemről, kegyeskedett fölkeresni, mikor ágyban gyengélkedtem még Münchenben, talpra állított és elvitt magával a kocsijában, hogy ő maga ápoljon tovább boppardi villájában; arról azonban egy szót sem szólt, hogy ott minő vendégtársakkal találkozhatom.

A Rajna mellett volt a villája egy szőlőkertes domb aljában, ahol - özvegy asszony létére - házasságszerzésnek szentelte magát és késő bánatnak gyermektelensége miatt. Örökösen szüksége volt tehát megfelelő anyagra, hogy hajlamát követhesse. Volt gépkocsija, gözdereglyéje, több evezőscsónakja és kánoéja, tenispályája, terjedelmes kertje, félreeső háza és gyors eszejárása, szóval mindene, amire szükség volt ahhoz, hogy fiatal lelkeket összehorontáshasson.

Értette a módját, hogy azt, amivel meglepte az embert, kedvesnek és természetesnek tüntesse föl s mire visszanyertem az egészségemet, megint a régi baráti meghittség fűzött Ráchelhez.

Új Ráchel volt, akivel találkoztam és mégis a régi ismerős. Fölserdült, nem volt többé iskoláslányka, kristálytisztán ragyogtak benne az érzés és értelem sugarai s amit átlátszóságban elveszített, azt megnyerte mélységben. És szert tett alapos tájékozottságra is.

Tapasztalhattam, hogy nagyon sokat és jól olvasott és nemcsak olvasott, hanem beszélt, figyelt és gondolkozott is. Élénk érdeklődést árult el az otthoni politikai élet eseményei iránt - akkoriban Balfour utolsó kormánya a végét járta s régi transvaali barátaim, a kínai kulik, kezdtek már bosszút állni importálóikon. A tarifareform hívei, akiket az apám utált, még mindig rajta voltak, hogy a miniszterelnököt kibuktassák konzervatív vezető szerepéből...

Furcsa volt újra hallanom, ázsiai vándorlásaim és álmodásaim után, azt a westendi, fehér asztal melletti politizálást, a találgatásokat «Winston» jövőjéről és annak a lehetőségéről, hogy Lloyd George vagy Ramsay Macdonald vagy Macnamaar alakít-e kormányt a liberálisokkal és vajjon végül nem alakulhat-e meg egy középpárt, amelyben Haldane és Balfour, Grey és a Cecilek közös alapon találkozhatnak.

Mindezt most már nemcsak nagyon apró-cseprő, hanem nagyon távoli dolognak is tartottam.

Ráchel beszélt nekem Edvárd király óriási népszerűségéről is. Érdeklődő, kíváncsi, megértő és okos uralkodónak bizonyult ez a váratlanul nagy sikereket aratott király.

Ráchel elmondta, hogy miként tört keresztül a szűk hivatalos korlátokon, amelyek az anyját úgyszólván skatulyába zárva tartották és hogyan terjesztette ki jóindulatú fesztelen ceremóniátlanságát mindenfajta emberekre. Megnyerte például a szívét Will Crooksnak, a poplari

munkásképviseelőnek, John Burnsöt társadalmi sikerhez segítette és egész Franciaországot fölmelegítette Anglia iránt.

Mérlegeltem az angol trónnak ezt az új szerepét, amely abban áll, hogy szeretetreméltóságot áraszt szét.

- Azt hiszem, ez a trónnak a tennivalója, - mondta Ráchel. - Ha már ihletet nem is adhat, türelmes és békülékeny mindenesetre lehet, hogy kiküszöbölje a politikából a keserűség nyersségét.

- Ezt akár az édesapám is mondhatta volna.

- Az édesapjától hallottam, - mondta Ráchel; majd egy pillanatnyi szünet után hozzátette:

- Átjárok hozzá beszélgetni.

- Beszélgetni az apámmal!?

- Szeretek vele beszélgetni, jobban mondva szeretem hallgatni, amit ő beszél. Délután szoktam őt meglátogatni. Néha kétszer vagy háromszor hetenként.

- Nagyon kedves, hogy megteszi ezt.

- Egyáltalán nem erről van szó. Látja... Vakmerőség, tudom, hogy lány létemre így beszélek, de hát, tudja, arról van szó, hogy sok minden iránt érdeklődünk közösen.

2. §.

Ráchel egyre jobban kezdett érdekelni, amint teltek a napok. Csak ostoba férfi nem veszi észre, hogy valamely nő boldog a jelenlétében, és én most már több mint két esztendeje nem találkoztam senkivel sem, aki erősen vonzódott volna hozzám.

De ettől egészen el is tekintve, Ráchel lelke azért is rendkívül érdekelt, mert tevékeny, világos és e mellett angolosan szűk látókörű lélek volt. Igazi bizakodó angol lélek. A nagy világot úgyszólván csak a Westminster és a West End korlátolt bonyodalmain keresztül látta.

Nem vett még tudomást arról a nagyobb boldogtalan Angliáról, amely komoran, sötéten kiemelkedett már az ő politikai világából, arról a nagyobb Angliáról, amely nemsokára első hallható jelét is adta már elégtelenségének a vasúti sztrájkban, amely oly kirívó ellentéte volt György király koronázásának. Indiát csak a rokonok országának tartotta; Németország és a német dreadnaughtok sokkal inkább ránehezdedtek a képzeletére, és a Keletnek rémesen gyülekező erői teljesen kívül estek képzeletének határain.

Igyekeztem a látókörét kiszélesíteni.

Elmondtam neki egyet-mást utazásaim céljairól és egyet-mást azokból a felfogásokból, amelyek utazásaim révén érlelődtek meg bennem.

Világosan emlékszem egy kirándulásunkra, amelyet ahhoz a rengeteg nagy nemzeti emlékhöz tettünk, amely Assmannshausen és Rüdeshaim kedves szőlőkertjei közül emeli ki fejét Bingen fölé.

Az előbbi helyen szálltunk partra, fölmentünk kis siklóvasútján, hogy odafönt együk meg a villásreggelinket és igyuk meg vörös borunkat a kedves kis fogadóban, azután elindultunk az erdőkön keresztül az emlékmű felé.

A hercegné elmaradt a hátunk mögött kelletlen kísérijével, egy fiatal orvosnövendékkal, aki nemrég érkezett Angliából, egy Berwick nevű igen kedves fiúval, aki nagyon is nyilvánvalóan szeretett volna helyet cserélni velem.

A hercegné fortélyosan hátrább tartóztatta őt, mialatt én, egyelőre nem véve még észre a helyzetet, továbbhaladtam Ráchellal előre afelé a magasba tornyosuló sallangos emlék felé, amelynek óriási Germánia-alakja diadalmasan gesztikulál a meghódított tartományok fölött.

A háborúról kezdtünk beszélgetni s azokról a szenvedélyekről és tévedésekről, amelyek a háborúhoz vezetnek.

Ráchel gondolatainak színezését azok a föltevések adták meg, hogy Németország és Anglia között természetes versengés folyik, meg hogy Franciaországnak szükségszerű az a bosszúgondolata, amely az európai gondolat és energia javarészét csaknem negyven esztendő óta a katonai készülődések merő hiábavalóságaira vesztegette el. Nagy elfogultságok hálózataival bajmóldtam, mikor szidtam és gúnyoltam ezeket a föltevéseket.

- A mi két nagy népünk azon vitatkozik, hogy melyikük legyen a világ vezére, - mondtam, - s ezalatt az egész világ messzire elhagy bennünket a háta mögött. A perlekedés állóvizébe sodródunk bele.

Beszélni kezdtem a forrongásról és új kezdésekről, amelyek mindenütt észlelhetők az egész Keleten; arról a rengeteg tömegű emberi képességről és energiáról, amely tevékenységbe kezd Kínában és Indiában; Észak- és Dél-Amerika határtalan jövődjéről; az európai fölény merő esetlegességéről.

- A történelem, - mondtam, - kezdi már háttérbe szorítani teljességgel Nyugat-Európa jelentőségét és mi angolok nem látjuk ezt; nem tudunk messzebb látni Berlinnél, és ezek a germánok semmi okosabbat nem tudnak kigondolni, mint hogy a franciákat ilyen ízléstelen figurával bosszantsák, mint ez! Európa manapság azt teszi, amit India tett a tizennyolcadik században: céltalan történelmet csinál. És az alkalom homokja lepereg...

Megrándítottam a vállamat s egyideig megálltunk, lenézve a Rajna ragyogó sarlójára.

- Tegyük fel, - szólt Ráchel, - hogy akadna valaki, aki elmondaná ezt az - alsóházban.

- Az alsóház, - mondtam én, - nem hall ilyen dolgokról. Bagolyhuhogások ezek. Nagyon komorak.

- Meglehet. De ha maga...

Ráchel elhallgatott; tévovázott egy pillanatig, azután hirtelen ezt kérdezte:

- Mikor jön vissza Angliába, Stratton úr?

- Egy félév előtt semmiesetre sem, - feleltem. Ráchel szemének egy mozdulatával figyelmeztetett a hercegnére és Berwickre, akik éppen akkor bukkantak ki a fák közül.

- És azután? - kérdezte tovább.

Nem akartam felelni erre a kérdésre, amelyből oly világosan kihangzott a személyes érdeklődés.

- Amerikába készülök, hogy megnézzem Amerikát, - mondtam, - és Amerika megnézése meglehetősen nagy dolog lehet.

- Meg kell néznie Amerikát?

- Szeretnék tisztába jönni vele, mert olyan valami, ami sok mindent egybefoglal. Szeretnék általános benyomást szerezni róla...

Ráchel tétozódott, hátratekintett, hogy mérlegelje, milyen távolságra van tőlünk a hercegné és kísérlője s azután újra fölrette a kérdését, de ezúttal oly hangsúlyozással, amely nem is akarta többé leplezni a kérdés jelentőségét.

- *Azután* vissza fog jönni? - kérdezte.

Az arca bíborpiros lett, de a szeme merészen a szemem közé nézett. Egy pillanatra tökéletesen megértettük egymást.

A feleletem, ha ilyen provokálásra béna és udvariatlan volt is, mindenesetre fölretlenül becsületes volt.

- Nem tudom elhatározni magamat, - mondtam. - Már-már terveket kezdtem szöni - lépéseket tenni... De van valami, ami visszatart...

Nem értem rá magyarázatokra.

- Nem tudom elhatározni magamat, - ismételtem.

Ráchel egy pillanatil meg lehetőszen feszesen állt a helyén, miközben a távolba bámult az elászi kék hegyek felé.

Azután mosolyogva és zavartalan nyugalommal a hercegné felé fordult. Arcának bíborszíne fehérre vált.

- Ennek az emlékek a diadalujjongása, - mondta könnyedén afelé a lángoló teutonizmus felé mutatva, amely fölénk tornyosodott, és merészen ismételve azokat a szavakat, amelyeket alig öt perccel előbb hallott tőlem, - haragot ébreszt bennem. A hódításuk - durva...

Ráchel figyelmen kívül hagyott valamit azon való nagy igyekvésében, hogy teljesen nyugodtnak tűnjön fel. Hibát követett el.

- Istenem! - kiáltott, - elfelejtettem!

- Oh! Én csak a házasságom révén vagyok német! - kiáltott a hercegné. - És biztosíthatlak, hogy teljesen meg tudlak érteni - ezt a diadalujjongást illetőleg...

Szemügyre vette földieinek az alkotását.

- Valóban - durva. De voltaképpen csak művészietlen, ha jól megnézed... Nem durvalelkűség-re vall, hanem - gyermekességre... Még mindig nem győznek betelni vele - nagy csodálkozásukkal azon, hogy a háborúskodásban így megállták a helyüket... Az a hatalmas rekedt Viktória-szobor! Nem is annyira harcias, mint amilyennek látszik. Túlágosan vastag... Persze a német ember elsősorban a táplálkozást tudja értékelni. De egészen egyetérték veletek... Most pedig kezdek kívánczolni a teám után, Stratton úr... Ráchel!

A szemét Ráchelon tartotta, mialatt csevegett. A lány megint a távoli dombok felé fordult és megfedekezett arról is, hogy legalább látszólag odafigyeljen a válaszra, amelyet ő provokált. Most hirtelen föleszmélt nevének a hallatára.

- Teázunk? - kérdezte a hercegné.

- Oh! - kiáltott Ráchel. - Igen. Persze, persze. Menjünk teázni.

3. §.

Tisztában voltam vele, hogy a történetek után, mint mondani szokás, rendeznem kell a dolgot Ráchellal. De mielőtt bármit is tehettem volna, a hercegné elfogott. Aznap este, miután többi vendégei visszavonultak szobáikba, leültetett abban a kedves kis tornyos szobácskában, amelyet a dolgozószobájának szokott nevezni s amelyben olvasni szokta mindazt, ami kivált az egykorú angol szépirodalomból..

- Ül le, - mondta, - oda abba a székbe a kandalló mellé és mondj el mindent a dologról. Nem volna értelme, ha azt akarnád elhitetni velem, hogy nem tudod, miről beszélek. Mit kínozkod az a szegény gyermeket és miért nem nézel szembe tisztességes férfihoz illően azzal, ami nyilvánvalóan a végzeted?

- Mert nyilvánvalóan nem ez a végzetem, - mondtam.

- Lári-fári, - szólt a hercegné.

- Nagyon jól tudod, miért vagyok távol Angliából.

- Mindenki tudja, kivéve természetesen azokat az egészen fiatal személyeket, akiket gondosan neveltek a szüleik.

- *Ráchel* tudja?

- Úgy látszik, nem.

- Nos, először is ezt szeretném tudni.

- Szükséges, hogy tudja?

- Azt hiszem, ez nagyon is lényeges volna...

- Azt hiszem, ha ez a véleményed...

- Vállalkoznál arra, hogy elmondod neki?

- Mondd el temagad, ha szükség van rá, hogy megtudja. Odalent Surreyben *bizonyosan* látott és hallott sok mindent. De nem látom át, miért kellene most egy csomó régi dolgot föl-eleveníteni.

- Régi dolgot!?

- Óh, harmadfél esztendeje - ősrégi história.

Erre nem feleltem, csak ott ültem a helyemen a tűzbe bámulva, mialatt az unokatestvérem az arcomat figyelte. Végére vallomást tettem.

- Azt hiszem, hogy egyáltalán nem régi história, - mondtam. - Azt hiszem, ha most újra találkozna Maryvel...

- Lady Mary Justint akartál mondani?

- Természetesen.

- Jó lesz, ha nem felejtet el, hogy mi az igazi neve... Azt hiszed, ha újra találkoznál vele, megint elülről kezdenétek a dolgot? De hát látod - nem fogsz vele soha többé találkozni. Mindenki tudja, hogy sohasem fogsz.

- Úgy gondolom, hogy én... nos igen...

- Okosabb lesz, ha nem fejezed be a mondatot. Aztán igazán ostobaság az egész. Azt hiszem, hogy hetek óta egyáltalán eszedbe sem jutott.

- Amíg ide nem jöttem, talán körülbelül így voltam vele. De te újra fölráztál, kedves unokatestvérem, és régi dolgok, régi emlékek és szokások kerültek újra felszínre a lelkemben. Mary beleírta magát az életembe - a legkülönfélébb helyeken... El sem mondhatom neked. Sohasem beszéltem róla senkinek sem. Képtelen vagyok beszélni az érzéseimről... Lehet, hogy a magamfajta férfi - nem tud, kétszer szeretni...

Úgy tettem, mintha nem venném észre a hercegné tiltakozó arckifejezését.

- Olyan bűbájos volt az az első érzés, benne volt az egész ifjúságom, minden reményem, minden ragyogó vakmerőségem. Mit alakoskodjam?... Mindebből semmit sem adhatok Ráchelnak. Nincs többé mit adnom neki mindebből...

- Az ember azt hinné, - jegyezte meg a hercegné, - hogy gyógyíthatatlan volt a bajod.

Várta, hogy mondjak valamit, de aztán, minthogy a szótlanságom ingerelte, hirtelen nekem rontott élesen kis nyelve egész gonoszságával.

- Azt hiszed, hogy Lady Mary Justin gondol még rád - úgy, mint ahogy te gondolsz ő rája? Azt hiszed, hogy ő sem nyugodott még meg?

Hirtelen fölnéztem a hercegnére.

- Mostanában fog születni a második gyermeke - vágta ki a hercegné a nagy szót.

Nos, ez nagyon megdöbbenett. Azt hiszem, az arcom elárulta megdöbbenésemet.

- Az a lány, - mondta a hercegné, - az a tisztalelkű lány inkább meghalt volna... tízezerszer inkább meghalt volna... Az az asszony nem is volt neked soha semmid, soha, soha...

Azt hiszem, egy pillanatig ő maga is megijedt a saját szavaitól. Valósággal haragba lovalta bele magát és lelkendezve beszélt. Fölháborodását fejezte ki Maryvel és velem szemben.

- Nem tudtam, - szóltam, - hogy Marynek gyermeke van.

- Még pedig kettő, - szólt a hercegné és két ujját feltartotta, - alig harmadfél esztendővel az elválástok után. Igazán nem hosszú idő... De természetes volt a dolog, azt hiszem. Természetes asszonyi illetlenség. Nem is korholom őt érte. Ha egy nő lemond valamiről, teljesen le kell mondania. De azt hiszem, ezek után nem sok tered nyílik az újabb udvarlásra, úgy-e, Stephen? Így vagyunk, Stephen, és itt van Ráchel. Miért nem ragadod meg az életed szerencsáját?...

- Nem értem a módját.

- Szeretném tudni, mit képzeltél.

Eltűnődtem.

Szeretném tudni, mit csináltam. Azt hiszem, Maryre gondoltam - úgy, ahogy elváltam tőle - mindig.

Amint ott ültem, a lelkem megtelt Mary zavaros emlékképeivel, emlékekkel, megdöbbenéssel...

Észrevettem, hogy a hercegné beszél.

- Ide-oda kóborolsz, - mondta, - mint a vadász ló nélkül... Dolgoznod kell, hogy - újra fölpezsdüljön ereidben a vér. Én nem tartozom a tudatlan asszonyaitok közé, Stephen. Feleségre van szükséged...

- Ráchel túlságosan jó, - mondtam hosszabb szünet után, mikor ráéisméltem arra, hogy kell valamit mondanom, - túlságosan jó ahhoz, hogy ilyen feleség legyen belőle.

- A férfi számára egyik nő sem jó túlságosan, - jelentette ki Letzlingen hercegné meggyőződéssel. - A nőt a férfi számára teremtette az Isten.

4. §.

Boppardi látogatásom már a végére járt, mikor alkalmam nyílt végre Ráchellal rendeznem a dolgokat. Egy kis kertben történt, a wormsi bájos székesegyháznak valósággal az árnyékában, egyikében ama kis kerteknek, ahová úgy jut be az ember, hogy megránt egy csengőt és borraalót ad az egyik örnek.

Azt hiszem, a wormsi székesegyház egyike a legszebbeknek azok közül, amelyeket láttam, oly tökéletesen arányos, oly finoman ódon, oly félreeső, annyira mentes minden gögtől és követelődéstől és úgy emelkedik ki e békét lehelő, virágos, zöld térségből, oly szelíd, világosbarna, napsütötte, kedves hely, annyira öntudatlanul és jelentőség nélkül ragyogó, mint valami nagy hajó az estéli fényben egy olajnyomaton.

Egy ideig fölnéztünk rá, azután folytattuk a beszélgetést, amelyhez lassan eljutottunk, mióta a hercegné mindkettőnket megragadott és ehhez a beszélgetéshez hozzásegített oly módon, hogy Berwickkel együtt bement a városba játékszereket vásárolni a kapus gyermekei számára.

Magamról beszéltem és fokozatosan visszatérő ambíciómról, hogy szerephez jussak szélesebb perspektívák alapján az imperiális politikában.

- Tudja, - kérdeztem Rácheltől hirtelen, - hogy miért hagytam ott Angliát?

Csak egy pillanatig gondolkozott.

- Nem, - mondta végül.

- Szerettem Lady Mary Justint, - mondtam - és a szerelmünk kiderült. És nem távozhattunk együtt...

- Miért nem? - szólt közbe Ráchel.

- Lehetetlen volt.

Néhány pillanatig egyikünk sem szólt.

- Valamit, - mondta Ráchel, majd hozzátette: - valami határozatlan híresztelést...

Egyebet nem is felelt, mint ezt a pár töredékes szót.

- Régi játszópajtások voltunk; együtt voltunk gyermekek. Van bennünk - valami - ami egymáshoz vonz bennünket. Mary - hibát követett el a házasságával. Mind a ketten nagyon fiatalok voltunk és a helyzet nagyon nehéz volt. És azután később összekerültünk... De látja, ez nagyon megváltoztatta az életemet; kitérített a rendes kerékvágásból, amelyben a magamfajta emberek élete szokott haladni. Ezekkel a többi dolgokkal kellett foglalkoznom... És ezek jobban a szívemhez nőttek, mint a legtöbb embernek, ha csupán azért is, mert...

- Arról beszél, hogy - annyit tanult, hogy bejárta a világot s most az a vágya, hogy másokat mennél jobban hozzásegíthessen a világ megértéséhez?

- Arról, - feleltem.

- És azt hiszi, hogy ez - be fogja tölteni az életét?
- Be kell töltenie.
- Be kell... És csakugyan betölti?
- Azt hiszi, hogy nem?
- Szeretném tudni, hogy betölti-e?
- Mért ne töltené be?
- Mindez olyan - olyan hideg...

Hallgatásom, amely kérdést jelentett, arra bírta Ráchelt, hogy próbálja kifejtetni a véleményét.

- Az életünket szebbnek kívánjuk ennél, - mondta. - Azt kívánjuk... Szükségünk van dolgokra, sok mindenre, ami közelebb áll hozzánk.

Észrevettük, hogy az ajtónálló csengőjét megrántották. Kezdett elmúlni az alkalom, amely beszélgetésünkre nyílt. És még mind a ketten határozatlanul, botorkálva és bizonytalanul idegenkedtünk. Esetlen frázisokba jutottunk bele.

- De hogyan lehet szebb az élet, - kérdeztem, - mint amikor nagy emberi célokat szolgál?

Ráchel összerántotta a szemöldökét. Mintha a nyíló kapu hangjára figyelt volna.

- De hát, - szólt, hirtelen elszánva magát, - az ember arra vágyódik, hogy szeressék. Szüksége van erre föltétlenül.

- Látja, az én számomra - ez már megszűnt.

- Miért szűnt volna meg?

- Megszűnt. Ezt nem lehet újra kezdeni. Magamat értem. *Magának* - más a helyzete, A maga számára még sohasem kezdődött meg. Maga, mikor szerelmes volt - nem szeretett még igazán.

Erőltettem a dolgot. Meg akartam győzni erről.

- Az én szerelmem igazi szerelem volt, látja; az igazi volt... nem az a képzelődő, bekötött szemű érzés, hanem az a szerelem, amely nyitott szemmel lát... Meg akartam ezt magának mondani. Egész valómmal szerettem...

A pázsitos térség szabályos, virágzó fái alatt feltűnt Berwick, megrakva apró csomagokkal, és nyilvánvalóan alig várta, hogy szétválaszthasson bennünket, miközben a hercegné nyilvánvalóan tartóztatni igyekezett még uszályhajóját.

- Van olyan szerelem, - siettem befejezni a mondanivalómat, - ami sohasem újul meg. Ne áltassa magát soha azzal, hogy megújulhat. Valami más léphet a helyére, de ez nem az a régi. Az a régi az ifjúságnak a joga - csodás, újszerű valami... Nézze azt a fiút. Ő úgy tudná szeretni magát. Megfigyeltem őt. Ő úgy szereti magát. Tudja, hogy úgy szereti...

- Igen, - szólt Ráchel, szintén sietve; - de hát, látja, én nem szeretem őt.

- Nem szereti?

- Nem tudom szeretni.

- De hisz olyan friss, olyan ragyogó emberi lény...

- Nem ezen múlik csak, - szólt Ráchel. - Nem ezen múlik csak... Nem érti...

Azok ketten közeledtek felénk.

- Oly nehéz megmagyarázni, - beszélt tovább Ráchel. - Az ember maga is alig van tisztában ezekkel a dolgokkal. Néha úgy tetszik, hogy nincs segítség. Nem tőlünk függ a választás. Rabok vagyunk...

Mintha még valamit akart volna mondani, de aztán elhallgatott és az ajkába harapott.

A következő pillanatban felálltam és a hercegné szólított bennünket, alig tíz lépésnyire tőlünk.

- Olyan mulatságos kis játékszerek. Egész rakást vettünk. Nézzétek csak!

Mosolygott a csomagjai fölött, de a szeme aggodalmasan kémlelte az arcunkat.

- Tíz külön kis csomag, - szólt Berwick, hogy Ráchel rokonszenvét magára terelje. - Megtettem minden tőlem telhetőt, hogy ne adjak okot panaszra.

És ügyesen elejtett két kis csomagot, hogy Ráchelt kényszerítse arra, hogy a segítségére siessen. Nem is tárgított többé Ráchel mellől.

5. §.

A hercegné meg én nyomon követtük őket a széles, kedves, fasoros uccán a vasúti állomás felé.

- Ilyen korú fiúnak nem szabad feleségül venni ilyen korú lányt, - mondta a hercegné, hosszabb szünet multán.

Nem feleltem semmit.

- Nos? - szólt parancsoló hangon.

- Kedves unokatestvérem, - szóltam, - tudom, hogy mit forgatsz a fejedben. Megengedem, hogy kívánom Ráchelt. De féltékenyebbé nem tehetsz, mint aminő vagyok. Ráchel tiszta és édes teremtés - csodálatos, hogy az az Isten, aki a világ többi részének is az ura, hogyan teremthette őt ilyen derék, becsületes és csodálatos léleknek. Illatosabb, mint a virágok. De mégis azt hiszem, hogy ma este elutazom.

- Csak nem azt akarod mondani, hogy lovagiasságodban hajlandó vagy átengedni a teret ennek a fiúnak, - mert amíg te itt vagy, addig nem nyílik a számára alkalom...

- Nem. Tudod - én Ráchelnak akarok alkalmat nyújtani. Te éppen úgy tudod, mint én, hogy mit forgatok a fejemben.

- Hogy felejtened kell.

- Hogy nem felejtek.

- Hogy becsületbeli kötelességed felejteni. És ki könnyíthetne meg jobban a felejtést?

- Elmegyek, - mondtam; azután dühösen hozzátettem: - Ha azt hiszed, hogy Ráchelt fel fogom használni a régi sebek...

Nem fejeztem be a mondatot.

- Óh, *ostobaság!* - kiáltott a hercegné és nem szólt hozzám addig egy szót sem, amíg oda nem értünk ahhoz a teljesen német jellegű állomáshoz, ami nem a legkisebb látnivalója Wormsnak.

- Valóban sebek! - szólt a hercegné hirtelen, mikor fölsétáltunk a perron végére.

- Nem jelent semmit, - mondta szokatlanul pajkos hangon. - Annál jobban fogsz tetszeni neki.

- Nem értem a férfiakat, - beszélt tovább. - Szerelmes vagy Ráchelba, mert különben nem volnál ilyen nagylelkű. Ő pedig fülig beléd bolondult. No látod! Hozzásegítek még egyszer a kedvező alkalomhoz...

- Nem fogok élni vele, - szakítottam félbe a hercegné szavait. - Nem szép dolog volna. Ha mondom, nem fogok élni vele. Két nappal hamarabb elutazom, hogy megakadályozzam a tervedet. Hacsak meg nem ígéred - természetesen látom én is, hogy mi van Ráchellal. Hiszen Ráchel egyáltalán nem szfinksz. De nem szép dolog. Nem szép, ha mondom. Sem Ráchelnek, sem Berwicknek, sem - énnekem magamnak a szempontjából sem. Berwicknek előjogai vannak. Több joga van Ráchelhoz, mint énnekem...

- Az ilyen gyerekek! Harminc évesnél fiatalabb férfinak soha sincs semmiféle joga nőkhez. És rólam egészen megfeledkezel? Mennyi kint álltam ki én!... Oh! *Gyűlölöm* Wormsot. Por és hamu! Hála Istennek, jön a vonat! Ha már semmi egyéb nem tudott felrázni, Stephen, legalább azt vártam volna, hogy irántam való hálából fogsz cselekedni. Így illenék! Stephen, igazán utálatos vagy. Teljesen elrontottad ezt a kis kirándulásomat - teljesen. Ha legalább egy kis ésszerűség volna benned. - Óh!

Nem fejezte be a mondatot.

Berwicknek és nekem kellett gondoskodnunk a társalgásról útközben haza Boppardig. Ráchel nem beszélt és a hercegnének nem volt kedve beszélni.

6. §.

Mihelyt elváltam Ráchel kérdő szemeitől, nyomban visszakiváncoztam hozzájuk.

Most úgy rémlik nekem, mintha az egész úton Amerika felé, azon a nagyszerű német postahajón, amelyre Hamburgban felszálltam, zavaros összevisszaságban folyton hol Ráchelra, hol Maryre gondoltam volna.

Vannak gondolat-sorozatok, amelyek ma is megcsendítik a fülemben elkerülhetetlenül azoknak a daloknak a visszhangját, amelyekkel kitűnő, de fáradhatatlan zenekarunk ünnepelte utazásunkat.

Szörnyen megrázott és foglalkoztatott az a gondolat, hogy Mary gyermekeket szült. Furcsa ugyan, de meg kell vallanom, hogy sohasem képzeltem el még álmomban sem effélének a lehetőségét vele kapcsolatban, aki oly mérhetetlenül az enyém volt...

A legkülönösebb teremtmények vagyunk mi emberek, kicsi fiam, fenevadak, barbárok és eszes lények, de nem külön-külön, hanem zavaros keveredetségben s íme én, aki lemondtam Maryról, elváltam és amint gondoltam, örökre elszakadtam tőle, most visszahullottam megint a régi verembe, még pedig mindkettőnk megadásának a legtermészetesebb és legszükség-szerűbb következménye folytán.

És éppen ebben a kapcsolatban rejlik nekünk, férfiaknak és nőknek egyaránt, a legteljesebb bizonytalanságunk.

Igyekszünk úgy szeretni egymást, mint egyenrangú felek, úgy viselkedni, mint egyenrangú felekhez illik, egyenlő szabadságot engedni egymásnak s egyszerre csak jön a válság, - szabadságunk fáradtságosan kitervelt épülete összeomlik és azt vesszük észre, hogy a nemi

kapcsolatban a nő nem egyéb a férfi számára, mint tulajdon, amely képes a hűségre vagy az árulásra egyaránt.

Ez a barbár színvonal jellemzi a helyzetet. Látnod, kicsi fiam, én mindig azt kívántam, hogy Mary a tulajdonom legyen s ő mindig tiltakozott ez ellen.

Ez az egész történetünk: az ösztönszerű leigázásra való hajlam küzdelme a pajtáskodásra való szenvedélyes vágyódással.

Mary nem adta magát nekem, elvonta saját magát tőlem: ezt még kibírtam.

De most ez a lobogó tény, amely látszólag döntő bizonyítékot szolgáltatott Mary anyagi voltáról - teljesen levert a lábamról. A visszatekintő szenvedély viharai tomboltak bennem annak a gondolatára, hogy Mary tökéletesen megadta magát a férjének...

Igen és ezzel így vagyunk mindannyian - egytől-egyig valamennyien.

Kíváncsi vagyok, vajjon az egész tisztos, törvénytisztelő Londonban van-e csak egyetlen egészséges férfi is, akiben néha nem forrt volna föl az a vágy, hogy tiporjon és gyilkoljon?...

A hercegné, azt hiszem, ezúttal rosszul számította ki a következményeket. Azt hiszem, hogy el tudtam volna jegyezni magamat Ráchellal, mielőtt Amerikába mentem, ha a hercegné nem közli velem a leleplezését; de ez annyira szaggatta a lelkemet, hogy képtelen voltam természetesen és gyöngéden átengedni magamat újra a szerelemnek. Nincs férfi, aki szerelemre gyulladhatna, mikor előbb végigkorbácsolták...

Ráchelra úgy tudtam már csak gondolni, mint Mary megszégyenítésére. Nem is tudtam őt feleségül venni, csak egészen új motivumok sorozatának a hatása alatt.

Hogy egyszerűen odavágjam őt így úgyszólván Mary arcába, ettől a kíméletlen durvaságtól visszadöbbszemtem - és Ráchelt szabadjára engedtem, úgy, ahogy elmondtam.

7. §.

Azt gondoltam, hogy vége mindennek.

Emlékszem vívódásaimra, hogy visszanyerjem a lelki békességemet.

Emlékszem, hogy egyszer éjjel nagyon későn fölmentem a sétálófödélzetre, hogy elszívjak egy szivart, mielőtt lefekszem.

Meleg, holdas éjszaka volt. A hátunk mögött forrongó sötét víznek széles alacsony hullámai fényes tajtékot vertek s tele voltak foszforeszkáló csíkokkal és pontocskákkal.

Az andalgó hold, amely túl volt már a teltségén és lehanyatlóban volt nyugat felé, nagyobbnak tűnt fel, mint életemben bármikor s a vízfelület gömbölyűsége nyilvánvaló volt a szemhatár aljának a táján.

A szárazföldön ritkán érzi az ember, - ellenben a tengeren éjjel mindennapi ez az érzés, - hogy a föld kézzelfoghatóan gömbalakú és hogy a csillagos térben lebegő csillag.

Majd újra éledt bennem az az érzés, amelyet Németországban egy ideig nem éreztem, hogy én nem én vagyok, hanem általában az Ember, aki a maga kis bolygóján tudatosan érintkezésben van az Istennel.

De a lelkem az egész idő alatt ezt mondogatta: - Benne vagyok még mindig a vermemben, benne vagyok még mindig, hiába éltem át annyi mindent.

És ezután rámszakadt újra a válasz, hogy egész életünk során kénytelenek vagyunk kifelé törekedni vesződéségesen a vermünkéből; hogy ez a kifelé való törekvés az egész élet; hogy nincs más egyéni élet, csak ez és hogy nincs menekülés, nincs vége ennek az erőfeszítésnek, amíg el nem következik a nyugalmat adó halál. Minduntalan vagy gyakran megízlelhetjük a megváltást, de sohasem lehetünk részeseivé teljesen, amíg anyagi éünk van. Életünk minden pillanatában próbát kell állnunk újra meg újra és vagy elveszünk, vagy újra megmenekülünk. De teljes biztosságba csak a felejtés és az enyészet révén jutunk.

És amint tele ezekkel a gondolatokkal ott álltam a hajó korlátja mellett, egyszerre csak elkezdtem imádkozni...

Emlékszem, hogy a gép zakatolása úgy hatott rám, mintha egy nagy szív dobogott volna és hogy messze lent a homályos fénycsillanások között, amelyek a fedélköz kivándorlói közül hatoltak fel hozzám, zene csengett, mialatt imádkoztam és egy emberi hang énekelt valami panaszos nótát idegen szláv nyelven.

És annak a láthatatlan énekesnek a hangja és annak az ismeretlen dalköltőnek a szelleme és a levegőégnak a derűje, mindez - úgy éreztem - nem több és nem kevesebb, mint a bennem forrongó dolgok, amelyeket nem értettem meg. Kívül estek a megértés határain.

És mégis tökéletes harmóniában voltak akkor éjszaka mindazzal, amit látszólag megértettem...

8. §.

New-York támadása hallatlanul ösztönző hatással volt rám. Szándékosan irok támadást. Mert valóban így van. New-York nekitámad az embernek a vizek mélyéből; szirt, amelyet emberi kéz alkotott.

Nagy épületei távolról mintha égnek emelt hosszú kínai lobogók volnának.

A Sandy Hooktól kezdve a nagy úszókikötőhelyekig és a Hudson folyó nyüzsgő, lármás forgalmáig nem hiányzik semmisem a közeledésnek ebből a nagyszerű crescendójából.

És New-York beváltja első jelentkezésének az ígérétét. Az életnek akkora teljességét nem találhatjuk meg sehol másutt a világon.

A közönséges ember az uccákon nagyobb, fizikailag nagyobb, mint az ó-világ bármely más nagy városának a közembere. Reménység lobog a szemében és dacos önbizalom.

New-York lehet nyers, durva és erőszakos; de a tenger felől szellő lengedez és az uccákon a testvériség szellője fujdogál, s az amerikai nép a világ összes népei közül az egyetlen nemzet, amelynek tagjai még ép és egész emberek.

Kíváncsian mentem Amerikába, remény és szkepticizmus között ingadozva.

Az európai világ tele van Amerika bírálgatásával és ami azt illeti, hát Amerika maga is tele van ezzel; az ellenségeskedés és becsmérlés általános; de mégis - minden heveskedés, erőszakosság és tomboló láрма ellenére is, az amerikai Egyesült-Államok a világ legnagyobb állama és az emberiség élő reménysége marad. Teljes ott a szakítás a régi hagyományokkal; az a legfrissebb és legbátrabb kezdeményezés, amely valaha volt az emberi életben.

Indiának valóságos ellentéte; nincsenek semmiféle parasztok, nincs hagyományos kultúra, nincsenek kasztok, nincsenek intézményes különbségek (kivéve a színbeli egyetlen schizmát). Ezt a csodálatos helyet sohasem gyötörte éhinség, sohasem pusztította döghalál; itt nincsenek templomok és nincs papság, amely az emberek életén uralkodnék. A vén Trinity-templom, amely felhőkarcolók közé van beágyazva, a szimboluma ott mindennek, ami mindebből megvan. És nincs itt korona sem, nincs meg az ősi loyaltás színlelése sem, nincs látható hadsereg, nincsenek hagyományos ellenségeskedések, mert Britanniának a régi csúfolódó lenézése ma már nevetséges és halott dolog. És akivel csak találkoztam, olyan arccal járt-kelt, mintha tudná, hogy a holnapnak különböznie kell a mától, másnak kell lennie, újnak és jelentősnek a sajátmaga és a magához hasonlók erejéből.

Bejártam New-Yorkot olyan embernek a hitetlenkedő elégedettségével, aki sokáig kételkedett, míg végül azt tapasztalta, hogy Amerika csakugyan megvalósulása az álmának. Még maga a zshivajgás is kedvemre volt, a nyüzsgő tömegek, a tábori élethez hasonló összevisszaság, az a rendetlenség, amely teljességgel más, mint Kínának vagy Indiaknak az intézményes és elfogadott tisztatlansága. Itt olyasvalamit láttam, aminek az ó-világban soha nyoma sem volt: új vállalkozó kedvet, friss életerőt. Az ó-világban most változás van, a változás hatalmas hullámmázása, de ez maga előtt hajtja az embereket, mintha rajtuk kívül álló és nem bennük élő erő volna; az ó-világi emberek nem tudnak, nem hisznek; itt ellenben a változás vérévé és lelkévé vált az emberiségnek. Belélekzik az emberek magukba, mielőtt a komp kiteszi őket Ellis Islandre. Egy félév alatt teljesen elamerikaiasodnak. Baj az, hogy az ilyen gigászi méretű dolog a részleteiben egy kicsit nyers és hebehurgya? Baj, hogy ha az új időnek ez a botorkáló óriása összetör egy-egy kecses emléket, amint mohón utána nyúl, vagy letapossa néhol a virágokat?

9. §.

És az energiának és tetterőnek ebben a pezsgésében, ott ebben a hatalmas nagyvárosi életben és az erősítő tengeri szellők között, találkoztam újra Giddinggel, akit akkor láttam utoljára, mikor elvált tőlem és Egyiptomba ment, hogy tanulmányozza behatóbban Abydosban az első és második dinasztia templomait és a történelem előtti emlékeket. Egy nagy vacsoránál találkoztam vele, egyikén azoknak a nagy összejöveteleknek, amelyek szívesen látják vendégül az érdekes látogatókat. Természetesen nem én voltam az érdeklődés középpontja, hanem egy kiváló francia arcképfestő; én úgy voltam csak ott, mint akármelyik más vendég. Nem vettem észre Giddinget, amíg oda nem jött hozzám, a férfiak beszélgetésére szánt abban a drága időközben, amely a hölgyek visszavonulását követi. Ez az időköz egyike azoknak a ritka alkalmaknak, amelyek Amerikában a férfiak társalgása számára nyílnak.

- Nem tudom, emlékszik-e rám, - mondta, - de talán emlékszik Krétára - a nap keltében.

- És utána a beszélgetésre, amelynek nem volt vége, - szoltam, megragadva Gidding kezét, - mert hiszen félig sem fejeztük be. Jól töltötte az idejét Egyiptomban?

- Nem Egyiptomról akarok önnek beszélni, - szolt Gidding. - Torkig vagyok a romokkal. Meg akarom kérdezni öntől - hiszen tudja, hogy mit akarok megkérdezni?

- Hogy mit gondolok Amerikáról! Ez a józan, elkerülhetetlen kérdés. Mindent gondolok róla. Ez a megállóhely. Ide jöttem el utoljára, mert ez a legfontosabb.

- Ez az, amit mindnyájan hinni óhajtunk, - mondta Gidding. - Ez az, amit másoktól hallani óhajtunk.

Eltűnődött.

- Mérhetetlenül nagy, úgy-e, valóban mérhetetlenül? De - - De néha attól tartok, hogy már-már elfelejtjük, miről is van szó tulajdonképpen. Szükségünk van rá, hogy figyelmeztessenek erre. Tudja, ezért nem hagyjuk abba a kérdezősködést.

Azután tovább kérdezősködött, hogy hol jártam, mit csináltam, mit csinálok. Azt mondta, hogy sohasem felejtette el kétnapi csevegésünket a Levantében s azokat a nagy kérdéseket a világról és sajátmagunkról, amelyeket fölvetettünk és akkor válasz nélkül hagyunk még.

Csakhamar azon kaptam rajta magamat, hogy megint nagyon fesztelenül beszélgetek vele. Nem vagyok sem eleven, sem bőszavú beszélgető, de Gidding ért hozzá, hogy a gondolataim érlelődését siettesse. Amerika ő az én számomra, aki Európa vagyok, és érintésére mindaz, ami sűrített oldatban volt meg az elmémbe, kikristályosodva bujik elő. Sajátos mértékben megvan benne az az egyenesség és egyszerűség, amely a legjellegzetesebb amerikai tulajdonság. Ünnepelesen bölintgató fejének és tökéletesen értelmes szemeinek megpróbáltam pontosan megmagyarázni azt, hogy mi a felfogásom a dolgokról, a világról, az emberiségről, saját magamról...

Különös téma volt ez két férfi számára vacsora után, miközben körülöttünk szolgák lebzselték s miközben az arcunk belepirosodott egy kissé a borba és a jóllakottságba; élénk érdeklődésünket a körülöttünk ülők elől színlelt csevegés álarcával palástoltuk s a kezünk közben-gyufáért vagy cigarettaért nyúlt. Nem igen jutottunk tovább néhány meghitt sejtetésnél, mikor házigazdánk felállt és beszélgetésünket félbeszakította az az általános mozgolódás, amely megelőzte visszatérésünket a női társasághoz.

- Sokkal több egymásnak a mondanivalónk, - szólt Gidding. - *Beszélgetnünk* kell.

Elővette kis jegyzőkönyvét, amire nyomban elővettem én is az enyémet. És egy pár nap múlva együtt töltöttünk egy reggelt és egy délutánt és nagyon meghitt beszélgetést folytattunk egymással. Gépkocsin mentünk ki ebédelni egy Nyack nevű helyre, a Hudson nyugati partján emelkedő meredek bazaltsziklák, a Palizádok tetejére, gőzkompon keltünk át a folyón és meglátogattuk útközben Washington Irving házát is Yonkers közelében.

Élénken emlékszem még mindig az irvingtoni kis pázsitos térségre, ahonnan lelátni a Hudson acélos színű rohanó árára, ahol Gidding feltárta előttem a lelkét. Most is látom őt, amint egy kissé előrehajlik az asztal fölött, a két öklét maga elé támasztva; hosszú, símára borotvált arca nagyon komolyan, ünnepelesen és szürkén tekintett rám az éles amerikai napfényben, amely elöntötte körülöttünk a zöld természetet. És beszélt nekem megfontolt amerikai hangján, megfontolt amerikai ünnepelességével arról a vágyáról, hogy «szeretné valami tisztességes dologra fordítani az életét».

Emlékszem, hogy nagyon szeretett volna ez alkalommal teljesen megnyilatkozni előttem. Sajátságos szellemi rokonság volt közöttünk, amelyet angol és amerikai neveltetésünk mély különbségei sem leplezhettek le. És elmondott csaknem minden anyagi részletet is az életéről. Most tudtam csak meg, hogy milyen rengeteg gazdag ember, nem csupán annak a vagyonnak a révén, amelyet apjától örökölt, hanem azért is, mert csaknem ösztönszerű, igen nagy üzleti leleményesség volt őbenne magában is.

- Annyival kezdhettem el az életet, - mondta, - amennyinek a megszerzésére csaknem valamennyi ember hiába szánja rá az egész életét. És mindez nem ér semmit sem. Az életem még mindig üres papírlap, amelyre nincs semmi különösebb ráírni valóm.

- Látja, - mondta Gidding, - ez kétségbeejtő. A hetven esztendőnek leéltem már a felét és még mindig ide-oda bolyongok, azon törve a fejemet, hogy mit kezdjek ezzel a darab életemmel, amelyet az Isten nekem szánt...

«Élte a világát», amint mondani szokás, bajokba, botrányokba keveredett, fenékgig itta az egyéni élet keserűségeit; más úton eljutott ugyanazokhoz a következtetésekhez, mint én, épúgy szeretett volna menekülni, mint én, emlékektől, társulásoktól, ellenségeskedésektől és az egyéni érzésnek attól a túlzott elevenségétől, amely vakká tesz bennünket az emberi közösséggel, a közös érdekekkel, azzal a nemesebb, nagyobb realitással szemben, amely ott rejtőzik mindannyiunknak tetszetős, nagyhangú énje mögött...

- Holmi fordított homoeopátiára volna szükségem, - mondta. - Arra a nagy dologra, amellyel meggyógyíthatnám a kicsi dolgokat...

De nem akarok többet beszélni barátságunknak erről a részéről, mert a belőle fakadt gondolatok el vannak hintve ebben a könyvben mindenütt az első lapjától kezdve az utolsóig... Most nem a rokonszenvünk és az egyetértésünk érdekel, hanem kapcsolatunknak az a másik része, amelyben Gidding ösztönzőmmé és mozgató erőmmé vált.

- Minthogy így gondolkozunk, - mondta, - s minthogy bizonyos, hogy mások is vannak, akik így gondolkoznak vagy hajlandók volnának így gondolkozni, mert senkisémm gondolkozik teljesen egyedül a világon, - mondom, minthogy így gondolkozunk, most már az a kérdés, hogy mit kell *csinálnunk*?

10. §.

Még egyszer találkoztunk, mielőtt távoztam New-Yorkból, és Gidding csakhamar csatlakozott hozzám Denverben, ahol mérlegelni próbáltam a *Józan Ész* című munkáslap igazi jelentőségét, amely, noha az újságszállító rendes ügynökségek a legmerevebben bojkottálták, mégis csaknem félmillió előfizetőnek a kezébe került középnugaton, s tele volt oly kiméretlen lázongással a munkaviszonyok ellen, oly vak és szenvedélyes gyűlölettel, amelyet soha addig nem tapasztaltam még. Gidding ott maradt velem és velem együtt tért vissza Chicagóba, ahol meg akartam figyelni egy kicsit a bevándorlók elamerikaiasodását. Amerikai tanulmányutam, Amerika társadalmi és gazdasági problémájának a vizsgálása egyre jobban beleolvadt a Giddinggel való tanácskozásomba.

Nincs természetlenebb dolog a világon, mint a tünődés azon, hogy az élet hogyan alakult volna, ha ez vagy az a dolog nem történik meg. Mindazáltal akaratlanul fölvetődik bennem többször a kérdés, vajjon mennyire jutottam volna el mai munkámban, ha fölkeresem ugyan Amerikát, de Giddinggel nem találkozom, vagy ha vele találkozom ugyan, de Amerikába nem látogattam volna el.

Ez a férfi és a hazája szétválaszthatatlanul összefonódik a lelkemben. Sőt azt is hiszem, hogy Giddingnek az egyszerűsége és egyenessége, kezdeményező ereje, amely engem pusztán vizsgálódóból tevékeny íróvá és szervezővé alakított át, nem annyira az ő egyéni tulajdonságai, mint inkább általában Amerikának a sajátosságai.

Amerika nagyszerű nyersesége és egyenessége úgy kiderítette a lelkemet, mint ahogy az üdítő szél elsöpri a felhőket valamely hegyi tájról.

A mi régi világrészeinkhez képest Amerika a nagy munkának nekivetközött emberiség. Annyi sok minden nincs meg Amerikában egyáltalán, annyi sok mindent nem kell figyelembe venni!

Nincs intézményes arisztokrácia; nincsenek császárok, cárok, sem király-császárok, akik éltetik a római birodalom folytatásának a vitáját; nincs tanulatlan, mozdulatlan, röghöz kötött parasztsága, nincs benne egyáltalában semmi röghöz kötöttség; a negyvenkilencedik szélességi foktól kezdve le a Cape Horn csúcsáig a szabadságnak és megfontolt egyetértésnek diadalmas megtestesülése. Mert egész Amerikáról beszélek, a spanyolul beszélőről épúgy, mint az angolul beszélőről; mind a kettőjükben közös ez az elszakadás a hagyománytól.

A végzet és a mult hagyományok gyógyíthatatlan szolgaságának az az érzése, a romokkal, pörösködéssel, törvényekkel és régi intézményekkel való az a terheltség, a különböző kiméletességekkel járó az az örökös bonyodalom és a megelőző emberi kudarcoknak az a kisértő emléke, amely megnyomorítja a sorssal küzdő bátorságot Európában és Ázsiában: eltűnik a lélekből egy hét alatt, mielőtt az ember megérkezett az Új-Világba.

Az ember természetszerűen elkezd cselekedni. Ihletet nyer a cselekvésre. Érzi, hogy megmenekült, érzi, hogy *itt az idő*. Egész Amerika, Észak- és Dél-Amerika egyaránt, hatalmas menekülés a régi lenyűgözöttségből a tevékenységbe és az alkotásba.

És abban az időben, amikor eljutottam Amerikába, beláttam már azt is, hogy mint ahogy a pártpolitikai viták odahaza és a nemzetközi politika külföldön felszínességek csak a fölött a nagyobb küzdelem fölött, amelyet egy energikus kisebbség folytat az emberiségi tömegek munkájának szervezésére és kizsákmányolására, épúgy maga ez a küzdelem sem egyéb, mint egy roppant incidens abban a még túlnyomórészt öntudatlan törekvésben, amely az emberi élet régi módját helyettesíteni akarja egy sokkal magasabb szervezetű, világot átölelő társadalmi renddel, oly világműveltséggel, amely egy világállamban testesül meg.

És láttam immár azt is, hogy ez a törekvés nem szűnhet meg, de meg sem valósulhat, amíg tudatossá, meggondolttá és könyörületessé nem válik, kapkodástól és zsarnokságtól mentessé, meggyőző és csaknem egyetemes rokonszenvre és megértésre támaszkodó törekvéssé.

Mert amíg így nem lesz, addig a teremtmény erői kénytelenek önmagukat elkerülhetetlenül zsákuccákban, hiábavaló rohamokban és romboló összeütközésekben elpazarolni.

Ebben Gidding meg én egyetérttünk.

- Az a feladatunk, - mondta Gidding, - hogy megértsük a dolgokat és másokkal is megértessük. Ez az igazi munkánk, Stratton, ezt kell elvégeznünk. A világ, amint tudod, ide-oda botorkált, miközben félig megteremtette a civilizációt, de soha a végére nem jutott. Már most *minekünk*, nemcsak terád meg sajátmagamra gondolok, Stratton, különösen, hanem minden értelmes emberre közöttünk - szóval *nekünk* az a kötelességünk, hogy lássunk hozzá a munkához és hajtsuk végre egészen. Ennél józanabb célja nem lehet az embernek saját egyéni szenvedélyeinek a körén túl. Lássunk hát hozzá...

Lehetetlenség volna most számomra, megrajzolni a fokozatokat, amelyeken keresztül eljutottam ezekhez a szélesebbkörű gondolatokhoz, amelyeken nyugszik minden munkám; de annyi bizonyos: hogy igen hamar kialakultak ezek a gondolataim a Giddinggel való vitatkozásaink során.

Mi ketten egymástól függetlenül gondolkoztunk, de egymáshoz nagyon hasonlatosan és bajos volna megmondani, hogy mennyiben járultunk hozzá egymás tételeinek a kiegyensúlyozásához.

Egyszerre csak azt vettük észre, hogy sajátmagunkat nem az Egyesült-Államok, nem is Anglia, hanem egy még csak eljövendő állam, egy világállam polgárainak tekintjük, amely egy nagy egységbe foglalja majd össze a mai kor látható politikai képződményeit - oly egységbe, amely úgy érhető el, hogy az antagonizmusokat gyöngítjük, a dolgok megértését és a türelmességet kifejlesztjük, a testvériség érzetét ápoljuk, a régi korlátokon keresztül törve.

Az volt és most is az a hitünk, hogy az emberi közjólétnek ilyen teremtő erejű fogalmát éppen úgy elő lehet mozdítani, mint ahogy előmozdították a német egység gondolatát a német hercegségek, szabad városok és királyságok határai között, ezt a gondolatot, amely a maga teremtő erejével meg tudja szüntetni a hagyományos gyűlölködéseket, egyesíteni tudja a szűkebb loyálisokat, és ezer gyanút meg ellenségeskedést a kollektív törekvés közös szenvedélyével tud helyettesíteni; amelynek teremtő ereje a mai nemzeti korlátokat végül oly akadályokká törpíti az emberi jóakarat kiterjesztésének munkájában, amilyen akadály például az a képzelvonal, amely elválasztja Normandiát Britanniától vagy Bernieket Northumberlandtól.

És nemcsak nagy békességet jelent a földön a mi számunkra a világállamnak ez a gondolata, hanem társadalmi igazságosságot is. Mind a ketten meg vagyunk győződve arról, hogy a vesződséges, kínlódo életnek, a szegénységnek, éhínségnek, ragadó betegségeknek, a fenevadakra emlékeztető kegyetlenségeknek és a bűnök nagy sokaságának nincs más oka, csak a rossz gazdálkodás és a pazarlás, és hogy ennek a rossz gazdálkodásnak és pazarlásnak nincs más forrása, mint a tudatlanság, az ostoba egyenetlenkedések és féltékenységek, a silány hazafiaskodások, fanatizmusok, elfogultságok és gyanakvások, amelyek egytől-egyig nem egyebek, mint a tudatlanság egy kis gonoszszággal keverten.

Alaposan a szeme közé néztünk a modern munka eme szolgátságának, láttuk, hogy a benne rejlő igazságtalanság az, ami a szindikalizmus és a forradalmi szocializmus felé gennyed, és tudjuk, hogy ezek nem egyebek, mint céltalan, tudatlan méltatlankodások: büntetések, nem orvosszerek.

Belenéztünk a modern háború szörnyű fenyegetésébe és megállapítottuk, hogy tudatlan hiúság és tudatlan gyanakvás, az angol kalmárnak üzérkedő támadása és a német junkernek szájaszkodó durvasága az egyaránt, ami rákényszeríti Európát erre a szörnyeteg fegyverkezésre.

És meg vagyunk győződve róla, hogy ezekben a bajokban és összeütközésekben nincs semmi olyan, amit a felvilágosodás el nem oszlatna.

Erős hitünk, hogy mindezek eloszlathatók, hogy a nagy egyetemességek, a tudomány, amelynek nincs sem faji, sem osztálybeli korlátja, a művészet, amely szól a maga nyelven minden rendhez és minden nemzethez, a filozófia és az irodalom, amely növeli a rokonszenvet és elűzi az elfogultságot - eláraszthatják és elmeríthetik - és meg is fogják ezt tenni - az összes akadályokat, amelyek az embert az embertől elválasztják.

Nem akarom azt mondani, hogy ez a nagy állam, a művelt embereknek ez a világköztársasága a mi álmunk, mert nem álom ez, hanem nyilvánvalóan észszerű lehetőség.

Erre törekszünk. Ennek a megteremtésén fáradozunk meggondoltan és nemsokára ezen fog fáradozni igen sok férfi és nő.

Szecesszionisták vagyunk, akik elszakadunk korunk minden nemzetiségétől és loyálisától. Minden rendelkezésünkre álló képességünkkel és energiáinkkal hozzáláttunk ahhoz, hogy megteremtjük a gondolatok és a tudás világraszóló közös tőkét és fölébresszük az emberi szolidaritás világot átölelő érzését, amelyben a politikai struktúra mai korlátainak elkerülhetetlenül le kell omlaniok.

Giddingnek és az ő amerikaiasságának, az újjáépítésre való veleszületett hajlamának és a gazdagsággal járó nagy szabadságnak volt köszönhető, hogy ezek a gondolatok nyomban vállalkozásokká alakultak ki.

Egyre jobban látom, hogy ez az, amiben mi régi európai törzsek, amelyek még mindig a régi erdőben növekedünk, leginkább különbözünk egyrészt fajunknak azoktól az életerős oltványaitól, amelyek Amerikában, Afrikában és Ausztráliában sarjadzanak, másrészt a Kelet újjászülető népeitől. A különbség az, hogy mi elvesztettük már az ifjúság bátorságát és nem

szereztük meg meg a kétségbeesett megaláztatásnak azt a bátorságát, amely görcsösen belekapaszkodik a dolgokba.

Gidding nem tartotta sem képtelenségnek, sem lehetetlenül nagy dolognak, hogy elkezdjük terjeszteni a tudományt, a tudást, a filozófiai és politikai gondolatokat egységesen az egész lakható földkerekségen.

Az ő agya elkezdett konkrét terveket termelni, mint ahogy a meggyújtott tűzijátékszer szikrákat hány és nemsokára kitervelte a leghatalmasabb nyomdai és kiadói vállalatot oly egyszerűen, mint ahogy ki szoktuk dolgozni a fürdőszobánkban tervezett változtatásokat.

Az ő számára egészen természetes, az én számomra egészen új dolog volt, hogy abból a tételtől induljunk ki, hogy a megértés az emberiség legfontosabb szükséglete, a szabad kiadói munka, a mélyreható fejtegetés, az értelmi ösztönzés rendszeres szervezése felé.

Úgy fogott hozzá ehhez a nagy munkához, mint ahogy egy gyógyszerésztársaság szervezné valamely jótékony gyógyszernek a terjesztését.

- Látod, Stratton, - mondta egy hosszabb beszélgetésünk után, amelyet én félig fantazmagóriának tartottam, - kezdjünk hozzá a munkához!

Vannak még mindig pillanataim, amikor szinte azt hiszem, hogy ez az én életem a legképtelenebb vakmerő kalandhajszolásban telik el. Gidding meg én, két tökéletlen emberi lény, nappalainkat és éjszakáinkat kitartóan és egyre növekvő erőfeszítéssel arra fordítjuk, hogy elérjünk - mit? Hogy szétromboljunk bizonyos elfogultságokat, formába öntsük az egyetemes emberi lelket és felébredszük benne az érvényesülés vágyát. Egyetlen, mindent átfogó tervbe foglaltuk össze annak a fölszabadult gazdagságnak az erejét, amely máris telehintette Amerikát egyetemekkel, könyvtárakkal, a kutatás és tanulmányozás intézményeivel. Mások is vannak már, akik együtt dolgoznak velünk és nemsokára igen sokan csatlakoznak majd hozzánk. A régi politikai élet fölött megindítottunk egy lavinát, amelynek a tömege és a gyorsasága egyre növekszik...

És az emberi szívben nem is támadt még soha eredményre való törekvés, amely nem lett volna képtelen. Az ember ellenmondásokkal telt állat. És munkaközben megszűnik az állati volta. Megszűnik, mint teremtmény és átalakul teremtővé, aki ráveti magát az erőkre, amelyek őt alkották és saját szolgálatára kényszeríti őket. Vakmerőségével megalapozza azt az igényét, hogy lelke legyen...

De ehelyütt nem volna értelme annak, hogy részletesen foglalkozzam a munkásságommal. Ez a könyv nem a munkámról szól, hanem arról, hogy hogyan jutottam el a munkámhoz. Sokkal előbb, mint ez a kézirat a kezeid közé kerül - ha végül úgy határozok, hogy eljusson a kezeid közé - ki fogod venni te is a részedet, remélem, kicsi fiam, ebből a nyílt összeesküvésből a világ hatalmasságai, elfogultságai és a sötétség minden hatalma ellen, amely az embereket egymástól elválasztja.

11. §.

Szeretnék elhallgatni előtted egyetlen dolgot, de el kell itt mondanom, mert a legvelejéhez tartozik mindannak, amit e könyv közölni akar veled. Szeretném, ha egyáltalán kihagyhatnám. Szeretném, ha egyszerűsíthetném a történetemet azzal, hogy legalább ezt a ráncot kisimíthetném belőle és eltörülhetnék egyetlen dolgot, amely nagyon reális és egyben nagyon visszataszító is volt.

Látod, hogy végül felküzdöttem magamat oly munkának és oly kötelességnek a gondolatáig, amelynek a szolgálatában nyugodtan föláldozhattam az életemet. Ennyiben tehát kimenekültem a magam verméből. És természetes volt, hogy most, amikor volt már valami adnivalóm, odaforduljak nemcsak vigasztalásért és szolgálatért, hanem támogatásért és barátságért is a tengereken keresztül ahhoz a drága emberi lényhez, aki mindezt oly egyenesen és édesen följánlotta nekem. Mindez jó és derék dolog, olyan, amilyent vársz tőlem, úgy-e, kicsi fiam? Csakhogy ez nem az egész igazság még.

Benne volt még mindig a lelkemben, hosszú ideig benne is maradt még valami keserűség Maryvel szemben. Elhagytam őt, elvesztettem őt, elváltunk egymástól; de Németországtól Amerikáig és Amerikában mindvégig és otthon újra a házasságomig és a házasságom után is egyre bántott az a gondolat, hogy Mary tovább tudott folytatni oly életet, amely független volt az enyémtől. Nem vesztett még ki belőlem az a vágy, hogy bírjam őt, hogy lefoglaljam az életét és uralkodjam rajta; a neheztelése, hogy bárha szeretett, először nem lett a feleségem és azután nem egyezett bele abba, hogy velem jöjjön, ott lappangott még mindig lelkemnek a mélyén. És így, mialatt énemnek a jobbik része ott csüggött ezen a munkán, mert azt reméltem, hogy menekülhetek szűkkörű és féltékeny mivoltomból, addig a verembéli alsóbbrendű lény is örült az előttem lévő nagy vállalatoknak és a házasságnak, amelyre végül elhatároztam magamat, mert ez volt az utolsó lábbaltaposása a Maryhez való tartozásomnak s mert ez dacosan tagadta azt az esetleges lappangó igényt az uralomra, amelyet Maryben gyaníthattam még.

El akartam mindent mondani neked, kicsi fiam, különösen azért, mert ilyen vagyok, mert ilyen vagy te is, mert ilyen a legtöbb ember közülünk. Alig van a világon nagyratörő terv, amelyre lelki törpeség árnyékot nem vetne és alig van aljas szándék, amelyet egy angyalnak legalább a fantomja nem enyhítene.

Abban az időben, - most úgy látom, - szakadatlanul kísértett az az elképzelésem, hogy Mary nyájasan összebékült Justinnal, hogy gyermekeket szül neki, hogy elfelejti és elúzi magától mindazt az édességet, mindazt a csodát és szépséget, amelyben együtt részünk volt...

Igaztalan és alacsony lelkű elképzelés volt. Amikor tele voltam vele, akkor is tudtam, hogy torzítás csak, és mégis gyötrött állandóan. Valósággal sarkantyúzta a lelkemet. Rászorított a munkára és hogyha fásultságba tévedtem bele, visszahajtott a munkámhoz elkeseredett és vérző lélekkel...

12. §.

És azt hiszem, ez volt az oka annak, hogy Ráchelt nem tudtam a kedvem szerint és természetesen szeretni. Nem tudtam szerelmes leveleket írni neki. Tudom, hogy szinte bohózos jellege volt ezeknek az aggodalmaskodásoknak, amikor elhatároztam már magamban, hogy feleségül veszem Ráchelt; de az életnek ilyen a mivolta. A nagy dolgokat legyőzzük s aztán az apró részletek miatt van lelkifurdalásunk.

Nem akartam, még ha el is kellett volna veszíteni őt - pedig most már szenvedélyesen féltem attól, hogy el találom veszíteni - nem akartam egyetlen olyan becézgető szót sem használni, amely nem önkénytelenül fakad a lelkemből, úgyszólván saját magamnak az ellenére. A világért sem akartam megcsalni őt.

És a házassági ajánlatom, mikor végül elküldtem neki Chicagóból, emlékszem, csaknem üzleti jellegű volt. Nemsokára tízezer édes szóval vezekeltem ezért a száraz levélért, amely mind önként tört fel a lelkemből az ajakamra.

És Ráchel mindenesetre alkalmazkodott csak hozzám, amikor egyetlen szót küldött válaszul a levelemre kábeltáviratban: «Igen!»

Pedig voltaképpen régen szerettem már őt azelőtt is, mielőtt ajánlatomat megtettem neki. Az a félelem tartott csak vissza igen sokáig, hogy meg nem érdemelt silányságot adok neki magamban cserében sajátmagáért. Ez volt az oka, meg az a visszásság, hogy Mary még mindig elfoglalta az érzéseimet. Régi szerelmem ott élt még a szívemben Ráchelért kigyulladt új szenvedélyem ellenére is; elsötétült talán, romladékos és elváltozott volt, de ott élt még. Mint-ha új kráter égett volna most a régi vulkán nagyobb területén belül, amelynek az új lángok meleg fényében jobban látszott csak a vigasztalansága, szomorúsága és régisége...

Milyen türelmetlenül indultam hazafelé! Az Angliáról való gondolatok, amelyeket három hosszú esztendeig nem mertem szóhoz juttatni magamban, most újra szóhoz juthattak kedvük szerint. A Surrey-dombokról ábrándoztam és a burnmorei park nagy fáiról, a mi szürkés-zöld anyaföldünk változó égboltjáról és serkentő lágy szellőiről.

Köd volt az Ir-tengeren s egy napnak a nagyobb részét el kellett vesztegetnünk útközben Liverpool felé, mialatt bosszankodva ödöngtem a hajón, kikészített málhám körül s belebámultam a szürke vízbe, amely hullámokat vert a ködben.

Ez volt életemnek a leghosszabb napja. A szívem tele volt epedő vággyal, a szemeim fájva keresték Anglia mezőségét és arányló októberi égboltját, Angliáét, amely tárt karokkal várta a száműzetésből visszatérő fiát.

Hazafelé tartottam - hazafelé!

Londonon keresztül Surreybe siettem és apám dolgozószobájában, akit távirattal értesítettem az érkezésemről, ott találtam egy ragyogószemű, elszánt fiatal nőt, aki úgy várt rám, azzal az elhatározással, hogy boldogan vállalkozik egy régen előre megfontolt merész cselekedetre.

És családot is találtam ott, Ráchel hugait és fivérét, akik mind örömmel fogadtak; az apám is boldog ember volt, és 1906 november nyolcadikán Ráchel a feleségem lett a sherei kis templomban. Egy-két hétig Hampshireben maradtunk Ringwood közelében - abban az esztendőben gyönyörű őszi volt s a fák mind szépek voltak még; azután elutaztunk Portofinóba a Liguri-partmellékre.

Ott nemsokára csatlakozott hozzánk Gidding is, és elkezdtük kidolgozni terveinket, amelyeket Amerikában készítettünk, azokat a terveket, amelyek betöltik még most is az életemet.

TIZEDIK FEJEZET.

Mary ír.

1. §.

Akkoriban az életem teljesen a mai kerékvágásban mozgott már előre: Giddinggel együtt a beszélgetés és tervezgetés állapotából áttértünk a végleges vállalkozásokra. Valóban, 1909-ben úgy meg volt már szervezve minden, mint mai nap.

Óriási kiadó intézetet létesítettünk hatalmas nyomdai üzemmel Barcelonában, egy másikat pedig Manchesterben és javában tanulmányoztuk, hogy minő különleges nehézségek gördülhetnének egy harmadik hasonló vállalkozásunk elé, amelyet Amerikában akartunk alapítani.

A társaságunk angol társaság volt Alphabet és Mollentrave néven és rohamosan megindítottuk a kiadványoknak oly szélesen és állandóan hömpölygő áradatát, amelyhez foghatót sohasem látott még a világ. A hullámai már is tovább verődtek és többet hordtak a hátukon, mint előttünk bármely magáncégnek a vállalata. Újra lenyomtattuk a leggondosabban átnézett és sajtó alá rendezett kiadásokban az angol, spanyol és francia irodalom egészét s csak gépeink felszabadulására vártunk, hogy hozzálassunk a német, orosz és olasz irodalom kiadásához is és minden irodalmat nemcsak az eredeti nyelvén adtunk ki, hanem kiadtuk minden irodalom klasszikus íróinak a teljes sorozatát jó fordításban minden más nyelven is.

Állandóan bennünket szolgált minden fontos irodalmi középpontban a kiadóknak és fordítóknak egy-egy kis csoportja. Így például húsznál több emberünk dolgozott a bengáliai szépirodalom prózai és verses termékeinek angol nyelvre való fordításán, - ennek az új irodalomnak egész tömege csodálatos felvilágosító hatással van a művelt angolokra, - és egy csomó emberünk az új arab irodalom termékeit hajszolta.

A célunk az volt, hogy oly jó kiadásban és oly olcsón adjuk a könyveket s emellett oly mindenre kiterjedők legyenek a könyveink összeválogatásában, nem zárva ki semmit, ami komoly és eleven munka, azért, mert talán valamivel selejtesebb a minősége, jelentéktlenebb a tárgya vagy szűkebbkörű a kereslete, hogy idővel bárki bárhol a világon, aki olvasni akart valamit, természetesen és elkerülhetetlenül kénytelen legyen a mi könyvjegyzékeinkhez fordulni.

Először is ki akartuk adni a világirodalmat. Azután ugyanolyan formában és ugyancsak valamennyi nyelven új munkákban az új világfelfogást akartuk terjeszteni.

Terveztünk egy lexikont is. Fordításainkon és a klasszikusokon kívül összeállítottunk és kiadtunk egy sorozat utazási és földrajzi segédkönyvet, szótárakat, tankönyveket és összefoglaló munkákat is és külön személyzetet szerveztünk e könyveknek a revíziójára, hogy ezek a kiadványaink állandóan a legújabb eredmények színvonalán maradjanak.

Az volt a szándékunk, hogy minden újabb kiadásra feltűnő helyre rányomatjuk az utolsó revízió dátumát, és azt reméltük, hogy végül mindezeket a könyveket évről-évre újra kiadhatjuk s úgy adjuk majd el, hogy a régi kiadásokat mindig visszavásároljuk s igen csekély haszonnal megsemmisítjük úgy, hogy újra papirosmasszává gyártjuk át őket.

Távolabbi nagyobb tervünk az volt, hogy majd egész sorozat tankönyvünket, utazási és földrajzi segédkönyveinket, bibliográfiai munkáinkat, atlaszainkat, szótárainkat és címtárainkat összefoglaljuk és mint új Világlexikont hozzuk forgalomba, amely évenként vagy legalább kétévenként újabb kiadásban fog megjelenni.

Ilyen méretekben teremtettük meg a tudás óriási nemzetközi szervét és a világirodalomnak gigászi modern bibliáját s miközben gondoskodtunk a forgalombahozataláról, rohamosan tájékozódunk a legalaposabban és legaprólékosabban a könyvkiadói és könyvtári üzletnek minden csínjáról-bínjáról, egyik helyütt túltengést, másik helyütt ki nem aknázott alkalmakat találva, és száz meg száz módon belenyúltunk a dolgokba tanáccsal, támogatással, üzletek összeolvasztásával és újjászervezésével.

Voltak fiókjaink Kínában, Japánban, Peruban, Izlandban s ezer oly távoli és félreeső helyen, amely a hetvenes évek angol vagy amerikai könyvkereskedőinek a fülében úgy hangzott volna, mintha a holdban volna.

Kínában különösen egyre növekedett a piacunk. Volt egy társvállalatunk, amely egész csomó virágzó könyvkereskedést alapított Londonban az East Endben, továbbá New-Jerseyben, Chicagóban, Buenos-Ayresben, Dél-Franciaországban és Írországban.

Mellékesen megvásároltunk egy pár ezer négyzetkilométernyi erdőt Labradorban, hogy biztosítsuk a papírszükségletünket és bizton hihettük, hogy mielőtt meghalunk, nem lesz a világnak oly zuga, ahol bármilyen érdekes vagy értékes könyvet könnyűszerrel meg ne szerez-hessen minden intelligens ember, aki szeretné elolvasni.

És kezdtük megragadni már magunk elé tűzött feladatunknak azt a sokkal nehezebb és ingerlőbb részét is, hogy felhasználjuk ezeket a forgalmi csatornákat, amelyekkel mi rendelkezünk, egyre mélyítve őket, korunk gondolatvilágának a serkentésére és fejlesztésére is.

Kezdtünk túllépni az Alphabet és Mollentrave cég birodalmának határain és az érdekek végtelenül finomabb rendszerét kezdtük kiépíteni. Őszinte és világos fejű írókat óhajtottunk támogatni, alkalmat nyújtva nekik arra, hogy szóhoz jussanak; tökéletesíteni akartuk a kritika ítélőszékét és függetleníteni óhajtottuk a hirdetőik érdekeitől, úgy, hogy könnyebben terjed-hessen az igazi felvilágosító gondolkodás és irodalom és gyorsabban lelepleződjék az értelmi szélhámoskodás. Igyekeztünk gondoskodni megfelelő vezetőkről és magyarázókról korunk világfelfogásának a számára.

Alapítottunk, pénzzel vagy más úton-módon támogattunk máris egész sor szemlét és folyó-iratot, amelyeknek a szelleme független s a vezetése jó és becsületes volt, de hátra volt még annak a tervünknek a megvalósítása, hogy egyes pénzügyi csoportokat rábírjunk folyóiratok és napilapok alapítására, amelyek sok esztendei siker után az illetők magán-, de elidegenít-hetetlen tulajdonává válnak.

De remélem, kicsi fiam, hogy mindezzel többé-kevésbbé tisztában leszel már, mire ez a történet a kezdedbe kerül, és remélem, hogy akkorára messze túlleszünk már a kísérletezés mai állapotán és te is ki fogod venni természetszerűen a részedet ebből a lebűvölő munkából, amely világszerte előmozdítja a szellemi mozgalom terjedését, azét a mozgalomét, amely mindenfajta politikai és pénzügyi érdektől nemcsak teljesen független, hanem azokkal gyakran szembe is helyezkedik.

Ehelyütt azért mondok el csak ennyit is a te számodra, hogy megértsd, hogy már 1909-ben is, tisztára tevékenységem üzleti oldalát tekintve, nagyon keményen dolgoztam és nagyon el voltam foglalva.

És a vállalatoknak e rengeteg hálózatán kívül, amelyet Giddinggel együtt fejlesztettem ki, még mindig folytonosan tanultam is. Nem voltam - nem is leszek soha - teljesen megelégedve általános gondolataimmal. Egyre mélyebben igyekeztem behatolni annak a csoport- és tömegpszichológiának a problémáiba, amelynek alapján támadt ez a mi nagy kiadói munkáságunk és feszülten figyeltem arra a háborús pánikra és annak a nemzetközi ellenségeskedésnek a kitörésére, amelynek egyre mélyülő hullámai keresztül csapdostak akkoriban egész Európán.

Összegyűjtöttem már egész csomó jegyzetet új könyvem számára, amelyet «Csoport-féltékenység a vallási üldözésben, faji összeütközésekben és a háborúban» címmel a jövő esztendőben óhajtok kiadni s amelyet remélhetően régen el fogsz már olvasni, mire ez a könyv a kezeid közé juthat.

És Ráchellal együtt közben Londonban rendeztük be már az otthonunkat, abban a házban, ahol a telet és a tavaszt szoktuk ma is tölteni, és te, meg a kicsi húgod is megkezdtétek már pályafutástokat, mint e földnek a lakói. A kicsi húgod igazán éppen hogy megkezdte csak.

És ekkor történt egy reggel a reggelizőasztal mellett, hogy egy csomó levél közül kiragadtam egy furcsa, négyszögletes borítékot, amelyen ott láttam Lady Mary Justin félig elfelejtett és mondhatatlanul ismerős kezeírását...

Ennek az írásnak a megpillantása furcsa, vegyes érzéseket támasztott bennem. Megriadtam, megzavarodtam, egy kicsit meg is ijedtem.

Nem felejtettem el még Maryt; csak erre a kis érintésre volt szükségem, hogy megtudjam, milyen kevésbé felejtettem el őt...

2. §.

Egy-két pillanatig ott ültem a helyemen, kezemben a levéllel, mielőtt felbontottam, tétovázva, mint ahogy az ember tétovázik oly ajtó előtt, amely, ha benyit rajta, esetleg drámai szituáció elé állítja őt. Majd hátrább toltam egy kicsit a széket az asztaltól és feltéptem a borítékot.

Sokkal hosszabb levél volt, mint azok, amelyeket Mary a régi időkben írt, és az írása oly szép és finom volt, mint régen, de a betűi valamivel kisebbek voltak. A levél megvan még; kibontom most íme gyűrődött lapjait és néhány jelentéktelen kihagyással lemásolom számodra...

Néhány jelentéktelen kihagyást mondok - csak egyetlen kihagyott részlete nem jelentéktelen, de ezt ki kell hagynom...

Mary új levelei közül nem fogsz meglátni soha egyet sem, mert meg fogom semmisíteni őket, mihelyt a másolattal elkészülök. Nehéz dolog - talán előbb meg kellett volna őket semmisítenem; de vannak dolgok, amiket mindig nagy nehézségünkbe kerül megtennünk...

Az első levél Martensből való levélpapírosra van írva; még a papír feje is milyen ismerős volt számomra! Az első pár mondat kézírása egy kicsit merev és szaggatott, itt-ott egy-egy szó keresztül van húzva benne, mint mikor valaki elfogódottan beszél; de aztán átcsap szokott, jellemző könnyedségébe...

És mialatt olvastam, régen dédelgetett haragom lassan elpárolgott és visszatért hozzám az igazi Mary, az a nyílt és egyszerű lélek, akit elhomályosítottam magamban képzelt hűtlenségnek a felhőjével...

«Kedves Stephenem», - így kezdi, - «körülbelül hat héttel ezelőtt láttam a *Times*-ban, hogy kis lánya van. Ez gondolkodóba ejtett. Elképzeltem magát karjai között egy kis babával - milyen aranyos csöppségek ezek, Stephen! - láttam, amint régi arca föléje hajlik s nemsokára be-mentem a szobámba és sírtam. Addig gondolkoztam magáról, hogy végül leültem és megírtam ezt a levelet...»

«Szeretek úgy gondolni magára, Stephen, hogy ott vannak maga körül a felesége és a gyermekei - a fiáról körülbelül egy esztendeje hallottam először, de - ne értsen félre! - valami kínoz is engem...»

«Nekem is vannak gyermekeim. Gondolt-e rám valaha úgy, mint anyára? Az vagyok. Szeretném tudni, mennyit tud mostanában felőlem? Két gyermekem van és a fiatalabbik éppen két éves most. És valahogyan úgy érzem, hogy most, amikor maga is meg én is ilyen komoly jelét adtuk a jövőseletünknek, ilyen bizonyosságát adtuk annak, hogy az életnek ezt a részét valahogyan véglegesen elintéztük, úgy érzem, mondom, hogy most már semmi oka sincs annak, hogy mért ne levelezzünk egymással. Maga a fivérem, Stephen, és a barátom és az ikertestvérem és képzelődésemnek a veleje: ezen ötven csecsemő sem változtathat. Csak egyszer élhetünk és azután meghalunk és ígéret ide vagy oda, én nem akarok tovább halott lenni a maga világában, amikor még nem haltam meg, sem azt nem akarom, hogy maga, ha csak rajtam múlik, hideg, feleletet nem adó test legyen az én világomban...»

«Életemnek és énemnek igen nagy része el volt temetve, Stephen, és én most zendülő vagyok. Ez most, ha úgy tetszik, kitörés a síromból, szabálytalan, idő előtti, magánfeltámadás a koporsóból, amelybe tévedésből helyeztek bele. Kidugom a fejemet állítólagos síromból és odakiáltok magához: Halló! Stephen, öreg barátom! Kedvesem! Hogy van? Kedvére van-e az élet? Hogy van sora? Szerétnek hírt hallani magáról...»

«Mindezt nem titokban cselekszem és maga visszaírhathat nekem, Stephen, nyíltan, a szíve szerint. Megmondtam Justinnak, hogy ezt fogom tenni. Feltámadok, látja, és belefújok a saját harsonámba. A többi sírok lakóival pedig nem törődöm...»

«A levelei kellő megbecsülésben fognak részesülni, Stephen... Ha maga is rászánja magát arra, hogy feltámadjon és levelet ír nekem.»

«Stephen, régen szerettem volna már megtenni ezt - az egész idő alatt. Ha volna gondolat-olvasás, akkor ezer levelet kapott volna tőlem. Eleinte belenyugodtam abba, hogy engedelmeskedjem, de később annál többet kínlódtam. Azt hiszem, hogy az, amit az emberek szenvedélynek neveznek, elenyészett belőlünk, helyette mérhetetlen barátságunk még nyilvánvalóbbá lett és a közénk állított korlátot egyre igazolatlanabbá tette. Kettőnk között oly sok minden van azon kívül is, amit valaki a minap - azt hiszem, a *Times* egy jelentésében volt - *Materia Matrimonalia* elnevezéssel jelölt meg. És természetesen hallok is magáról mindenféle emberektől és mindenféle úton-módon - bármit tett is, büszke voltam magára és megtanultam a módját, hogy megtudjak sok mindent anélkül, hogy tiltott kérdezősködéshez folyamodjam. A maga nevének leghalkabb visszhangja is visszacsendült a fülemben.»

«Azt mondják, hogy maga kiadó lett együtt egy amerikai társsal, olyanformán, mintha Harmsworth és Nelson és a Times Book Club és Hooper és Jackson mind egybeolvadt volna. Ez olyan különös dolog az én számomra, hogy már csak ezért is írnom kellett magának. Szeretném megtudni az igazságot. Sohasem látom a Stratton és Társa cég semmiféle hirdetését és nem hallok soha arról sem, hogy mit adnak ki. Talán maga a mozgató erő a tiszteletreméltó Murgatroyd és a becsületes Milvain háta mögött? Ismerem mind a kettőjüket, de sohasem vettem észre a legcsekélyebb nyomát sem annak, hogy maga ihletné meg őket.»

«És hasonlóképp izgat az is, hogy maga együtt szerepel azzal a Gidding nevű amerikaival a békeértekezleteken, meg a társadalmi reformkongresszusokon és így tovább. Ez olyan - Carnegie-szerű. Pedig ezt bizonyosan tudom, mert láttam a nevét a konferenciákról szóló tudósításokban és olvastam két utolsó cikkét is a *Fortnightly*-ban. Sehogysem tudom elképzelni magát, a maga tartózkodásával, hogy ilyen mozgalmakba elegyedik és együtt halad az ábrándozókkal. Mit jelent ez, Stephen?»

«Azt vártam, hogy egyszerre csak megjelenik újra az angol politikai életben - hogy beszélni és írni fog régi elindulása értelmében és folytatni fogja újra azt, amit abbahagyott - most már körülbelül hat esztendeje. Két év óta nagyon sok kiábrándulásban volt részem. Arthur, tudja, aki a mi pártunkon van - (ez 1909-ben volt, amint említettem, kicsi fiam) - kormányozza még mindig tévelygő párthajónkat és a tarifareform hívei még mindig el akarnak fogni bennünket. Weston Massinghay a minap este, egy ebéd közben Clynes-éknél, zsúfolt kalózgályához hasonlította őket, amely oldalba akar kapni egy derék kereskedelmi hajót rút időben. Nagyon mulatott Leo Maxsen, aki a hajó hátsó részén áll sápadtan és szenvedélyesen kiáltozva s körülötte az állig felfegyverzett kapitalisták rejtőzködnek ügyesen, amíg a csáklók bele nem kapaszkodnak a hajónkba... Miért nem jött vissza maga is ide, hogy résztvegyen ebben a játékban? Reméltem, hogy eljön, már csak azért is, hogy újra láthassam magát. Mit csinál odakünn, a hajón kívül?»

«Mi benne vagyunk alaposan, amennyire értek hozzá. De sokat nem igen értek. Oszlopai vagyunk a konzervatív pártnak - Justin lelke ehhez a párthoz ragaszkodik szilárdan - és hébe-korba lármázva sürgetem őt, hogy többet kell tennünk a párt érdekében. De Justin gondolatvilága nem terjed tovább a csekk-írásnál és többet tenni a pártért - ő nála csak annyit jelent, hogy - nagyobb összegű csekket állít ki. És vannak pillanatok, amikor úgy érzem, hogy nemsokára peerséget fogunk kapni és az én régi becsületes címemet beletemetethetjük majd az újonnan teremtett cím szégyenébe. Justin mindenbizonnyal elfogadná a peerséget.»

«Megírja a csekkjét és azután a legcsekélyebb kínálkozó alkalommal szalad vissza miniatürkertjeihez és fura kis gyűjteményéhez, amely nagyon vonzza őt.»

«Hallott valaha keletindiai festett vászon olajos korsókról? - Nem! - fogja mondani. Nem is hallott senki más a világon legszűkebb baráti körünk tagjain és azon a pár kereskedőn kívül, aki kétségtelenül serényen iparkodik szaporítani a korsók mai igen gyér készletét. Nekünk három ilyen korsónk van. Régies alakú korsók, két-három láb magosak. Terrakottaféléből készültek, a tetejük fából van, aranyozott makkokkal s be vannak vonva fehér alapszínnel, amelybe virágok, madarak és emberi alakok vannak régi festett vászomból nagyon fortélyosan elhelyezve és az egész be van vonva lakkal. Ilyenek ezek a korsók. Első és legjobb példányunkat hét fontért és hat pennyért vettük, kocsin hazahoztuk és ráállítottuk egy konzolos asztalra a második lépcsőfordulón és ott kezdtük imádni. Igazán nagyon kedves látnivaló. Sohasem látott még senki hozzáfoghatót. Vendégeket hívtunk, mindenfajta élősdieket a megbámulására. És bámulták minden zugból; az egyik kinyújtotta a nyakát, a másik egy kicsit följebb ment a lépcsőn és felülről nézte, úgy, hogy a fejét a hóna alá dugta. A leghatalmasabb lencsékkel is megvizsgálták apróra s egy szakértő megnyalta a lakkozását is és borzasztó bölcs és elgondolkozó arcot vágott, mikor felém fordult, tehetséges nyelvén a zsákmányolt lakkal. És most, Isten segítségével, azt reméljük, hogy a mi birtokunkban lesznek az összes meglévő példányok - mielőtt az amerikaiak megneszelhetik a dolgot. Tegnapelőtt Justin fölkerekedett és hatvan kilométernyi utat tett meg gépkocsin, hogy megnézzon egy állítólagos negyedik példányt...»

«Óh, édesem! fecsegéseket írok. Látja, hogy elérkeztem a fecsegő stádiumba. Ez a végzete végül minden eszes nőnek manap, aki jó társadalmi helyzetben él. A lelke kimerül a körülményei ellen vívott meddő harcban és ebbe a csúfolódó fecsegésbe csap át, ebbe a felszínes megfigyelésbe és magyarázgatásba, szigorú férjének ebbe az anekdotaszerű természetrajzába, mint ahogy a hullámok tajtékba törik a szívüket a zátonyokon. De nem fecsegéseket akarok írni magának.»

«Stephen, én elviselhetetlenül boldogtalan vagyok. Soha senki a világon nem örült jobban annak, hogy született, mint én örültem életemnek az első huszonöt esztendejében. Tele voltam reménnyel, és tele voltam, azt hiszem, hiúsággal és hamarkodó bizakodással. Azt gondoltam, hogy szilárd földön járok, fejemmel a felhők között, és hogy a tenger, az ég és az egész emberiség az enyém, csak mosolyognom kell. És most semmi sem vagyok, sőt rosszabb vagyok a semminél; tehetetlen anyja vagyok két gyermeknek, egy leánynak, akit imádok - de róla nem akarok beszélni magának - és egy fiúnak - egy fiúnak, aki sokkal inkább hasonlít az apjához, semhogy bálványozhatnám - egykedvű kis teremtés... Ez az egész, amit műveltem ezen a világon, egy csipetnyi anyaság, és a kék perzsa macskámnak, amely alig két éves, máris kilenc kölyke van. A férjem meg én sohasem bocsátottuk meg egymásnak azt a meghatározhatatlan igazságtalanságot, hogy nem tetszünk egymásnak; ez egyre jobban keserít bennünket. Ezt a keserűséget kiváltani egymásból: ez a szerepünk.»

«Én teljesítettem a kötelességemet a nagy új Justin-ággal szemben, mikor megadtam neki az örököszt, akire szüksége volt, és most udvarias, néma elkülönülés szakadt közénk. Alig beszélünk egymással, csak ha társaságban vagyunk. Engem nem annyira feleségül vettek, Stephen, úgy látom, mint inkább a gyűjteménybe ritkaságnak, és tragikus balvégzetünk óta - de voltak benne szép pillanatok, a szépség felejthetetlen mozzanatai is, Stephen - hála Istennek érte, mondom bűnbánat nélkül - az a pazarfényű szekrény a gyűjteményben, amely engem tartalmaz, ha az ajtaja nincs is bezárva, nagyon diszkréten - őrizet alatt van. Nincsenek férfi-barátaim, nincs társadalmi erőm, nincs szabadságom, hogy a magam útját járhassem. A férjem hivatalos akadály az utamban. Kiélesítjük az élet korlátait egymás számára.»

«Nem sokkal ezelőtt büntetni próbált - vagy inkább életre kelteni - féltékenységgel, és közvetve, de egy kicsit dacosan észrevéttel velem egy művészi tehetségű fiatal nőt, akinek színpadi pályafutása iránt látszólag feltűnően érdeklődött. Én féltékeny voltam és életre keltem, de aligha oly értelemben, ahogy ő kívánta.»

«- Ez, - mondtam derűs nyugalommal, - szabadságot jelent *számomra*, Justin, - és a fiatal nő hihetetlen gyorsasággal eltűnt a látható mindenségből. Remélem, hogy illő módon kielégítette és nem rázta le csak úgy egyszerűen a nyakáról; de egyre jobban látom, hogy mennyire nincs sejtelmem se egy nagy pénzügyi tehetségnek a módszereiről, amint egyre jobban kezdem észrevenni a módszereit.»

«Stephen, szívem, testvérem, én elviselhetetlenül boldogtalan vagyok. Nem tudom, mitévő legyek sajátmagammal, vagy hogy mit remélhetnék az élettől. Mintha fogoly lennék egy bűvös kalitkában és nem tudnám a szót, amely fogságomból megválthatna.»

«Maga hogy van? - Maga is mérhetetlenül boldogtalan? Vagy nem az? És ha nem az, hát vajjon mit művel az életével? Rájött valami titokra, ami az életet elviselhetővé és értelmessé teszi? Írjon nekem, írjon nekem legalább és mondja meg ezt... Kérem, írjon nekem.»

«Emlékszik rá, hogy régen, nagyon régen hogyan ültünk együtt a kedves burnmorei parkban és én hogyan kínoztam magát azzal a kérdéssel, hogy mindez *miért* van? És maga úgy nézett erre a kérdésre, mint a makacs öszvér néz egy keskeny hídra, amelyen átmehetne, amelyen azonban nincs kedve átmenni. Nos, Stephen, most ráért csaknem - hány esztendeig is? - hogy

megtalálja a kérdésre a választ. *Miért* van mindez? Mit művel mindezzel? Ne az én különleges esetemmel törődjék, sem pedig a Nők esetével, a Nőkével nagy *N* betűvel; a *saját* megoldását mondja el nekem. Maga tevékeny ember, dolgozik, érdemesnek találja az életet arra, hogy végigélje. A könyvkiadás olyasvalami, ami békét jelent a szívnek? Már-már ezt is hajlandó vagyok elhinni. De igazolja magát! Mondja meg, mivel tudja a lelke elevenességét megővni?»

3. §.

Végigolvastam ezt a levelet és azután föltekintettem. És körülöttem ott volt az otthonom, egy vörösesbarna meghitt szoba, a pohárszéken egész sor régi angol bádoghalmival, a falakon a régebbi Strattonok acélmetszeteivel, amelyeket az apámtól örököltem. És Ráchel, aki az imént felállt, ott ült megint az asztal túlsó végén, Ráchel, a fiatal, gyöngéd tekintetű, törékeny anya.

A valóság e két rendszerének az ellentéte megdöbbentő volt. Mintha egy napra sem váltam volna el Marytól, mintha egész elszakadásunk és a keserű féltékenységnek az egész felhője néma hallgatása lett volna csak két olyan embernek, aki ott ül ugyanabban a szobában. Valóban, rendkívül hasonlított mindez ahhoz, mintha én ott ültem volna az íróasztalomnál, azt képzelve, hogy egyedül vagyok, és olvastam volna az életem történetét, mint ahogy egy könyvből olvas az ember ernyős lámpa mellett és egyszerre csak az a néma másik ember hirtelen megszólalt volna.

És erre ránéztem életemnek arra a lapjára, amely nyitva volt előttem, és szereplő hőssé váltam megint a történetemben.

Láttam, hogy Ráchel szeme kérdő tekintetet vet rám.

- Levél Mary Justintól, - mondtam.

Ráchel néhány pillanatig nem válaszolt. Mintha a kis borszeszes égő lángja foglalkoztatta volna, amelyen a kávékat melegítette. Elvégezte, ami dolga volt az égővel, azután megjegyezte:

- Azt hittem, hogy nem leveleztek egymással.

- Igen, - mondtam, letéve a levelet; - ez volt a megállapodásunk.

Egy kis szünet támadt, azután felálltam és a kandallóhoz mentem, ahol egy kis háromlábú vasállványon ott volt a szalonna a kolbásszal.

- Ha jól sejtem, - szólt Ráchel, - újra tudni óhajt rólad egyet-mást.

- Azt gondolja, hogy most, amikor nekünk gyermekeink vannak már és neki is van két gyermeke, a multat multnak tekinthetjük, lezárt és elintézett multnak, és hallani óhajt újra - rólam... Minden egyébtől eltekintve - nagyon jó barátok voltunk.

- Persze, - szólt Ráchel, elbiggyesztve egy kissé az ajkát, - persze. Nagyon jó barátoknak kellett lennetek. És természetes, hogy most ír neked.

- Remélem, - tette hozzá, - hogy a férje tud róla?

- Azt írja, hogy tud...

Ráchel rávetette a szemét a kezemben lévő levélre egy másodpercnek a legkisebb tört részéig és mintha gyorsan elkapta volna egy gondolatát a megfigyelésem elől. Egy pillanatig zavarban

voltam. Eddigélé úgy jártunk el egymással szemben, ahogy a legtöbb fiatal teremtés szokott, mikor egy párrá lesz: iparkodtunk fentartás nélkül feltárni egymás előtt az életünket, úgy tettünk, mintha nyoma sem volna bennünk érzéseink vagy gondolataink eltitkolásának. Ha talán nagyon is hallgattam előtte eddigélé Maryról, nem annyira azért tettem ezt, mintha előtte akartam volna rejtegetni a dolgokat, hanem inkább azért, mert én magam iparkodtam felejteni. Azoknak a dolgoknak, amelyeket nagyon későn tanulunk csak meg, egyike az is, hogy a lelkek rohamos és szándékos összeolvadása lehetetlenség. De házasságunk óta valami végtelen közösségnek a konvencióját ápoltuk kapcsolatunkban; megmutattuk egymásnak a leveleinket, mintha ez természetes dolog volna, elmondtuk egymásnak barátaink titkait, mindenhová együtt jártunk, amennyire csak lehetséges volt.

Szerettem volna most átadni neki a kezemben lévő levelet, hogy olvassa el - és nyilvánvalóan lehetetlenség volt ezt tennem. Valami közénk szakadt, ami egységünkben két hirtelen elválasztott, álarcos és álruhás alakot teremtett. Íme, itt oly dolgok voltak, amelyeket tudtam és teljesen megértettem és amelyekbe Ráchelt még sem avathattam be. Mít kezdene Mary e szavaival: «Írjon nekem. Írjon nekem!» Hisz ez tisztára az a kívánság volt, hogy folytassuk a régi barátságot... Nem akartam megkockáztatni, hogy Mary lelkét, szívét és boldogtalanságát Ráchel esetleges félremagyarázásának tegyem ki...

Ez a levél valóban kiméretlenül megvilágította azoknak a nem ismert különbségeknek az egész tájékát, amelyekre fölépítettük teljes kölcsönös megértésünknek a kupolás konvencióját. Az emlékezetemben úgy él most ez a jelenet, mintha nagyon hosszú ideig teljesen szótlanul tépelődöttünk volna azon, ami ily váratlanul feltárult előttünk.

Majd zsebre tettem a levelet esetlenül, közönyösséget színlelve, és letérdeltem a kandallórács és a kolbászok elé.

- Furcsa lesz, - mondtam, - megint írni neki... Elmondani neki egyet-mást...

Azután roppant érdeklődéssel így folytattam:

- Chichesteri kolbász ez, Ráchel, vagy valami újfajta?

Ráchel felállt és hasonló képmutatással felelt a kérdésemre s elkezdtünk mohón beszélgetni a szalonnáról és a kolbászról - mert miután megpillantottuk ezt a szakadékot kettőnk között, most aggodalmasan szerettünk volna visszajutni megint mielőbb az élet felületességéhez.

4. §.

Nem válaszoltam Mary levelére hét vagy nyolc napig.

Ez alatt az idő alatt úgy tele volt Maryvel a lelkem, hogy kiszorult belőlem minden más érdeklődés. Újra meg újra elolvastam sokszor a mondanivalóját és minden olvasásra mélyebb hatást váltott ki belőlem az egyénisége. Oly végtelenül ismerős volt előttem minden: éleslátásának felvillanásai, kábító őszintesége, gyors gondolatváltozásai és az a képtelen, szinte botor meggyőződése, hogy mindig makacsul kitartott amellett, hogy én az övé vagyok. És rendíthetetlen ragaszkodása. Gyors, szabálytalan betűvetése mintha megelevenítette volna újra előttem szemeinek változó fényességét, hangjának csengését és valamelyest a mozdulatait is...

Egyáltalán nem töprengtem azon, hogy szabad-e nekünk kettőnknek egymással leveleznünk; ez a probléma teljesen elenyészett a gondolataimból. Az a felhívása, hogy igazoljam magamat, teljesen hatalmába kerítette az elmémet. Ez a sürgetése arra, hogy vizsgáljam meg önnön-

magamat, ez volt régi befolyásának a lényege. Hogyan igazoltam magamat? Sajátságos kényszerűség ösztönzött arra, hogy felszólítására úgy feleljek, hogy kielégítsem őt. Ezzel a követelésével kiragadott engem a munkámból, egyre jobban megszokott kerékvágásomból, és arra kényszerített, hogy újra mint egészet vegyem szemügyre magamat és a világot...

Volt mit igazolnom és van mit igazolnom. Az én esetem a szenvedélyes hit diadala minden kétely és lehetetlenség fölött; ez az eset elég reális arra, hogy megértsék azok, akik általában megértik a dolgokat; de nagyon nehéz elmagyarázni. Megpróbáltam Maryvel megértetni.

Egyáltalán nem emlékszem rá világosan, hogy mit írtam neki. Levelem megsemmisült. De mindenbizonnyal hosszú levél volt. - Ebben az egész könyvben igyekeztem elmondani neked életfelfogásomnak és életem céljának a kialakulását gyermekkori álmodozásomtól és harburyi napjaimtól kezdve egészen az emberi fejlődésről támadt ama gondolatokig, amelyek megértették velem azt a munkát, amelyet végezek. Tudom, hogy ez a munka nem dicsőséges munka, nem olyan, mint a nagy művészek és költők és nagy vezérek munkája, de ez a munka felel meg legjobban meglevő és fogyatékos képességeimnek. Jönni fognak végül majd nagyobb emberek, hogy építsenek az én állványzatomon.

Tömören és velősen mindenbizonnyal ez volt a veleje annak, amit Mary előtt kifejtettem. Azt a meggyőződésemet kellett elébe tárnom, hogy a szellemi megtisztulást tartom a legfontosabbnak az emberi életben.

Mindez világosan kitetszik Mary válaszából. És azt hiszem, tőlem telhetően kifejtettem előtte világosan a bennem élő hitet is és hogy miért tartom az életet érdemesnek arra, hogy végigéljem...

Mary második levele alig pár nap múlva megérkezett már az én levelem elküldése után. A levél rögtön a kérdés lényegét ragadta meg.

«Nem akarom dicsérni a levelét vagy a meggyőződéseit. Finomak, nagyok - és nagylelkűek azok - mint maga. Csak egy kicsit mesterkéltek (bocsásson meg ezért), mint hogyha azt érezte volna, hogy itt-ott *réseket* árulnak el és mintha föltette volna magában, hogy ezeket a réseket elleplezi. Néhol oly furcsák, mintha az Alpokat nézném, az igazi Alpokat, és azt venném észre, hogy itt-ott a hegyeket deszkával és színpadi díszletekkel egészítették volna ki...»

«Nos igen, szeretem azt, amit a hitről mond. Hiszem is, hogy igaza van. Szeretném, ha fel tudnék világosodni - lehet, hogy valamikor tudok is majd - és ha *érezni* tudnám, hogy igaza van. De - de - Az a hosszú, *tiszteletreméltó* terv, a bölcseségnek, szabadságnak és önismeretnek megnövekedése a világon, a háborúk elcsitulása, a gazdasági igazságtalanságnak a véget érése, és így tovább, és így tovább...»

«Mikor először elolvastam a levelét, úgy voltam vele, mintha profilban néznék egy embert és úgy találnám, hogy hibátlan és kielégítő; de később, mikor újra végiggondoltam mindent és szemügyre vettem a részleteket, amelyek komolyan érdekelnek és megpróbáltam lefordítani őket a magam nyelvére - mert nincs a világon olyan jelentéktelen dolog, amit le nem lehetne fordítani kinek-kinek a maga nyelvére - akkor kezdtem tisztába jönni vele, hogy milyen csodálatosan fogyatékos lény maga. Mintha körüljártam volna azt az előbbi embert, akit profilban láttam és azt tapasztaltam volna, hogy a baloldala nincs meg - ellenben a jobboldala a legnagyobb részletekig tökéletes, le egészen a ruhája gombjáig. Mintha holmi értelmi Loreley volna - oldalról.»

«Úgy dolgozta ki minden megértését, türelmességét, kutatását és felvilágosítását, mintha a világ csupa férfiból - vagy polgárból - állana, és nem volna szó másról, mint faji és nemzeti és osztályfelfogultságokról, továbbá munkaszarolásról és munkakerülésről, és úgy látszik,

egyáltalán nem vett tudomást arról, hogy az ember elsősorban szexuális állat - elsősorban, Stephen, elsősorban - hogy ez közös benne minden más állattal, hogy ez a lényege, minthogy nagyobb mértékben szexuális állat, mint a többiek, és csak ezután, sokkal, nagyon sokkal ezután az a munka-szervező, az a háborúskodó és civakodó teremtmény, akinek maga fel-fogja. Sokkal, nagyon sokkal ezután...»

«Az ember a legszexuálisabb lény minden fenevadak között, Stephen. A fele, az asszony nép, sőt több, mint a fele, nem egyszerűen ember általában, hanem specializálódott, specializálódott a kicsinyei számára, nemcsak úgy természetszerűen és testileg, mint az állatok, hanem lelkileg és mesterségesen is. Az asszony nép csökkent mértékben ember csupán. Ő a «nemi lény», ahogy a Viktória-korabeliek szokták mondani, és a Lex Julia meg Malthus szempontjából, meg a biológusok és a szentek és a művészek és minden olyan ember szempontjából, aki érzéssel és indulatokkal dolgozik - és nekünk, szegény specializálódott lényeknek a szempontjából, akik fulladozunk a ruháinkban és a bilincseinkben - ennek a «nemi lény»-nek a jövője az, ami a középpontja az emberi jövő egész problémájának, amivel maga foglalkozik. A maga férfi-elképzelésének azt az egész nagy világállamát tönkre fogjuk tenni mi, hogyha rólunk megfeledkezik. Mi nők leszünk egy második nyugatrómai birodalom hanyatlásának és bukásának a gótjai és a hunnjai.»

«Mi nők ott fogunk ülni a világ szembetűnő helyein és el fogjuk *prédálni* a maguk minden türelmesen fölhalmozott szerzeményeit. Megfogjuk semmisíteni az utódaikat és a hercegeket a maguk sorából nevetséges rabszolgákká fogjuk alázni.»

«Mert, látja, bárha specializálódtunk is, nem specializálódtunk teljesen, minthogy kényszer alatt specializálódtunk és mihelyt az első kedvező alkalom nyílik a számunkra, cserben hagyjuk a bölcsőinket, földhöz vágjuk a fazekainkat és a serpenyőinket és rohanunk különleges mivoltunknak tág és előkelő melléklehetőségei felé. Kilépünk a porondra és keressük a mulatságot, amelyre a férfiak vágyódnak. Öltöztessetek bennünket, etessetek bennünket, játsszatok velünk! Mi izgalommal fizetünk érte - szörnyű izgalommal.»

«De lássuk az államot! A ti kis diadalaitokat a tudományban és a gazdasági életben, a ti kis összehalmozott vagyonkáitokat, amikről azt hiszitek, hogy csakhamar ócska históriává fogják lefokozni a létért való küzdelmet és lehetővé teszik az örök békét - mindezt mi asszonyok - *eltékozoljuk*. És a testvériségről való álmaitok? - Egymásnak fogunk uszítani benneteket. Köszemlére kínáljuk föl magunkat, mint az én kis Christian unokaöcsém - Philipnek a fiai - a magasba emelnek holmi kíváncsatos dolgot - és így szólnak: «*Quis?*» és az egész testvéri gyülekezet elkezd kiabálni: «*Ego!*» a fölhívásra... Vissza fogtok esni újra az individualizmusba erre az egyetlen szóra és az egész testvériségtek újra porrá fog összeomlani.»

«Hogyan akarod ezt orvosolni, hogyan akarod megoltalmazni álmaidnak azt a nagy államát a női nemnek ettől az antipolgár voltától? Erre célzást sem teszel sehol.»

«Nem tervezel semmit, Stephen, semmit - ezzel szemben. Olyan hadsereggel harcolsz, amely prédára les és fegyelmezetlen, amely őrijöng a *miránk* vonatkozó titkos féltékenységektől, marakodik, vagdalóddzik, bosszúért liheg - és te szentek hadseregének akarsz parancsokat osztogatni. Úgy kezelsz bennünket, mint elhanyagolható mennyiséget, pedig mi annyira vagyunk csak elhanyagolhatók, mint az épülő ház fa-szerkezetébe belekapó tűz...»

«Elolvastam, Stephen, amit írtam és azt veszem észre, hogy megvan bennem a finom korholásra való képesség. Talán szerencsésebb körülmények között... Mindenbizonnyal állandóan, szakadatlanul korholtalak volna... Nem volt ember még soha a világon, akinek nagyobb szüksége lett volna a korholásra... És mint minden önérzetes nő, tudom, hogy szavaimnak a felét helytelen értelemben használom, csak azért, hogy nyomatékosan hangsúlyozhassam a

véleményemet. Természetesen, amikor nőt írok, végig mindenütt, nem nőt értek alatta. A nőnek megvan az az előjoga, hogy érthetetlenül beszéljen vagy írjon és mégis megkövetelje azt, hogy megértsék. Úgy, hogy én azt várom, hogy maga máris megértette, hogy nem azt akarom mondani, hogy a férfiak teremő erejűek és önzetlenek és testvériesek és így tovább, és hogy a nők fosztogatók és megrontják a játékot - ámbár és mindazáltal pontosan ezt írtam le - hanem, hogy az emberi lények teremő erejűek és önzetlenek és a többi, és a többi, és hogy az ő szexuális, egoista, szenvedélyes részük (amely aránylag mindig sokkal erősebb a nőben, mint a férfiban, éppen ezért írtam úgy, ahogy írtam) - ez a részük az, ami fel fogja forgatni a maga nemes és szépséges kártyárait.»

«De nemcsak arról van szó, hogy mi a természetünknel fogva sokkalta nagyobb mértékben, komolyabban és jelentősebben szexuálisak vagyunk, mint a férfiak, hanem arról is, hogy a férfiak minden vonzódásért és szenvedélyért ránk tolták a felelősséget, szolgassággal és szigorú tilalmakkal büntettek érte és bennünket hibáztattak a faj közös fogyatkozásáért.»

«Úgy, hogy ebből láthatja, hogy mégis csak igazam volt, mikor úgy írtam, mintha a nőkről volna szó, pedig nemcsak a nőkről volt szó, és remélem, hogy most már szükségtelen világosabban kifejteni a véleményemet, mint amilyen világos most és volt mindig ebben a kérdésben. Így tehát összefoglalva a beszélgetésünket, Stephen, amelyet csak az az érzésem szakíthatott meg, hogy maga leküzdhetetlenül ragaszkodik a szavak betű szerinti értelméhez - hadd hallom, mit szándékozik tenni mivelünk?»

«Egyik célzásából következtetem csak inkább, mint elfogadom állításként azt a föltevést, hogy szavazati joggal óhajt felruházni bennünket.»

«Stephen! - igazán azt hiszi, hogy mi hozzá tudnánk járulni a közügyekhez bármivel, ami értékes? Tisztában vagyok valamelyest a korunkbeli női értelmiséggel. Justinnak nincs komoly kifogása nőismerőseim nagy és változatos csoportja ellen és kis nappali szobám kandallója mellett télen át és különböző kertjeim zugaiban nyáron át és séta közben künn a mezőkön, Martensben és Skóciában, nagy megbeszélésekben és vallomásokban volt részem a szerelemről, a szellemi szabadságról, az ambíciókról, a hitről és a hitetlenségről - különösen a hitetlenségről. Néha arra is gondoltam már, hogy összeállítom a hitetlenségnek a szótárát, hosszú jegyzékét azoknak a dolgoknak, amikben egész sereg édes, engedelmes, drága asszony, saját bevallása szerint, nem hisz. A férjek módfelett csodálkoznának ezen a jegyzéken. A nők felfogása ezekről a dolgokról rettenetes - mindezeket a kérdéseket értem, - hiszen maga tudja már, Stephen, hogy miről beszélek. A merész harcias lelkek szellőztetni szokták ilyenkor egy kissé a nézeteiket és mindig oly módon teszik ezt, hogy az ember kénytelen belátni, hogy valóban nagy szükségük van erre a szellőztetésre. De a legtöbb csinosabb asszonyka nagyon óvatosan beszél, valósággal ki kell húzni belőlük a vallomásokat, s egyetlen szó ellenmondásra nyomban visszariadnak vagy csürni-csavarni kezdik a mondanivalójukat, és aztán látom őket később együtt a férjekkel, amikor valamennyi nő szép selyembe, prémbe, tollba és ékszerekbe burkolt *hallgatás*.»

«Minden elnyomatásuk mellett sem maradnak meg ortodoxoknak; az elnyomatás csak titkolódzóvá, gyűrődötté és törődötté teszi a lelküket, szakasztott úgy, mint ahogy a dolgok összegyűrődnek és összetörődnek, hogyha mindig hátratuljuk őket a fiókban.»

«Próbáljon meg csak vájkálni egy kicsit a lelkükben. Eleinte úgy fognak viselkedni, mintha teljesen kifogástalanok volnának; de aztán előbújik belőlük a sötétség romlott kis bátorsága. Néha valósággal mentegetődző vihogást hallatnak. Ők teljességgel emancipált nők, azt mondják; én félreértettem őket. És az emancipáltságuk hasonlatos azokhoz az utálatos fehér gyíkokhoz, a melyek a kentuckyi barlangokban tenyésznek távol a nap fényétől. Azt mondják

az embernek, hogy nem látják be, miért ne tehetnék meg ezt vagy azt - aljas dolgokat, álnok dolgokat, hitvány, gonosz, érzéki dolgokat...»

«Szeretném tudni, vajjon a férfiakban is megvannak-e ugyanezek a szörnyű kis üregességek? Nem igen gondolom.»

«És azután egyszerre csak elkövetkezik egy olyan helyzet, amely komolyan próbára teszi őket... Gondoljon arra a csávára, amelybe én kerültem bele magával, Stephen. Pedig én, tekintettel a nememre, meglehetősen bátor teremtés vagyok. Gondoljon vissza arra, hogy milyen messzire haladtam előre az úton - és azután mégis elszöktem. Volt némi mentségem - a betegségemben. De az a betegség! Az a különös, ürügynek használt, női betegség...»

«Leromlottunk valamennyien, Stephen. Ez az, ami Rómát megbuktatta. Az asszonyok romlottak le akkor is, és az asszonyok romlanak le ma is. Mit ér az, hogy a maga légiói ott vannak a Grampian-hegységben és elindul velők Philae felé, mikor a nők odahaza árulást szönek?»

«Helytelen dolog arról beszélni nekünk, hogy térjünk vissza a régi erkölcsökhöz. A régi erkölcsök *nem váltak be*. A régi erkölcsök a hanyatlás előrehaladt állapotában annyit jelentenek ma is, mint amennyit jelentettek Rómában. Nem mondhatja egyik nőnek sem, hogy térjen vissza a rokkához és a konyhába és a bölcső mellé, mikor itt vannak a szövőgépek, a francia szakácsok, a szállodák, éttermek és a modern gyermekszobák. A régi erkölcsökön túlnőttünk már. Tovább kell haladnunk egy csomó új erkölcs felé. És hiába vizsgálom a jövőt - nem tudok fölfedezni benne egyetlen világos, egyszerű dolgot sem, amit tenni lehetne...»

«De messze elkalandoztam. Azt szeretném tudni, Stephen, hogy miért nincsen semmi mondanivalója minderről? Hiszen föltétlenül szembekerült ezekkel a kérdésekkel, mióta én igen tekintélyes fölös energiáimat arra használtam fel, hogy a maga karrierjét megrontsam. Mert jól tudja, Stephen, hogy megrontottam. *Tudtam*, hogy megrontom és mégis megrontottam. Tudtam pontosan, hogy mit művelek, az egész idő alatt. Az volt a szándékom, hogy gyöngéd, finom dolog legyek a maga számára, anyáskodó jóbarát; hogy a maga drága, következetes szelíd lelke egyensúlyban tartsa az én lelkemet; hogy lássam, amint maga meg-növekszik és hatalomra tesz szert az emberek fölött, engem támogatva, engem csodálva. Gyöngéd, finom volt a szándékom. Milyen finom! Vagy nem unszoltam-e arra, hogy vegye feleségül Ráchelt? Hogy beszéljen Ráchelről? Nem emlékszik rá? És egy szép napon, amikor észrevettem, hogy Ráchelra gondol, amikor büszkeséget láttam megvillanni a szemében! - egyszerre csak nem bírtam elviselni. A szobámba mentem, miután maga eltávozott, és magára gondoltam, meg Ráchelra, amíg egyszerre csak el nem fogott az a vágy, hogy sikítozzak. Nem tudtam elviselni. Tűrhetetlen volt. Dühösködtem a toilette-cikkeimmel. Összetörtem egy kézitükröt. A maga méltóságos, önző, fegyelmezett Maryje *földhöz vágott* egy ezüst kézitükröt. Ezt sohasem mondtam meg magának.»

«Azt tudja, hogy mi volt a folytatása. Rávettem magamat magára és elragadtam. Nem olyan voltam - mint valami lágytollú és jószagú héjamadár? Vajjon kettőnk közül akármelyikünk is különb volt-e bármilyen ösztön-állatnál, amely azt, amit tesz, azért teszi, mert kénytelen vele?»

«Olyan volt, mint az örülesi roham - és én nem törődtem a maga karrierjével sem jobban, tudom, mint ahogy törődtem a becsülettel, Ráchellal, Justinnal vagy bármi más csekélységgel, ami közöttünk állt...»

«Édes szívem, nem ez az egész idő, nem a testi vágyódásnak ez a forró éhsége, nem a szenvedélynek ez a titkos hiábavalósága, nem ez-e a lényege most a férfi és nő között lévő kapcsolatnak? Próbálunk mindannyian kétségbeesetten emberi lények módjára viselkedni, emelt fővel járni, együtt dolgozni - hogy is mondta maga? - «változatos egységben», próbá-

lunk részesedni abban, amit maga közös kollektív gondolatnak mond, amelynek kormányoznia kellene az emberiséget, és ez a rettenetes erő, amely hatalmába kerít bennünket és így szól hozzánk: «Tedd a magadévá azt a másik lényt, tedd a magadévá testileg, lelkileg, tedd a magadévá teljesen - minden áron, akármilyen áron» - ez a rettenetes erő meggátolja minden egybeolvadásunkat. Széthasogatja az egész világot emberpárookra, amelyek egymást figyelik, míg minden törvényünk, minden szokásunk mintha ezt a szétdaraboltságunkat szolgálná csak. A testnek a szenvedélye ez, amely elborítja az agyat; olyan ez, mint a majom, amely hatalmába kerít egy fegyvert, egy szép modern fegyvert.»

«Itt vagyok íme én, Justinnak a foglya, Justin pedig az én foglyom, az enyém, mert első szökési kísérletére visszanyerném a szabadságomat.»

«Itt vagyunk mi ketten, én meg maga, akiket korlátok választanak el egymástól, hogy soha többé ne láthassuk egymást és írunk egymásnak - én mindenesetre - társamnak a rosszul palástolt neheztelése ellenére. Mi egy pár vagyunk csak, egymás felé kandikálva korlátainkon keresztül, egy egyetemes sokaságból. Mindenütt ugyanez a nemi fogság van. Gondolt-e már valaha arra, mi mindent jelent az, mikor a világon minden nő olyan ruhába öltözött járka, amely rögtön elárulja a nemét, mivoltának a lényegét, úgy, hogy még biciklire sem mer felülni térdig érő nadrágban? Mikor megnöveszti a haját, amilyen hosszúra csak lehet, azért, mert a maguk haja rövid? Mikor a világon minden elképzelhető dolog azért történik csak, hogy nyomatókusan figyelmeztessen és emlékeztessen bennünket (magukat is) arra az alapvető nyomorúságra, amely egymáshoz fűz bennünket? Mintha szükség volna a figyelmeztetésre!»

«Stephen! Nincs ebből semmiféle kivezető út? Nincs út egyáltalán? Mert ha nincsen, akkor inkább visszamegyek a hárembe, mint hogy úgy éljek tovább, mint most, fogolyként egy üvegbörtönben, amelynek falain keresztül látom magam előtt az életét és mégsem érhetem el soha. Szívesebben venném, ha Justin teljes szolgátságba vetne és lelki nyugalomra kényszerítene és én szülnék neki minden évben - valószínűleg egy kora halálra szánt - gyermeket.»

«Oly jól meg tudom most érteni azt a női viselkedést, amely mintha ezt foglalná magában: «Nos, ha az a végzetem, hogy uram legyen, akkor annál jobb, mennél inkább úr fölöttem az uram!» Talán ez a megoldás útja; talán a természet nem akarja megengedni nekünk, szegény halandóknak, hogy lerázzuk a nemiség bilincseit, és én talán - hogy is mondjam? - abnormitás vagyok csupán, kutató tapogató szálakkal, amelyek a lelkemből sarjadznak ki. De nem ez az érzésem...»

«Beleöntöm ezekbe a levelekbe, Stephen, a töprengés esztendeinek összesűrített mérgét. A szívem tele van sötét lázongással a sorsom és minden nőnek a sorsa ellen. Úgy születtem erre a világra, hogy előkelő társadalmi életet élhessek; végzetes hibát követtem el, mikor férjhez mentem azért, hogy biztosítsam a magam számára ezt a lehetőséget, és most nem tudok mit kezdeni vele, nem kezdek semmit sem vele.»

«Megdöbbenek mindig, Stephen, ha vállalatainknak nagy méreteire gondolok, ha elgondolkozom azon a különösségen, hogy egész grófságok, nagy területek robotolnak értünk, hogy fölhalmozhassuk azt a rengeteg gazdagságot, amelynek alapján mi ketten tovább éljük ezt a hiábavaló, szövevényes életünket. Egyedül ezen a helyen, ahol most vagyok, tizennégy kertészünk és segédkertészünk van és ez a hely nem is tartozik az igazi kerti birtokaink közé.»

«Három héttel ezelőtt ezer fontot költöttem el ruhákra egyetlen nagy bevásárlási hét alatt és évi kiadásaink személyes céljainkra, pompánkra és játéktereinkre nem sokkal lehet kevesebb, mint negyvenötezer sterling font.»

«Járok ide-oda a házainkban és kertjeinkben, befogatok valamelyik hintónkba vagy előállítatom valamelyik automobilunkat és elmegyek valami céltalan nagy gyülekezetbe, ahol száz meg százezernyi sterling font van együtt, és ott sétálgatunk, üres jelentéktelenségeket mondunk egymásnak, és a szolgák nem nevetnek rajtunk, a pohárnokok nem nevetnek rajtunk, az emberek az uccán megtűnnek bennünket...»

«Holmi kollektív esztelenségnek a hatását teszi ez rám...»

«Ismeri az öt kikötőváros egyik drága bárójának a történetét - egy tisztos, pocakos báróét Ryeből vagy Winchelseából - az egyikét hat vagy nyolc közül, akik azt az előjogot követelték a maguk számára, hogy a baldachint vihessék a király fölött» - természetesen Edvárd király koronázásáról beszél Mary, kicsi fiam - «nos, ezt a bárót egyszerre csak azon kapták rajta, hogy egészen hangosan így szólt a szent és sérthetetlen személyiséghez, aki olyan közel volt hozzá: «Valóban nagyon furcsa dolog - hogy itt vagyunk, felséges uram - nagyon furcsa.» És azután, - szerencsére anélkül, hogy a király meghallotta volna a megjegyzését, - kétségbeesett zavarba süllyedt. Szakasztott ez az én érzésem is, Stephen. Érzem, hogy nem bírom ki már hosszú ideig, hogy nemsokára meg fogok szólalni és megrontom az ünnepi menetet...»

«Talán nem ítélem meg helyesen a helyzetünket a társadalmi szerkezetben, de nem tudok szabadulni attól az érzéstől, hogy a társadalmi életben minden, de minden ide vezet - ide fel hozzánk - a nevetséges baldachinhoz. Ha így van, akkor a mindenség nem jelent - *semmit*; nagy formákat és képleteket vet föl magából, mint ahogy az ingovány buborékokat vet föl; nem sokkal ezelőtt megatheriumok és plesiosaurusok voltak ezek a formák, - ha ugyan ez a nevük - ma pedig falusi kastélyok, gépkocsik és koronázási ünnepségek. És végezetül - ez mind csak értelmetlenség, Stephen. Szörnyű értelmetlenség.»

«Ha nem értelmetlenség, mondja meg hát nekem, hogy micsoda. Az én számomra mindenestre értelmetlenség és az minden értelmes nő számára is körülöttem, - mert szoktam közülük egynémelyikkel beszélgetni, lázadó suttogásokat és szellemességeket engedünk meg magunknak, - és nincs közöttük egy sem, aki képes lett volna megfoghatóbb eredményre jutni, mint én. Mindegyikünknek közülünk megvolt a maga kis anyasági nyugtalankodása - körülbelül annyi, amennyi részül jut a maga idejében egy-egy mosónőnek minden második vagy harmadik esztendőben - és ez az életünknek a legkézzelfoghatóbb valósága. Minden egyéb - cafrang!»

«Járunk-kelünk ide-oda a világban, Stephen, óriási ceremóniával öltözködünk és találkozunk egymással, évszakok szerint utazgatunk kapcsolatban a politikai és a sportélet megszabott mozzanataival, a költségvetési vitára délre utazunk, a fajdvadászatra északra, játékokat játszunk, hogy mulattassuk a férfiakat, akik eltartanak bennünket - soha egyetlen nő sem venne részt semmiféle játékban a saját kedvéért - belekontárkodunk a társadalmi reformba és a politikába, noha mindezzel nagyon kevesen törődnek közülünk másként, mint szórakozással, «fölfedezünk» művészeket vagy zenészeket vagy tudósokat, mintha törödnénk velük, megpróbálunk hinni az udvarlókban, vagy ami még nehezebb, megpróbálunk hinni régi vagy új vallásokban és a legtöbben közülünk - én nem - megtesznek minden tőlük telhetőt, hogy osztogassák azokat az örömeket és gyakorolják azokat az ígérő büvöléseket, amiket elvárnak tőlünk...»

«Valamit tenni kell a nőkért, Stephen. Mi vagyunk az élet középpontjai, kezdete és folytatása, az otthon, ahol a jövőendő felnövekszik és a maga tervezetei nem vesznek tudomást rólunk és a dolgok felszínességein siklanak ide-oda. Pedig mi megrontjuk a haladás egész menetét, semmivé forgatjuk fel az emberiség minden nagy eredményeit. A férfiak kieszelnek mindent, teremtenek mindent, csodákat művelnek a világgal, mi pedig átfordítjuk mindezt vásárlássá,

csillogó ruhákká és cifra háztartássá, kevélykedés és izgalom mérhetetlen pompájává. Izgatjuk a férfiakat, ingereljük őket, hogy szerezzenek meg és tartsanak el bennünket. A férfiak cserbenhagyják testvériségi gondolataikat, hogy a mi külön-külön kalickáinkat dolgozzák ki nagy gondosan...»

«Én Justinnak a felesége vagyok: és nincs sem égen, sem földön semmim sem, ami ennek a feleségi voltomnak alá nem volna rendelve.»

«Valamit kell tenni a nőkért, Stephen, sürgősen kell tenni valamit, mert addig semmisem történt, amíg ez meg nem történik. Enyhíteni kell valahogyan a nő túrhetetlen nemi leigázottságán, mert az életben minden egyéb, becsülés, szabadság, társadalmi helyzet, teljesen másodrendű kérdés ezzel szemben.»

«De mit kell hát tenni? Mi nők nem tudjuk. A mi erőlködésünk, hogy kitaláljuk, mit kell tenni, a legvigasztalanabb látványosságok közé tartozik. Elolvastam azoknak a suffragetteknek az írásait; mintha gágogó libák vitatkoznának künn a mezőn.»

«Ezért fordulok magához. Évekkel ezelőtt csak éreztem, de most már tudom, hogy magának az értelmi egyszerűsége, a vak hite sokkal erősebb és nagyobb dolog, mint bármely élő nőnek az eszessége. Maga azok közül a különös férfiak közül való, akiknek magasba emelkedik és mindent átölel a felfogásuk, mint a pacsirta szárnyalása. Nem azt akarom mondani ezzel, hogy maga a saját erejéből emelkedik a magasba és ölel át mindent... Nem, de mégis magához fordulok. A régi jó időkben oda szoktam fordulni magához, felráztam a lelkét és kényszerítettem, hogy gondolkozzék oly dolgokról, amelyekről látszólag lusta lett volna gondolkozni, ha én lármát nem csapok. Egyszer - emlékszik még rá? - Martensben még a fülét is meg ráztam... És amikor rákényszerítettem arra, hogy gondolkozzék, akkor maga gondolkozott, úgy, ahogy én sohasem tudtam volna gondolkozni. Gondolkozzék most - a nőkről!»

«Stephen, vannak pillanataim, amikor úgy tetszik nekem, hogy a nőknek ez a hiábavalósága, a férfiak erőfeszítésének ez a hiábavalósága a nők *miatt*, oly végzetes hiábavalóság, amely lényege a dolgoknak. Lehet, hogy úgy meg vagyunk áldva ezzel is, mint minden egyéb állati gyarlóságainkkal, féregnyúlványokkal és más effélékkel a belsőkben, s a majmok szenvedélyeivel és düheivel és a farkcsonttal - mert azt hiszem, hogy van valami elgörbült farkcsont is bennünk valahol, vagy nincsen? Talán az emberiség úgy van megalkotva, hogy bármily rosszul megy is most a dolga, nem menne egyáltalán sehogysem, ha a nőket felszabadítanák és engednék járni a saját életútjukon. Talán nem lehet egyszerre felszabadítani *mind a két* nemet. Az egyiket rabságban kell tartani. Az a szörnyű sejtetem él bennem, hogy mindazok az anti-suffragettes férfiak, aminő pl. Lord Cromer és Sir Ray Lankester, bizonyosan sokkal, de sokkal többet tudnak az életről, mint én. És hogy az a másik férfi, az a Sir nem is tudom miféle nevű Wright, aki nyíltan kimondta, hogy a férfiak nem dolgozhatnak együtt a nőkkel, mert felizgatódnak, talán ennek is...»

«És mégis, látja, a nőknek volt már részük oly szabadságban, amely nem volt ártalmas. Én például boldog lehettem volna, mint apáca-fejedelemasszony - mert szükségem van szabad térre és méltóságra - és azok a nők oly dolgokkal rendelkezhetnek, aminőkkel a mai nők nem rendelkeznek. Bejutottak a lordok házába is. De minden hatalmukat elveszítették. Ez talán valamiféle természetes kiválasztás volt?...»

«Stephen, maga arra született, hogy megfeleljen a kérdéseimre és ha maga nem tud megfelelni, akkor senki sem tud. Mi a terve a nőkkel? Vissza kell vonulnunk a magánosságba, vagy lehetséges lesz a minimumra redukálni a nemiségünket? Ha redukálni akarja, hogyan akarja ezt megtenni? Elnyomatással? Éppen elegendő elnyomatásban van részünk manapság is. Növelni vagy csökkenteni akarja a kínokat és büntetéseket? Az unokaöcsém, Philip fia,

Philip Christian, a minap elmagyarázta nekem, hogy ha vizet forralunk nyitott edényben, a víz egyszerűen elforr, de hogyha bedugaszolt edényben forraljuk, akkor darabokra vet szét mindent, úgy hogy - mint Philip mondta - ugyancsak «résen kell állnunk». De érzem, hogy ez rossz hasonlat. A forró víz nem örülden féltékeny, a férfiak és nők ellenben azok. De mégis tegyük föl, hogy maga arra fegyelmezné az embereket, hogy ne csapjanak olyan rettentő lármát a dolgokkal. Mert *most* arra fegyelmezi őket, hogy mennél nagyobb lármát csapjanak...»

«Óh, Stephen, foglalkozzék ezzel a kérdéssel! Mi a véleménye ezekről a dolgokról? Miért nem ragadta meg már eddig is ezeket a kérdéseket? Miért hagyta *én rám* azt a feladatot, hogy ezeket a kérdéseket én fűrjam bele a maga lelkébe - mintha egy keményen ellenálló osztrigát kellene felbontanom? Ezek a kérdések talán nem nyilvánvalóak? Szedje össze magát és feleljen meg rájuk, Stephen - mert különben célját téveszti ez a mostani levelezésünk is...»

5. §.

Igaz volt, hogy eddig mellőztem, illetve oly minimumra redukáltam a nemi kérdésekkel való foglalkozásomat, amint csak telt tőlem. De most kénytelen voltam gondolkozni rajta, hogy miért tettem ezt. Ez visszasodort a szenvedélynek régi napjaihoz, azokhoz az emlékekhez, amelyeket sok hosszú esztendőn keresztül nem bolygattam meg.

És megírtam Marynek, hogy nem szándékosság, hanem észszerű félelem volt az akadály, hogy voltaképpen azért mellőztem ezeket a kérdéseket, mert nem volt hozzájuk türelmem és fegyelmezettségem, mert nem gondolkozhattam volna ezekről a dolgokról hosszasan anélkül, hogy önző módon vissza ne terelődjem saját esetemnek a keserűségéhez. És amikor kerültem ezeket a kérdéseket, azt tettem csak, amit az üzleti és a közügyekkel foglalkozó férfiak nagy tömege tesz kénytelenségből. Arra fegyelmezik magukat, hogy ne gondolkozzanak a nemi élet jogairól és jogtalanságairól, ne tűrjék meg a szabadságokat még titkos elképzeléseikben sem. Tudják, hogy ha nem így járnának el, égő fáklyát vetnének bele a lőporos raktárba. Érzik, hogy nem bízhatnak meg sajátmagukban sem, amint kilépnek a tapasztalat, a kipróbált szokások, az ősi konvenciók köréből, mert tudják, hogy azok közül, akik távolabb merészkedtek, milyen sokat tett vakká a szónokiasság köde és felhője, hányan veszték bele megoldhatatlan rejtelmekbe és mentek tönkre nyomorultan. Ott azokban a félig kikutatott és teljességgel rendezetlen hátsó vidékeken oly vágyak lappanganak, amelyek marnak, mint a viperák és oly gyűlölködések, amelyek kegyetlenek, mint a pokol...

És azután azzal folytattam, - most már nem emlékszem tisztán okoskodásomnak a menetére, - hogy iparkodtam meggyőzni Maryt arról, hogy a mi meg nem oldott kérdéseink nem megoldhatatlan kérdések szükségképpen általában a világ számára; hogy minden egyes katona egy részletét vívja csak meg a csatának és hogy én egyáltalán nem vagyok kárhoztatható még azért, mert a társadalom újjászervezéseért élek és dolgozom, anélkül, hogy a társadalmi rendnek azokat az alapvető problémáit, amelyek őt érdeklik, megoldottam volna. Hiszen mindenesetre előkészítem azt a nagy erőfeszítést, amellyel az emberiség végül el fog jutni minden problémának a megoldásához.

A gondolati csatornáknak ez a kikotrása és mélyítése nem a legokosabb-e, amit tehetünk ezidőszert, amikor bizonyos, hogy ha vízre bocsátjuk idő előtt valamely kieszt vállalkozásnak a hajóját, zátonyra jutunk csak reménytelen szirtek és zavarok között? Jobb készülni a holnapai biztos utazásra, mint útrakelni ma a biztos romlásba.

Bármit helyeztem is el levelemnek ebbe az elfelejtett részébe, ez a részlet kevésbé volt meglepő, mint első állításaim és Mary ezekbe kapaszkodott bele, figyelmen kívül hagyva minden más szempontot.

«No lám, - írta egy kissé gőgösen, - itt a kertben egy tigris és maga nem akar beszélni róla, nem akar gondolkodni róla, mert attól fél, hogy izgatja vele. Ez a panaszom ez ellen a sok történeti, politikai és társadalmi fejtegetés ellen: reménytelenül hiábavaló valamennyi, mert reménytelenül sok mindent mellőz. A világ jövőjét úgy tervezi ki, hogy a nők és a gyermekek dolgát elintézettnak tekinti s meghagyja a tervezetében az önző szexualitást - maga nevezi így - ezt a portyázó szörnyeteget, amely felforgat mindent, amit maga cselekszik...»

De ezt a levelet nem akarom részletesen megismertetni veled, kicsi fiam, sem a rá következőket. Összesen huszonkét levelet írt nekem Mary, én pedig eggyel vagy kettővel többet írtam neki és leveleinkben - ami csaknem elkerülhetetlen mindenféle levélbeli vitatkozásnál - sok az ismétlés és az összefoglalás.

Ez a levelezés körülbelül harmadfél esztendőre terjedt ki.

Mary újra meg újra hangsúlyozza, hogy a nemi kérdés jelentősége mondhatatlanul túlságos az emberi életben és hogy ezt a jelentőségét föltétlenül csökkenteni kell valahogyan. Hébe-korba a legmerészebb tapogatózó javaslatokat teszi e cél elérésére. De lassan rájön annak a belátására, hogy igazolható a kérdés közvetett megközelítése is és hogy a nemi kérdés és a nők helyzete nem a legelső helyen álló probléma a talányoknak abban a sűrűn ágaskodó rendszerében, amely mint ellenséges hadsereg keresztezi az emberiség haladásának az útját.

És belátja azt is, hogy a művészetben, tudományon és irodalmon és az emberi természetnek egész kutató és teremtő képességén keresztül vezet az az ösvény, amelyen azok a hadállások megkerülhetők és mindaz, ami mindörökké lehetetlennek és megfoghatatlannak látszik, legyőzhető.

Íme, itt egy töredék az egyik leveléből, amely tele van gondolatainak a lényegével. Korábbi leveleinek háromnegyedrésze ennek a témának a variálása csak...

«Amit maga *társadalmi rend*-nek nevez, Stephen, mindaz a berendezkedés - úgy látom - sokkal inkább épült a női nem leigázásán, mint - ahogy maga mondja - a munka leigázásán. És ez a felszabadulás kora, maga azt mondja, hogy a felszabadulás kora a munkások számára, és a munkások tudják ezt. De tudják a nők is! Éppen úgy tudják! Fantasztikus remények ezek valóban! A munkások reményei elenyésző semmiségek a nők reményeihez képest!»

«Nemcsak a munkások szólnak így: «Hagyjatok szabadon élni bennünket! Rendezzétek be másként a dolgokat, úgy, hogy a mi életünk szabaduljon a szakadatlan munkának ettől az elviselhetetlen terhétől!» - hanem a nők is így kiáltanak: «Hagyjatok szabadon élni bennünket!» A nők épűgy követelik, hogy szabadulhassanak nőstény voltuknak ettől az elviselhetetlen, céltalan specializáltságától.»

«Az országút csavargói, akik nem akarnak dolgozni, a szélhámosok és kizsákmányolók, akik azon törik a fejüket, hogy ne kellessen dolgozniok, a sztrájkolók, akik lerakják a munkaeszközeiket, ma már - mint maga mondja - nem azért a két penny és hat penny béremelésért, hanem azért, mert az életmódjuk elviselhetetlenné vált, és mi nők, akik nem szüljük meg a gyermekeket, nem dolgozunk, nem támogatunk senkit: mi mindannyian ugyanannak a mozgalomnak a részesei vagyunk. Mindannyian részesei vagyunk a nagy *általános sztrájk*nak.»

«Én sztrájkoló voltam világéletemben. Mi nők - száz meg százezren - semmit sem csinálunk. A maga régi társadalmi gépezete minélkülünk és mi ellenünkre dolgozik; magával sodor bennünket és mi porszemek vagyunk a csavarágyakban. Én nem kerék vagyok, Stephen, hanem a kerékhez tapadó sár. Amit maga a reakcionáriusokról és az elnyomókról mond, akik

el akarják fojtani a munka panaszait és ki akarják küszöbölni a felszabadulásért vívott küzdelmeit, pontosan ráillik azokra a reakcionáriusokra és elnyomókra is, akik el akarják fojtani a nők helyzetének a fejtegetését és ki akarják küszöbölni a nők felszabadulásának a reményeit...»

És itt elkövetkezik egy részlete annak a sajátságos kételkedésnek, amely épúgy jellemezte Maryt, mint tekintetének a gyors változékonysága. Éppen azt a pesszimista hajlamát mutatja meg, amely lefokozta vakmerő bátorságát s amely különös szint adott végül halála tragédiájának is...

«Gondolt-e valaha arra, Stephen, hogy ezeknek az (elnyomó) embereknek talán igazabbuk van, mint magának? Hátha a munkás, ha szabad lesz, nem akar majd dolgozni, és a nő, ha szabad lesz, *nem akarja* majd nemi voltát háttérbe szorítani és *nem akarja* abbahagyni a dolgok zavarását? Hátha a női nem, *mint női nem, gonosz*, hátha tovább *akar* élni azzal a hatalmával, hogy izgatja a lobbanékony férfiakat? Hátha továbbra is így fogunk viselkedni? Teljes felszabadulásunk után is! Hátha a közönséges emberek felszabadítása henye életet jelent csak, nem jelent fegyelmezettséget, nem jelenti semminek a megtevését, a munka végével együtt nem jelenti semminek a kezdetét a munka helyettesítésére és hátha a nők felszabadítása egyszerűen a felfordulás betetőzését jelenti csak?»

«Hátha így van? Hátha cseberből-vederbe jutunk csak? Akkor ez az egész felszabadítás *hanyatlás* csupán, mint ahogy a konzervatív hajlamú emberek mondják, - nem kevésbé hanyatlás azért, mert kívánjuk, - és ezt a hanyatlást csak úgy lehet megakadályozni, hogy megállítjuk az egész dolgot szigorúbb fegyellemmel és nagyobb elnyomással és így szólunk a nőknek és a közönséges embereknek: «Vissza a ridegebb erkölcsökhöz! Vissza a szolgaságba!...» Szeretném, ha ez a reakciós árnyalat nem volna meg a gondolataimban; de megvan és nem tehetek róla...»

Majd a második esztendő vége felé kezdtek a levelei egyre kevesebbet foglalkozni saját-magának, mint nőnek, a helyzetével és egyre többet az élet új szempontjaival, az élet sokkal általánosabb szempontjaival.

Nem azt a hatást tette rám, mintha a kérdést kimerítette volna, hanem mintha csak azért fordult volna szándékosan más szempontok mérlegeléséhez, hogy szabaduljon attól a kínzó tudattól, hogy a nemi kérdés megoldására hiába törekszik. Abbahagyta saját életének feszegetését s ezt elintézettnek tekintve, kevésbé kézzelfogható dolgokról írt terjedelmesebben.

Eszébe jutott az a kijelentése, hogy az élet, ha nem több a jelenlegi megnyilvánulásainál, akkor «szörnyű értelmetlenség». Visszatért erre a kijelentésére.

«Az ember mond efféléket», - írta Mary, - «de egy pillanatig sem hiszi el. Zúgolódom az életemre, mintha gyöngén és mindig hiába le akarnám győzni az életemet és mégis szeretem. Nem szívesen halnék meg - semmiért sem. Inkább lennék öreg gyufaárusasszony, s árulnék gyufát fagyos éjszaka künn az uccán, semmint hogy halott legyek. Semmiféle képtelenség nem nyűgözött le, nem érdekelt soha ennyire.»

«Valóban azt hiszem, hogy én is tele vagyok ugyanazzal az alaktalan hittel, amelyre maga támaszkodik. De az én hitem nemcsak alaktalan, hanem megfoghatatlan is...»

«Bele-belekóstolok a vallásba. Mérhetetlenül vonz. Ott állok a kapu aljában. De amikor kijönnek belülről, hogy rábeszéljenek arra, hogy én is belépjek a kapun, megriadok, mint a félős gyermek, és elmegyek.»

«A templomok csábítanak engem és a zene, nem az emberek. Úgy érzem, mintha *azokhoz* szeretnék csatlakozni és az emberek így szólnak: «Csatlakozzál *mihozzánk!*» Olyanok, mint - a templomszolgák. Milyen kicsinyesek! Milyen szörnyű jelentéktelen, *okoskodó* lények! Nem

engedik meg, hogy én is belépjek egyszerűen a kapun, hanem azt kívánják, jelentsem ki, hogy igazuk van nekik. Mintha manapság minden igazán vallásos lélek a templomon kívül szorult volna s odabenn csak a képmutatók, csalók, ateisták, hívságosak és korlátoltak volnának...»

«De milyen szépséges dolgokat köszönhetek a vallásnak! Magát a szépséget! Ismeri a Szent Pál székesegyházat, úgy-e, Stephen? Nem régiben többször jártam benne. Belseje a legszépségesebb interiőr a világon, oly nagy, oly komoran méltóságos, oly tökéletesen egyensúlyozott - és tele van oly csodálatos zenével, úgy pezseg benne a zene, mint a kristályvíz egy kristályserlegben.»

«A minap ott jártam, fölmentem egy kis folyosón, föl a magasba a kupola alá, hogy meghallgassam Bach passzió-zenéjét, a Szent Máté passzióját. Az ember ott függ magasan és távol az apró emberek sokasága fölött, a fehérruhás énekesek, a fehérruhás zenészek, a nagy orgona, a gyülekezet sorai fölött, amelyek erre hátrálnak, arra hátrálnak, bele a templomhajó és a keresztfolyosók ködébe, és mindebből a tömegből kiárad a zene és az ének hangja; elhőmpölyög az ember mellett, mint valami folyó, amely fölfelé suhan valami nagy, valami ismeretlen tengerbe. Az egész hely csupa zene és ének...»

«Megkapaszkodom a korlátban, Stephen és sírok - sírnom kell - és ámulva ámulok...»

«Ilyenkor oly természetesen imádkozik az ember, mint ahogy iszik, mikor szomjas és friss vízhez jut. Nem tudom, kihez imádkozom, de imádkozom; - természetes, hogy imádkozom.»

«Legutóbb, Stephen, ájtatos könyveket olvastam és megpróbáltam felidézni lelkemben újra azt a zenét. Tisztán sohasem tudtam felidézni. Sohasem. De néha letettem a könyvet és ilyenkor úgy éreztem, mintha egy pillanattal előbb hallottam volna, és hogyha nagyon csendesen ülnék a helyemen, egyszer csak újra meghallanám. És érzem, hogy ott a zene, tudom, hogy ott van, mint oly magasra hangolt kiáltás, amelyet nem tud már befogadni a fülem.»

«Tudom, hogy ott van, mint ahogy tudnám, hogy ott a költészet valahol akkor is, ha valami szegény fogatlan idióta, aki csak a legközönségesebb szavakat ismeri, - próbálná felolvasni nekem Shelley verseit...»

«Szeretnék magával együtt imádkozni, Stephen; szeretnék magával együtt letérdelni valahol, magával egyedül, az összes halandók közül és imádkozni.»

6. §.

Nemsokára ezután ellankadt a levelezésünk. Egyre hosszabb rések támadtak a leveleink között. Sohasem írtunk egymásnak szabályos időközökben, mert ehhez arra van szükség, hogy értesítsük egymást a mindennapi eseményekről, már pedig közülünk egyikünk sem igen tördött a másik legközvetlenebb életével. Oly tapintatosan kiméltük egymást, hogy életünknek a háttere állandóan elmosódó és árnyékba borult maradt egymás számára.

Mary hallatta kiáltó szavát a némaságon keresztül, amely elválasztott egymástól bennünket és én feleltem rá. És mind a ketten kiárasztottunk a lelkünkől bizonyos dolgokat. De a vitatkozást nem tudtuk folytatni. Én nagyon elfoglalt ember voltam, Mary pedig nem írt, csak ha a feleleteimre válaszolt.

Csaknem négy hónapig egyiküknek sem volt immár egy levélre való mondanivalója. Azt hiszem, hogy a levelezésünk idővel egészen megszűnt volna. De aztán írt újra nekem meghittebb hangon s közölt velem bizonyos változásokat az otthoni életéből és a terveiből.

Közölte velem, hogy az elhidegedés közötté és Justin között növekedett az utolsó esztendő alatt, hogy voltaképpen teljesen külön éltek már egymástól; ő legtöbbször a surreyi házában lakott, ahol két gyermeke élt a nevelőnőkkel és a szobás lányokkal. De azt is közölte velem, hogy hetekig, sőt hónapokig utazni szándékozik. Ezen a kérdésen sokáig vitatkozott Justinnal.

«Tudom, hogy a gyermekek jól megvannak», - írta, - «miért legyek örökre a szolgájuk? Nem veszik semmi hasznomat, azonkívül, hogy néha-néha megcsókolom őket és vagy egy félóraig hancúrozok velök. Miért legyek képmutató? Justinnal sokáig viaskodtunk az elutazásom kérdésén, heteken keresztül, de végül győzött a női állhatatosság. Utazni fogok a magam kedve szerint és megnézem a világot. Időnként pedig meg fogok jelenni Justin oldalán Londonban és Skóciában.»

«Egy pontban végül megállapodtunk s ez az, hogy társsal fogok utazni. Névleg a titkárom lesz ez a nő, tényleg azonban az erkölcsi ellenőröm s a neve, amely főkéssége neki: Stella Summersley Satchel. Szőke, magas, dacos teremtés és lelkiismeretesen végzi feladatának mind a két részét. Irigylem részben a függetlenségét és az egyenességét - de csak részben. Furcsa és egészen következetlen dolog bennem, hogy nem irigylem őt mindenképpen. Elméletben azt állítom, hogy a nőnek nincs szüksége bájra - mert ez a romlásunk. De mikor olyan nővel találkozom, aki híjával van a bájnak - -!»

«Magammal kell cipelnem egy komornát is, de azt hiszem, hogy ez a fiatal nőszemély hamar meg fogja tudni, mi az, ha faképnél hagyják az embert Európa nagy városainak a felében. Mindig el szoktam veszíteni a komornáimat. Olyan passzív és elfelejthető holmik ezek, mint a poggyászok - külföldön, ez az egész. És régebben Justin szokott törődni velök. És az inasa szokott vigyázni rájuk, aki - nagyon figyelmes ember. Justin azt mondja, hogy a felesége nem utazhat külföldön egyetlen társsal; az emberek szövé tennék; komornára is szüksége van.»

«Így hát egy hét múlva vagy még hamarabb útnak fogok indulni Dél-Németországba és a többi kedves országba, útitársammal és komornámmal. Gyalog fogok járni sokat - a lábamon, amit Isten adott - nagy, erős csizmában. Summersley Satchel kisasszony, azt hiszem, úgy bírja a marsot, mint az angol gyalogság, csak hogy vegetáriánus alapon. A komorna pedig és minden egyéb mint gyorsáru fog követni...»

7. §.

Azután a levél után, amely ezt bejelentette, Mary még kétszer írt nekem, egyszer Obanból és azután hosszú idő múlva Sienából. Az előbbi gúnyos, aprólékos leírása volt az angoloknak ünnepnapjaikon, továbbá haragos kicsúfolása annak a társalgásnak, amelyet a nők ebéd után szoktak egymással folytatni.

«Olyanok, mint egy sor japáni lámpás, amely már mind régen kialudt és ott lóbálódzik sötétben a szélben», - írta Mary, ezt a különös hasonlatot használva, amely valamit mindenesetre igen elevenen szemléltet bizonyos fajta társasági beszélgetés nagy, sötét ürességéből.

A második levélben főleg Olaszország természeti szépségével foglalkozott és elmondta, hogy legutóbb hogyan sírt három ízben is szépséges dolgok láttára és azt kérdezte, mi lehet a szépségnek ez a misztériuma, hogy ilyen erővel befolyásolhatja az érzéseit.

«Fölfelé a domboldalon az ablakom előtt, mialatt írok, a mezőség tele van kökörösinnel. A virágok nincsenek egyenletesen elszórva valahogyan egyéb dolgok között, hanem apró fürtökben és csoportokban díszlenek, amelyek meg-megszűnnek, majd újra kezdődnek, mint

egy dallam ismétlődése valamely zenei műben. Itt ültem és elnéztem őket csaknem egy óra hosszáig, egyre nagyobb szeretettel, és gyönyörködtem az édes napfényben, amely ott mosolyog rajtuk és közöttük... Milyen csodálatosak ezek a dolgok, Stephen! Mindezek az apró szépséges dolgok, amelyek oly bőségesen vannak a világon, a ragyogó fényességek és a virágok, a levegőben úszó illatok! Néha ezek a dolgok megríkatnak... Akaratom ellenére. Mintha az Isten, aki oly szigorú és magasságos, oly rettentő rideg minden könyörgésünkkel szemben, egy pillanatra megkönyörülne rajtunk s nagyon halkán és nagyon gyöngéden megszólamlanék...»

Ez volt az utolsó levél, amit Marytól kaptam.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Az utolsó találkozás.

1. §.

1911 nyarán, nyomban György király koronázása után, kitört újra a nemzetközi gyanakvásnak a fergetege, amely minduntalan háborúval fenyegeti Európát. Azt hiszem, hogy a vihart a világpolitikának némely germán beavatottja élesztette, azok a privilégiumos, óriás bombagyártók, akik ott ülnek a külügyminiszterek füle mellett, sületlen hitványságokat súgdosva. És a vihar egyre erősebb lett, noha tökéletes volt a tájékoztatlanság az eset csaknem minden reális részletére vonatkozólag.

Egy német hadihajó egy szó bejelentés nélkül megszállta Agadirt Marokkóban, az Atlanti-óceán partján, azon a vidéken, amely a francia befolyás érdekkörébe tartozott. Az angol jegyzéket, amely felvilágosítást kért, udvariatlanul mellőzték, s Anglia és Franciaország és csakhamar Németország is elkezdett élénken háborúra készülni.

Világszerte azt sejtették, hogy Németország végül ellenfelei arcába vágja a keztyűt. Angliában a háborús párt mohón igyekezett megragadni a nagyszerűnek ígérkező alkalmat.

Isten tudja, miben reménykedtek vagy mit akartak elérni a németek különös viselkedésükkel. A meglepő az volt a dologban, hogy nem voltak felkészülve a háborúra, sőt nem volt meg a szükséges pénzük sem és nem volt módjukban megszerezni sem. Talán nem is volt soha szándékukban a háború, és ősszel a veszedelem újra elvonult, beleveszve a diplomáciai csatározásokba és a békeszeretet őszinteség nélkül való hangoztatásába.

De nyár közepén a veszedelem nem simult még el s minden józan emberrel egyetemben én magam is úgy éreztem, hogy fenyegető katasztrófa árnyékában élek, amely egyáltalán nem lesz kevésbbé gigászi méretű és kevésbbé tragikus azért, mert együgyű képtelenség volt.

Az alkalom mindenkit cselekvésre szólított, bármily aránytalanul jelentéktelen lehetett is csak a tevékenysége a veszedelemhez képest. Kábeltáviratot küldtem Giddingnek, aki Amerikában volt, hogy érvényesítse minden befolyását a békés közbelépés érdekében, s én magam ugyanebben az irányban befolyásoltam minden brit sajtószervet, amellyel rendelkeztem vagy amelyet megközelíthettem.

Valószínű volt, hogy Olaszország is belekeveredik a konfliktusba, amely kitörőben volt. Véletlenül szeptember elejére békeegyesületeknek az értekezlete volt kitűzve Milánóba és elhatároztam, hogy én is elmegyek az értekezletre, azzal a nem nagyon bizonyos reménységgel, hátha sikerül az értekezleten valami formában európai tiltakozást elfogadtatni a háború ellen.

Akkor augusztusban nagyon le voltam törve, Londonban kellett maradnom a csaknem tűrhetetlenül meleg időben, hogy részt vegyek a Fajok Kongresszusán, amely azonban nagyon kiábrándított. Nem tudnám részletesen megjelölni, hogy miért éreztem kiábrándulást, vagy hogy csalódásom érzésében mennyi része volt annak, hogy a részletmunka sürgőssége és a gondolkodás kényszere nagy kérdések felől aránylag igen rövid idő alatt általában nyomasztó hatással szokott rám lenni.

De azt tudom, hogy valósággal kétségbeesés fogott el, amint ott ültem, és elnézve azt a sokszínű gyülekezetet, végighallgattam egymás után a fehér emberek súlyos vizenyösségét, a

hinduk síma, könnyed ügyeskedését, a négerek gazdag, virágos szónokiasságát. Nyomát sem vettem észre a ragyogó jövő lehetőségének mindezekben az emberekben és világosan láttam valamennyiük hiúságát, féltékenységet és önző érdekeit, amelyek nyersen szembehelyezkedtek minden altruista irányú hitvallással. Céltalannak látszott minden küzdelem a szilárd elfogultságok, a hatalmasan feltornyosuló érdekek ellen, amelyek a fajokat egymás ellen uszították. Nem volt ezen a kongresszuson semmiféle közös tervünk, nem volt egyetlen indítványunk sem, amely egy táborba fogott volna össze bennünket. Nagyon hasonlított az egész tanácskozás a falra való borsóhányás műveletéhez...

Nagyon kíváncsi voltam egy kis szünidő után, de ekkor ránk szakadt ez a háborús válság és lehetetlennek éreztem, hogy hosszabb időre elvonulhassak. Úgy éreztem, hogy még a falra borsót hányni is okosabb dolog, mint belenyugodni az emberiség ellen tervezett gonosztettbe.

Így hát, hogy erőt gyűjtsek a borsóhányás további munkájához Milánóra, *útközben* tíz napot kiragadtam a magam számára Svájcban. Úgy éreztem, hogy az erőgyűjtés legjobb módja az lesz, ha valami hallgatag vezetővel eltöltök egypár napot közepes magasságú hegycsúcsok megmászásával és gleccserek megnézésével.

Nem voltam Svájcban három évig tartó első száműzetésem óta. Elfogadtam a tanácsát egy úrnak a klubban, akinek a nevét elfelejtettem - talán nem is tudtam soha annak a sebhelyes sötét férfinak a nevét - és felrándultam a Schwarzeegg Hüttéhez a Grindelwald fölött és a Strahleggen keresztül a Grimselig. Soha életemben nem jártam még bent a Berni Alpok központi tömegében és ámulva gyönyörködtem e végeláthatatlan jeges fensík óriási elhagyott szépségében.

Szerettem volna hosszú ideig ott időzni. De ezeknek a napsütötte sivatagoknak az a tragédiájuk, hogy az ember nem maradhat ott bennök. Meglátjuk őket, felkiáltunk álmélkodásunkban és azután az órákat nézzük. Csodálkozom rajta, hogy soha senkisem vonult még fel sarkvidéki felszerelésben ebbe a jégsivatagba, hogy kiélvezze ott a magános elragadtatás gyógyító üdülését.

A leszállás a Strahiegről körülbelül olyan kirándulás volt, amelyet kívántam magamnak. Egy óra hosszáig iparkodtunk lefelé a megfagyott hómezőn, amely inkább volt meredek, mint lejtő...

A Grimselről a Rhone-gleccseren keresztül elmentem a Furka-hágó fogadójaiba és ott, miután kifizettem a vezetőmet és szabad gyaloglóvá lettem, a Schöllenen-szakadékot megkerülve, Göschenenbe mentem, majd a Susten-hágón át a Susten-szorosba és Steinba, ahonnan Meiringenbe akartam leereszkedni.

De négy napi időm volt még, mielőtt Olaszországba kellett indulnom. Elhatároztam hát, hogy felkapaszkodom még egy hegyre. Ott aludtam a steini fogadóban s korán reggel nekiindultam az első kellemes hegynek, a Titlisnek, amelynek ragyogó derűs csúcsa nagyon vonzott. Azt hittem, hogy vezetőre nincs szükségem. Egy kis fiú fölvezetett egy szűk ösvényen Gaden közelében s azután ott hagyott egyedül az óriási térképemnél, hogy fölfelé törjek még egy darabon arra a nagy sziklagerinre, amely lenéz az Engstlen-Alpra.

Egy kissé túlbecsültem a hegymászóképességeimet és sötét este volt már, amikor odafönt voltam még mindig a Joch-szorosban, lefelé igyekezve.

A levezető út egy-egy része meredek volt és óvatosságot kívánt. Lassan kellett lefelé haladnom a csapólámpásommal, amelyben a makacs gyertyaszál szabályos időközökben ki-kialudt. A kis fogadóba az Engstlen-Alpon csak jóval éjjeli tizenegy óra után érkeztem meg. Ekkor már nagyon fáradt és éhes voltam.

Közölték velem, hogy szerencsémre kaphatok még szobát, de csak egy szoba üres. Semmi esetre sem örültem volna neki, ha fáradtságos kirándulásom után éjjel egy billiárd-asztalon kellett volna aludnom.

Kiadósan megvacsoráztam, szivaroztam egy kicsit, tartalmatlanul elrévedeztem s azután fáradtan lefeküdtem.

De nem tudtam aludni. Rendszerint jó alvó vagyok; de hébe-korba, amikor keményen dolgoztam napközben vagy megerőltettem magamat, fel-fel szoktam ébredni alvás közben, és akkor éjszaka is, talán egy órai mély álom után, egyszerre csak félig fölébredtem, testben-lélekben nagyon kimerülten, s azt hiszem, nem is aludtam el újra.

Lábamban, amelybe belekapott volt a párdúc, kiújult a fájdalom a nappali megerőltetés következtében.

Életem nagyobb részében az álmatlanság nem volt kedvem ellen való. Éjszaka, a csöndességben, az ember úgyszólván elszakad a valóságtól, ide-oda lebeg világosság és súly nélkül, alig érezvén a saját testét is. Mintha szabadult volna az ember a testétől, oly nagylelkű gondolatokra, oly megbocsátásra, önmagáról való oly megfélemezésre képes, amely mind lehetetlenség, mialatt a test zavarja az ember érzékeit.

De akkor éjszaka, azt hiszem, mélységes kimerültségem folytán, melankolikus és csüggedt voltam. Újra éreztem magamon annak a nagy fenevadnak a terhét, amint húzott lefelé, és kétségbeesetten kapaszkodtam abba a meghatározhatatlan pillanatba, amely eltelt, mielőtt lecsúszott rólam a karma...

Igen, akkor éjszaka mondhatatlanul nyomorult voltam. Tele voltam önmagam megvetésével és önnönmagamtól való undorodással. Éreztem, hogy szörnyű gyöngé és hívságos vagyok s hogy életemnek minden törekvése és erőfeszítése csupán virágzó, de gyümölcstelen törekvés, semmi egyéb. Elvesztettem minden fegyelmező hatalmam az elmém fölött. Dolgok, amelyeket addig másodrendűeknek tekintettem, egyszerre elsőrendűekké váltak, nehéz dolgok lehetetlenekké.

Nagyon akadályoztak és zavartak Londonban oly emberek mesterkedései, akik szerettek volna tőkét kovácsolni a háborús válságból, önmagukat hirdető emberekéi, akik minden áron úgy óhajtottak szerepelni, mint akik a maga nemében páratlan tiltakozás nyélbeütői...

Tudod, az a szerencsétlen Nobel-díj a béke pártolását nagy mértékben nyereszkes foglalkozássá alakította át; a díj elnyerőjének érdemessége oly határozatlanul körvonalazott, hogy rengeteg tömeg önkéntes idealista támadt a nyomában és még nagyobb tömeg ember egyszerűen abbahagyta az emberi boldogság jutalom nélküli előmozdítását más irányokban.

A magamfajta ember, akiről köztudomású, hogy tekintélyes nyilvánossággal rendelkezik, szükségképpen zsákmányává válik ezeknek az erkölcsi *vállalkozóknak*. Mindenfajta nevetséges és kicsinyes incidens rám uszította a közerőlködésnek ezt a tömegét, de eddigelé nevettem vagy sóhajtottam egyet az eset mivoltához képest és arra gondoltam, hogy milyen nagy tartaléka maradt még a lelki nemességnek. De most ezt az utolsó mentő gondolatot sem tudtam elhinni többé.

Ott feküdtem sajgó testtel és lélekkel és elgondolkoztam ezeken az embereken, elgondolkoztam sajátmagamon is és a társaimon, gondolkoztam csüggedten és elgyöngülten, felidézve emlékezetembe az ellenkezéseket, becstelenségeket és hiúságokat, a civódásokat és képtelenségeket, amíg végül csaknem az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy minden álmom a nagyobb emberi megértésről, a nagy célokról, amelyek meghaladják a mindennapi élet

közvetlen érdekeit és szenvedélyeit, a legjobb esetben sem lehet egyéb, mint a félős, gyönges és tehetetlen emberek menedéke saját személyes életük kudarca előtt...

Mi idealisták nem vagyunk sem jókedvű, sem egyszerű tisztességes emberek; a fajtánk kiűt rajtunk: a sajátmagunk számára is élvezhetetlenek vagyunk. Vajon azoknak a kiabáló kövér embereknek nincs-e több igazságuk? A maguk természetes, egyszerű ellenségeskedésével minden iránt, ami idegen? A maguk bátor gyűlöletével minden iránt, ami hozzájuk nem hasonló? Megvetésükkel minden törekvő gyöngeség iránt? A maguk sörével és friss kedvével? A maguk «ma itt, holnap ott» vendégeskedésével és cimboraságával?

Derék cimborák!

Mialatt mi többiek, ködös révedezésekbe veszve, hold- és csillagfalásba és álmok hajszolásába, megbotlunk ott, ahol még ők is emelt fővel járnak...

Tudod, kicsi fiam, én sohasem hittem teljesen önmagamban, sohasem hittem teljesen sem a munkámban, sem a hitvallásomban. Ilyen voltam mindig és azt hiszem, ilyen is leszek mindig.

Tudom, hogy vak vagyok, tudom, hogy nem látom tisztán az utamat nagyon messzire; olyan dolgokkal van dolgom, amiket csak tökéletlenül fogtam fel. Nem tudom ámítani magamat ezeknek a meggyőződéseknek az ellenére. A lelkem tévórázó lélek, olyanformán, mint ahogy más emberek bicegő járásúak. Az Istennek, azt hiszem, szüksége van békés emberekre. Az Istennek, azt hiszem, szüksége van vak emberekre, és félelemmel és kétséggel teli emberekre. Egyáltalán nem az a célja, hogy az életet elbámészkodva felszűrjünk. Vannak dolgok, amiket legkönnyebben oly fül közelíthet meg, amelynek figyelmét más ép érzékszerveknek a munkája nem csökkenti. Én ilyen vagyok, és ez a legbensőbb titkom, amelyet közölnöm kell veled.

Bátran megyek előre legtöbbnyire, tudom; de a kétségbeesés mindig közel van hozzám. Életem mindennapi óráiban oly közel van hozzám, amilyen közel lehet a cápa a hajón alvó utashoz. Megfontolt hitemnek a vékony deszkaszála biztosít a kétségbeesés ellen; de a sötétségnek eme ritka csüggedtségeiben a deszkaszál szinte áttetszően vékonyká válik, mintha már-már szétmállóban volna. Az élet úgy nyomul be védelmi eszközeim közé, mint feneketlen ár, tele kegyetlenséggel, hiábavalósággal, sötét céltalansággal...

Nem hiszem, hogy ezt a botorkálást hitetlenségnek mondhatnám; a bicegő ember jár, noha biceg, és én is előre haladok, noha közben el is buknom újra meg újra.

«Bár az Úr meg is öl, mégis bízom Benne...»

Összefüggéstelenül elkezdtem vizsgálni újra az életemet emellett a fény mellett, amely minden igyekevésemet a kudarc sápadt színeibe öltöztette. És mialatt a melankolikus elmélkedésnek ez az áradata tovább hömpölygött keresztül a lelkemen, egyre gyakrabban felvillantak benne Maryre vonatkozó gondolatok is.

Nemcsak révedezve gondoltam Maryre, hanem a gondolataim végül már határozott irányban siettek feléje. Nem gondoltam így rá már sok esztendő óta. Azt kívántam - ez volt az érzésem - hogy jöjjön el hozzám és segítsen ki a kétségbeesésnek ebből a verméből, amelybe a lelkem behullott. Hittem, hogy ő ki tudna segíteni!

Beláttam, hogy elválásunk helyrehozhatatlan veszteség volt. Mary keményebb, világosabb lélek volt nálam, a bátorsága tudatosabb volt; az elméje könnyebben, biztosabban mozgott. Mindig úgy hatott rám, mint az «emelőrúd».

És egyszerre csak az a különös benyomásom támadt, mintha hallanám a hangját, hogy a nevemet kiáltja, olyanformán, mint amikor álmában kiáltást hall az ember.

Először illúziónak tartottam a dolgot és nem törődtem vele; de aztán újra hallottam. Oly világosan, hogy felültem és lélekzetemet visszafojtva - hallgatóztam...

És mindezzel összekeveredve túrhetetlenül lármázott és zajongott egy kis vízesés, amely ötven yardnyira sem volt a fogadótól.

Furcsa, hogy milyen csüggesztő lehet néha az ilyen zuhogó víznek a lármája, amely annyira jellemzi az alpesi éjszakát. Végül ez a láрма hasonló lehet már mindenféle hanghoz a világon.

Úgy döntöttem, hogy a víz szólította a nevemet s most csúfolódik velem és nevet rajtam...

Másnap reggel, svájci felfogás szerint jókésőn mentem le a szobámból s a reggeli napfényben két hölgyet vettem észre, akik reggelire vártak a kis zöld asztal mellett.

Az egyik lassan felállt, mikor meglátott; ott állt a helyén és örvendő csodálkozással nézett rám.

2. §.

Ott állt Mary, a maga testi valóságában, egy kissé idegenszerűen a szövetruhájában, meghitten és felejthetetlenül ragyogó szemeivel, mintha folyton magam előtt láttam volna őket a közbeeső esztendők során.

És kapocsba szorítva mind a kettőnket és akadályozva a megindultságnak kitörését, ott volt mellette - félreismerhetetlenül - Miss Summersley Satchel, egy szőke hivatalnokszerű fiatal hölgy, akinek tömpe orrát kegyetlenül abroncsba szorította és kivörösítette egy csíptető, amely szemmel láthatóan keményebb munkát fejtett ki, mint a nevével fogva kötelessége lett volna. A fiatal hölgy ülve maradt, két hátsó lábára billentve egy kissé a székét s így hátrább tolva önmagát az asztaltól és - rám nézett - értelmesen.

Egyike volt ez azoknak a pillanatoknak az életben, amikor az ember zsákmányává lesz a meglepetésnek.

Azt hiszem, hogy az a hölgy, aki figyelt bennünket, föltétlenül észrevette mindkettőnknek azt az érzését, hogy el kell lepleznünk találkozásunknak a valóságát és észrevette lelkünknek azt a kapkodó törekvését, hogy valami elfogadható ürügyet áruljon el az arcunk.

Mary első gondolata az volt, hogy valami álnevet kell kitalálnia. Az én első gondolatom az volt, hogy nyíltan meg kell mondanunk, hogy véletlenül találkoztunk.

- Stephen úr! - szólta Mary.

- Maga az?

- Az égből pottyant ide?

- Onnan fölülről. Meglepett a szabadban az éjszaka és nagyon későn kerültem csak ide.

- Nagyon későn?

- Egy gyertyafény pislákol még és - egy ásító pincér. Máskülönben be kellett volna törnöm az ablakokat... És most íme magával találkozom itt!

Néhány pillanatig egy szót sem szoltunk ezután, érezve a ránk szakadó helyzet mérhetetlen komolyságát.

Egy lenhajú kis pincérfiú jelent meg, a hölgyek kávéját és zsemlyéit hozva egy tálcán, amelyet magasra emelve egyensúlyozott a kezében.

- Akar itt kávézni mivelünk? - kérdezte Mary.

- Hol kávézhatnám másutt? - mondtam, mintha más hely elképzelhető sem lett volna, és szóltam a lenhajú pincérnek.

Mary megkésve odafordult a titkárához és bemutatott neki:

- A barátnőm, Miss Summersley Satchel. Stephen úr.

Miss Satchel meg én meghajoltunk egymás felé és megegyeztünk benne, hogy a tó nagyon szép a reggeli fényben.

- Stephen úr, - szólt Mary, teljesen fölösleges magyarázattal szolgálva, - régi barátja az édesanyámnak. És én már évek óta nem találkoztam vele. Hogy van Stephenné asszony és - a gyerekek?

Röviden feleltem, aztán elkezdtem beszélni arról, hogy hogyan ereszkedtem le a Titlisről. Fölösleges határozottsággal Miss Satchelhez intéztem a szavaimat. Talán túlságosan is hangsúlyoztam megjelenésemnek a merő véletlenségét...

Onnan, ahol álltam, látható volt az egész darab út, amelyet előtte való nap bejártam. Szelíden ragyogó kis ösvénynek tetszett - fel a hegycsúcsig, de a leereszkedés veszedelmeit regényesen megnövelte a reggeli világítás.

- A szabály az, - mondtam, - hogy az ember megáll és megvárja a hajnal hasadását. De kíváncsi vagyok, van-e, aki ezt a szabályt megtartja?

Egy ideig a hegyekről beszélgettünk s én egy kicsit távolabb álltam meg az asztaltól, amíg be nem hozták a kávémat.

Miss Summersley Satchel előhozakodott az angol nevelésnek azzal a gyakori és fölöttébb kellemetlen melléktermékével, amely a szavak etimológiája iránt való érdeklődésben nyilvánul meg.

- Szeretném tudni, - mondta, miközben az arcán nyugtalankodó mindentudási vágy tükröződött s a szeme tágra nyitva meredt rám szigorúan, - miért Titlis a neve ennek a csúcsnak? Bizonyosan van *valami* oka...

Miss Satchelnek valami áttetsző ürügy folytán csakhamar távoznia kellett a szobából, úgy hogy egyedül maradtam Maryvel.

A tekintetünket komolyan egymásra függesztettük. Komolyságunkat növelte talán az a vad izgalom is, amely meggyorsította a pulzusunkat és a lélekzésünket és megrázta az idegeinket.

Mary eltolta maga elől a tányért s drága könyökét az asztalra támasztva, állát a két keze közé fogta oly helyzetben, amely tele volt ezernyi apró emlékekkel.

- Azt hiszem, - szólalt meg Mary, - hogy valami effélének mulhatatlanul el kellett következnie.

Szemét a reggeli fényben ragyogó hegyek felé fordította.

- Örülök, hogy ilyen gyönyörű helyen következett el. Mert elkövetkezhetett volna - máshol is.

- A múlt éjszaka, - mondtam, - magára gondoltam és hallani szerettem volna újra a hangját. Azt hittem, hogy hallom is.

- Én is így voltam. Ki tudja - nem volt-e bennünk valami homályos előérzet?...

Fürkésző tekintettel vizsgálta az arcomat.

- Stephen, maga nem nagyon változott. Jó színben van... De a szemei - nagyon fáradt szemek. Nagyon sokat dolgozott?

- Egy értekezlet - hogy is nevezte egyszer az efféléket? - egy carnegieeskedő értekezlet volt Londonban. Forróság, üres vesződés és végtelen órák hosszat silány, szürke, zavaros szónoklatok, aztán az a tegnapi hegymászás is sok volt talán a jóból. *Nagyon* sok volt. Indiában megsérült a lábam... Az volt a szándékom, hogy pihenek itt egy napig.

- Nos - pihenjen itt!

- Magával?

- Miért ne? Hogyha már itt van.

- De hát... Az ígéreteink...?

- Nem mi terveztük így, Stephen.

- Azt hiszem, tovább kell indulnom rögtön - a reggeli után.

Fontolgatta a szavaimat ugyanazzal a kis szünettel, ajkának és szemének ugyanazzal a nyugodt hangsúlyozásával, amelyre olyan jól emlékeztem. Mintha mindig az lett volna a megállapodásunk, hogy ő döntsön előbb s azután rábírjon engem is az elhatározására.

- Nem természetes, - jelentette ki, - hogy amikor kelőben van még csak a nap és éppen hogy megkezdődik a nappal, akár maga, akár én elmenjünk innen. Az volt a vágyam, hogy találkozzam magával úgy, mint most, és beszélgessünk sok mindenféléről - tízezerszer is. És ami engem illet, Stephen, én *nem akarok* elmenni. És nem engedem elmenni magát sem, ha rajtam múlik. Nem engedem most reggel semmiesetre sem. Nem. Menjen el később napközben, ha akar, de előbb éljünk ezzel az egyetlen alkalommal, amelyhez a jó Isten maga juttatott bennünket, és beszélgessünk. Nem mi terveztük ki ezt a találkozást. A jó Isten akarta így, nem mi.

Leültem, engedve Mary kívánságának.

- Én nem vagyok ennyire meggyőződve a jó Isten részességéről, - szóltam. - De azt tudom, hogy nagyon fáradt vagyok és hogy szívesörömet vagyok magával. Meg sem mondhatom, milyen örömet. Úgy örülök... Azt hiszem, elsírnám magamat, ha megpróbálnám szóval megmondani, hogy mennyire...

- Három, négy, öt óra hosszáig talán - még ha tudnának is róla. Olyan sokkal nagyobb baj ez, mint egy félóra? A parancsokat megszegtük már amúgy is, Stephen; egymáshoz repültünk; de nem mi tehetünk róla. Egy kicsit hosszabb idő - oly kevéssel növeli már a sérelmet, a mi számunkra ellenben...

- Igen, - mondtam, - de ha Justin megtudja?

- Nem fogja megtudni.

- És az útitársa?

Mary igen-igen rövid pillanatig elgondolkozott.

- A társam maga a megtestesült diszkréció, - mondta.

- De mégis...

- Ha Justin megtudja, akkor megvan a baj. De az már teljesen mindegy, hogy egy félóráért vonnak-e bennünket felelősségre, vagy egy félnapért. De nem is fogja megtudni. Senkisé meg fogja megtudni.

- Tudni fogják itt az emberek.

- Nincs itt senki. Egy teremtet lélek sincs, aki törődnék velünk. Azt hiszem, a nevemet sem tudják... Soha senkisé beszél itt velem.

Ott ültem a ragyogó napfényben, mélységesen kimerülten és teljesen meggyőzve, de azért merő tunyaságból látszólag még mindig tétováztam...

- Elfogadja a jó dolgokat, amiket az Isten küld magának, Stephen, - úgy, mint én. Itt marad és beszélget velem, mielőtt újra legördül a függöny. A levelekbe belefáradtunk már. Itt marad és beszélgetünk.

- Itt vagyunk, Stephen, és ez az egyetlen alkalom, valószínűleg az utolsó az életünkben. Szem előtt fogjuk tartani, amit a becsület kíván tőlünk; és maga elmegy még ma innen. De ne vigyük túlságba ezt a szempontot! Legyen jókedvű, Stephen, öreg barátom... Édesem, drágám! Mi történt magával? Hát elfelejtett már mindent? Természetesen! Hát el tudna menni egy szó nélkül, mikor annyi mondanivalónk van egymás számára?... És ezek a hegyek és ez a ragyogó napvilág!...

Föltekintettem, hogy lássam újra őt, amint rákönyökölt az asztalra, két kezét összekulcsolva az álla alatt; hogy lássam arcát, amely oly közel volt az enyémhez, édes kék szemét, amely rám nézett, és ajkát, amelyet kissé szétnyitott...

Soha más emberi lénynek nem volt rám olyan hatása, mint Marynek, úgy hogy szinte jobban éreztem az élet lüktetését az ő testében, mint a magaméban.

3. §.

Attól a pillanattól fogva, amikor bevallottam azt az elhatározásomat, hogy maradok, nem gondoltunk többé arra, hogy helyes-e vagy bölcs dolog-e, hogy együtt töltjük a következő pár órát. Csak ezekre az órákra gondoltunk. A dolgok maguktól kínálkoztak számunkra. Felálltunk és kísérteltünk a fogadó elé, és a víz szélén egy karóhoz kikötve ott találtunk egy kis laposfedelű vékony csónakot, az egyetlen vízi járművet az Engstlen-tavon.

Elhatároztuk, hogy viszünk magunkkal elemózsiát és kievezünk a tavon oda, ahol a nagy sziklák meredeken emelkedtek ki a vízből s ahol senki és semmi sem zavarhatott bennünket, s azután beszélgetünk az egész idő alatt, amely rendelkezésünkre volt.

És most emlékszem rá, hogy Mary hogyan állt meg Miss Satchel ablaka alatt és kiáltott hozzá, hogy közölje vele a tervünket, és emlékszem rá világosan, hogy ekkor hogyan fődöztem fel rajta újra azt a páratlan, karcsú bájoságot, amelyet olyan jól ismertem.

Tudod, kicsi fiam, magában az evezésben befelé a partról van valami édes és hihetetlen bűvösség. Mintha álmodtunk volna csak mind a ketten és minden pillanatban fölébredhattunk volna újra arra, hogy sok száz mérföld és ezernyi mindenféle választ el bennünket egymástól.

Lassan eveztem azokkal az esetlen svájci evezőkkel, amelyeket előre kell feszíteni, megtörvén velök a tó síma kristálytükrét és Mary oldalt ült, előre tekintve. Nagyon keveset beszélt és azt hiszem, ugyanaz az érzése volt, mintha bűvöletben élnénk, kívül a valóságon.

És most először láttam, mikor az evezőim fölött elnéztem őt, hogy az arca megváltozott; komolyabb és azt hiszem erősebb lett, mint az a Mary volt, akit ismertem.

Még most is szinte kételkedem benne, vajjon az a csónak és az a tó valóság volt-e. És emellett rendkívül élénken emlékszem az aznapi benyomások minden apró és mellékes részleteire is. Talán ez a nagyon éles világosság az, ami ezeket az eseményeket megkülönbözteti az élet köznapai élményeitől és annyira fölébe emeli őket a rendes reális dolgoknak.

Lassan eleveztünk egy nagy hegyfok mellett, bele egy kis öbölbe a tó felső végén. A szikla, amely kiemelkedik a vízből, világos sápadtfehér, mikor száraz és nagyon halványan színezett, de mikor nedves, akkor melegen fénylik, színfoltokban villog és tele van a legfinomabb, leggyöngédebb erezzel. Fölfelé merőlegesen szirtekre hasadozik, amelyek nagyon magasak és finom alakúak, szinte porcellánszerűek, de bizonyos szinten durvábbá és tömörebbé válnak és kezdenek párkányosodni.

A szirtok alatt a víz nagyon mély és sötétkék, és szűk szakadékokban szaladgál ide-oda.

Az a hely, ahol kikötöttünk, félig-meddig part volt, amelyet a jég hátrábbvonulása hagyott maga után. Valamennyi szikla körülöttünk jégrágtá volt, s az egész hely jégrágtá sziklakövekkel volt kikövezve. Két hatalmas lejtőnek a homloka összehajolt fölöttünk, elrejtve előlünk a jégmezőt, de az ember érezhette a jég közelségét.

Közbül egy kis hegyi patak forrongott, száz meg száz egymással közlekedő csatornára szóródva szét a nagy kavicsok között. És ezeket a kavicsokat csodálatosan bütykös és csavarodott száraz hálózata borította, tele apró levelekkel és virágokkal, s ez a hálózat egyszerre nagyon régi és nagyon friss volt és különös gyöngédséggel és gazdagsággal ruházta föl az alpesi ridegséget, amely őket elnyomorította és összebogozta. Meglepő volt, hogy akadt növény, amely táplálékot lelhetett ezek között a kövek között.

A nagy hegyfok, amelyen sárgálló régi hó foltjai látszottak még itt-ott a felsőbb tömegein, észrevétlenül közénk és a távoli fogadó közé csúszott s végül teljesen eltakarta előlünk a fogadót.

Nem volt körülöttünk semmi, ami arra a világra emlékeztetett volna, amely elválasztott egymástól bennünket, azon az ócska, vékony csónakon kívül, amelyet felvontunk a kövekre a tiszta víz szélén.

- Úgy érzem, mintha együtt kivonultunk volna örökre az életből, - suttogott Mary, hangot adva az én gondolatomnak.

Egy sziklakövön ült, én pedig egy alacsonyabb kőlapon vagy másfél yardnyira tőle és egymásra néztünk.

- Mintha még mindig álom volna csak, - mondta Mary.

Én ügyetlenül és zavartan ültem ott Mary előtt, olyanformán érezve magamat, mint egy idegen háziasszony jelenlétében érezheti magát az az ember, aki nem szokott női szalonokban forogni.

- Maga annyira *maga*, - szóltam, - annyira legközelebb áll a lelkemhez és mégis - oly idegen is, oly távoli tőlem, hogy szinte - félek...

- Félek, - ismételtem; - úgy érzem, hogy ha hangosan beszélnék, mindez elenyészne...

Körülnéztem.

- De ez bizonyosan a legszépségesebb hely a világon! Igazán itt van ezen a világon?

- Stephen, édesem, - kezdte Mary nemsokára, - milyen furcsa az élet! Furcsa! Csupa aránytalanság! Csupa olyan dolog, ami nem illik együvé. Azok az apró-cseprő dolgok, amelyek megőrölnék bennünket és azok a szépséges dolgok, amelyek megmenthetnének és nem mentenek meg bennünket, - van-e nekik egyáltalán valami jelentőségük a mindennapi érzéki ügyek szempontjából... Ez a *szépség*...

- Emlékszik, Stephen, hogy valaha régen a régi parkban a halhatatlanságról beszélgettünk és maga akkor azt mondta, hogy nem kíváncsi semmire abból, ami az élet után következik. Mondja csak, most sem kíváncsi még semmire? Maga túlságosan elfoglalt ember és énnekem nincs elég tennivalóm. Szeretnék bizonyos lenni benne, nemcsak tudni szeretnék róla, hanem azt szeretném tudni, hogy *így* van, hogy *ez* az élet - nem, *nem* ez az élet, hanem az élet sápadt pirkadása csak a reggelnek. Azt hiszem, hogy a halál - az élettelen halál - az élet után, amely az enyém volt, a lelegehetlenebb befejezés volna... Magában nincs valami különös vágyódás? Énbennem szenvedélyes vágyódás van arra, hogy újra éljek - megszabadulva ettől a testtől, Stephen, és megszabadulva mindentől, ami ezzel a testtel együtt jár, hogy szabad lehessen - mint ahogy szabadok a szépséges dolgok. Szabad lehessen, mint ahogy szabad ez itt - ez a gyönyörű, tiszta szabadság...

- Nem tudom elhinni, hogy ez az élet itt ezen a földön, hogy ez minden, ami a miénk - vagy máskülönben miért gondolnók ezt az életet mindig oly idegenszerűnek? Miért éreznők mindig oly idegenszerűnek a mindennapi közönséges dolgokat? Azért - mert mindez - *nem mi* vagyunk... Az evés... Megtönni magunkat furcsa meleg állatok apró szeleteivel... Örökös szüksége annak, hogy ilyen dolgokat tegyünk... És a nemi élet eszeveszett örülete, Stephen!... Nem élünk, hanem fuldoklunk a magunk élő testében, amely viharzik, dühöng és kapkod minden után. *Nem mi* vagyunk ez, Stephen, *nem mi* vagyunk. Nem lehetünk mi. Oly szertelen mindez... hátha van más is a világon, mint az az első vad létrekelése oly lényeknek, amelyek tovább akarnak haladni - tovább, míg végül eljutnak egészen szépséges, reális dolgokhoz? Aminő ez is talán! Ma valóban gyönyörű a világ a ragyogó nappal, a ragyogó szeretettel és veled, édesem, aki oly közel vagy hozzám... Oly hihetetlen, hogy nekünk még ma el kell válnunk egymástól. Mintha - mintha valaki azt mondaná nekem, hogy a nap egy kicsit megháborodott. Oly tökéletesen természetes, hogy most megint együtt lehetünk...

A hangja elhalkult. Egy kicsit előre hajolt én felém.

- Stephen, hátha mind a ketten halottak vagyunk? Hátha tegnap, mikor azt képzelted, hogy fölfelé kapaszkodol a hegyre, meghaltál? Hátha meghaltál tegnap és amikor azt gondoltad, hogy még egyre fölfelé kapaszkodol, csak felém közeledtél? Talán te halott vagy odafönt a hegységben, én pedig ott fekszem halva fogadóbeli szobámban és ez a *nagy kezdet*...

- Stephen, ostobaságokat beszélek, mert oly boldog vagyok, hogy együtt lehetek veled...

4. §.

Egy ideig nagyon keveset beszélünk. Majd összevissza, szakadozottan elkezdünk egymásnak önmagunkról elmondani mindenfélét.

Életünk tartalma különösmód objektívvá vált aznap számunkra; mintha tisztán kiemelkedett volna egymás számára mindennapi körülményeink közül.

Mary beszélt nekem nyugtalanságairól és titkos gyöngeségeiről. Mezetlen lélekkel gyóntunk egymásnak. Mind a kettőnknek ugyanaz volt a mondanivalónk silány, haragvó és hamarkodó ösztöneinkről; mind a kettőnkben megvoltak a rokon következetlenségek; mind a ketten föltétlenül meg voltunk győződve arról, hogy a másik teljesen megért, megbocsát és szeret.

Mary beszélt legtöbbször; sokkal többet beszélt, mint én, úgyszólván csodálkozva azokon a dolgokon, amik vele történtek; aztán közbe-közbe hosszú ideig egyáltalán nem beszéltünk, nem is éreztük a beszéd szükségét, de amit most nagyon különösnek tartok, noha szenvedélyesen szerettük egymást, egyszer sem csókolóztunk; egyáltalában nem csókolóztunk; arra sem emlékszem, hogy akárcsak eszembe is jutott volna az a gondolat, hogy megcsókoljam őt.

Valami félősség volt közöttünk, amely egy kicsit elválasztott bennünket egymástól és arra sem emlékszem, hogy akárcsak egymáshoz is értünk volna, azon kívül, hogy Mary egyszer kézen fogott és elvezetett egy csillagvirágos kis helyecske felé, mert a virágok vonzották a tekintetét és azt akarta, hogy én is nézzek oda.

A testünk mi kettőnk számára halott volt már és levált rólunk. Visszariadtunk minden érintkezéstől, féltünk egy kicsit egymástól, mintha valamiképpen megfélemlített volna bennünket az, hogy újra találkoztunk.

És ahhoz a különös és szépséges helyhez Marynek az az elképzelése, hogy halottak vagyunk már mind a ketten, úgy hozzáillett, hogy ezt sehogy sem tudom megértetni veled, kicsi fiam. Hiába próbálnám meg leírni annak a fenséges egyedüliségnek a fényét és édes frissességét. El kellene neked is oda menned.

Mindaz, ami kedves volt a beszélgetésünkben, ott abban a keretben, terjengős társalgásnak tetszenék csak, ha leírnám, - pedig azt hiszem, most le is tudnám még írni, - csaknem szóról-szóra, gondolatról-gondolatra, oly frissen megmaradt az emlékezetemben...

Vannak pillanatok, kicsi fiam, amelyek örökkévalóak. Mialatt írok neked minderről, mintha nem is olyasmiről beszélnék, ami két éve történt, hanem olyasvalamiről, ami halhatatlan. Mintha én meg Mary most is ott volnánk még együtt, egymás elé tárva életünk valóságait, olyanformán, mintha szomorú kis meséket írnánk bele a térdünkre fektetett könyvekbe...

5. §.

Kora délután volt még, amikor a kanyargó jégvizes erecskéken keresztül lementünk megint rozoga csónakunkhoz, amelyet beletoltunk a vízbe, s azután lassan visszaeveztünk rajta ebből a bűvös zugból megint a mindennapi életünkbe...

Nem igen tudtuk, mi volt az, ami felé eveztünk.

Mikor keresztülsiklottunk a vizen és megkerülve a hegyfokot, megláttuk lassan megint a fogadót, Marynek eszébe jutott újra, hogy el kell válnunk és egy ideig mintha ott akart volna tovább tartóztatni.

- Ha egy kicsit tovább itt maradhatna, - mondta, - csak egy napig még! Ha baj, ami történt, a baj megvan már amúgy is.

- Szépséges volt, - mondtam én erre, - ez a találkozás. Mintha abban a pillanatban, amikor oly fáradt és csüggedt voltam, hogy már-már abbahagytam a munkámat, csaknem végkép kétségbeesetten, mintha akkor valami titkos erő így szólt volna hozzám: «Elfelejtetted már a

barátságot, amellyel megáldottalak?»... De az időnk betelt. Találkoztunk - láttuk egymást - hallottuk egymást. Nem sértettünk meg senkit...

- El akar menni?

- Még ma. Napnyugta előtt. Nem az a helyes, hogy elmenjek?

- Maradjon még, - suttogta, kigyulladó szemmel.

- Nem. Nem merek.

Hosszú ideig egy szót sem szólt.

- Természetesen, - szólt végül, - igaza van. Azt mondta csak, amit én mondtam volna maga helyett, ha maga nem mondja. Nagyon igaza van, Stephen... Azt hiszem, amilyen szegény együgyű kis teremtések vagyunk, hogyha itt maradna, bizonyosan újra szerelmeskedni kezdenénk egymással. Szükségszerűen ez történnék. Védekeznénk ellene egy kicsit, de aztán engednénk. Semmi sem akadályozhatna meg bennünket. Pedig egyikünk sem akarja ezt. Nem ezt akarjuk. Maga ostromolni kezdene, azt hiszem, én pedig - kacérkodnám. Akaratunk ellenére bábokká válnánk ennek a hatalomnak a kezében. Mintha soha nem is szerelmeskedtünk volna még... mintha most gyulladna csak lángra a szívem... Stephen, *itt tudnálak tartani*...

- Oh! Miért gyötrődünk ennyire, Stephen? A másik világon találkozni fogunk és ott nem fog ez többé zavarni bennünket. A szerelem olyan lesz ott - óh! olyan lesz, mint valami, ami végül teljesen megszületett, ami végül megszabadult a furcsa, hozzátapadó maghontól...

- Le fogjuk rázni a féltékenységet, Stephen, a léleknek ezt a gyújtó lángolását, ezt a keserűséget, ezt a kiméletlen, sajgó fájdalmat, úgy hogy ott nem fog gyötörni többé a Ráchelra való gondolat és Ráchel is képes lesz eltűnni engem. Oly édes, oly csodálatos lányka volt - sötét szemeivel. És én soha sem bántam vele igazságosan - sohasem. És ő sem velem. Elragadtalak tőle téged. Elragadtalak...

- Valamikor mások leszünk majd, mint most... Változni fog bennünk az, hogy most úgy rácsavarodunk a társunkra, mint a drótsövény, elzárva őt mindenkitől, sőt csaknem mindentől is a világon. Oly nyomorultak, oly kegyetlenek vagyunk most.

- Lehetséges, hogy másokká legyünk. Néha-néha már most is, néha egy-egy nap hosszú részeiben is úgy vagyok, hogy nincs bennem semmiféle aljas szenvedély - nincs már itt ebben az életben sem. Oh, hogyha mindig ilyenek lehetnénk! De nem tudom világosan megérteni, hogyan lehetségesek ezek a dolgok; mintha fénylő ködben álmodnánk ezekről a dolgokról és ha egyenesen rájuk szegezzük a tekintetünket, akkor újra eltűnnek előlünk...

6. §.

És végül partra szálltunk; a kis csónakot kikötöttük és fölsétáltunk a kanyargó ösvényen a fogadóig. Az elválás tompa fájdalma már ránk szakadt.

Azt hiszem, Miss Summersley Satchelről egészen megfélekedtünk. De a Miss megjelent, mikor leültünk uzsonnázni ugyanahhoz az asztalhoz, ahol reggeliztünk, és természetesen csatlakozott hozzánk.

Mindenbizonnyal észrevette, hogy a két jóbarát, aki reggel oly eleven volt, meglehetősen hallgatagon tért vissza. Valóban oly feltűnő szótlanúságba keveredtünk bele elég hibásan, hogy végül már erővel összeszedtem magamat és elmondottam a Missnek újra, mint ahogy később ráeszméltem, azokat a nehézségeket, amelyek miatt ott ért az este a Titlis-csúcson.

Miss Satchel azután arról kezdett beszélni Marynek, hogy kik távoztak, kik érkeztek napközben a szállodába.

Végét akartam vetni a feszültségnek s bementem a fogadóshoz, hogy kifizessem a számlámat és megkapjam az útizsákomat. Mikor elindultam, Mary felállt.

- Egy darabon elkisérem majd, Stephen, - mondta, és én úgy képzeltem, hogy a Miss szemüvege megvillant egy pillanatra, mikor a reggeli vezetéknevet most úgy hallotta újra, mint keresztnevet...

- Bizonyosak lehetünk erről a nőről a hátunk mögött? - kérdeztem, mikor fölfelé haladtunk a hegyoldalon.

Mary hátratekintett és egy pillanatig elgondolkozott.

- A megtestesült diszkréció volt mindig.

És többé nem is törődtünk aztán Miss Satchellel.

- Ez az elválás, - szólt Mary, - a legkeservesebb része annak az árnak, amit találkozásunkért fizetnünk kell... Most, amikor végére értünk találkozásunknak, úgy tetszik, mintha ezer meg ezer dolgot nem mondtunk volna még el egymásnak.

És csakhamar újra visszatért erre a gondolatra.

- Ott találkoztunk, amott fönt a napfényben - azok között a sziklák között. Azt hiszem - talán - mégis csak megbeszéltünk egymással egyet-mást...

Amint az út meredekebb lett, beláttam, hogy ha el akarok jutni a Melch-tavi fogadóba, mielőtt rám szakad az éjszaka, akkor elkövetkezett a válás pillanata.

- Nos hát, - szólt Mary, sápadt mosollyal, az Argus-szemű fogadó felé pillantva és felém nyújtotta a kezét. - Stephen, testvérem, ezen fogok élni évekig.

- Én is, - feleltem.

Csodálatos érzés volt, amint ott álltam és magam előtt láttam Maryt a maga valóságában, elevenen, a meleg napfényben fürödve és néztem arcát, amely csupa izzó gyöngédség volt.

Kezet fogtunk. Kezeink forró élete találkozott, összefonódott, azután elvált.

Tovább mentem fölfelé a kanyargós ösvényen; zezzugosan vonult fölfelé a hegyoldalon s egy jó órahosszáig folyton látható volt róla tisztán a fogadó. És én fölfelé kapaszkodtam egyre magasabbra, és hátra-hátranéztem újra meg újra, amíg Mary egy kis fehér sávvá nem vált, amely - nem mozdult ki a helyéből és mintha felém integetett volna. Visszaintegettem feléje és azon kaptam rajta magamat, hogy sírok.

- Te bolond! - szóltam magamhoz, - előre!

És erőfeszitésembe került, hogy folytassam tovább az utamat és ne rohanjak vissza megint hozzá. A lejtő görbülete nemsokára közénk nyomult és elrejtette Maryt előlem teljesen, elrejtette a fogadót, a tavat és a sziklákat...

Úgy éreztem, hogy valószínűleg soha többé nem fogom látni Maryt. Mintha tudtam volna, hogy napunk örökre leáldozott.

7. §.

Aznap éjszaka a Melch-tavi fogadóban háltam. Korán fölkeltem és megindultam lefelé abba a vad szürke szakadékba a kora reggeli világosságban. Átsétáltam Sachselnbe, elértem a Luzernbe vivő kora reggeli vonatot, s délután tovább utaztam Comoba.

És ott megálltam a napsütésben, egy csónakot béreltem és kieveztem egyedül messze be a tóra. Belefeküdtem a csónakba, gondolkoztam szerelemről, barátságról és életem esetlegességeiről meg a jelentőségéről és túlnyomó részben egyáltalán nem is gondolkoztam, hanem csak éreztem, éreztem találkozásunk izzó hevét és elválásunknak a véglegességét, mint ahogy érzi az ember a napnyugta tiszta izzását, mikor fujni kezd a szél és közeledik a hideg éjszaka.

Mindent át meg átitatott Marynek a lénye. Azok fölött a hegyek fölött is - gondoltam - ott van Mary. Egyedül voltam a csónakomban, de Mary lénye töltötte meg a levegőöveget. Az volt az érzésem, hogy akármelyik pillanatban elébe toppanhatok. És szertefoszlott és eltűnt örökre az utolsó nyoma is minden felhőnek, amely közénk borult mindannak a következtében, amit tettünk és amit tenni elmulasztottunk a gyötrődés és az elválás válságai alatt.

Délután írtam Ráchelnak. Nem írtam neki már három nap óta és most sem említettem előtte Maryvel való találkozásomat. Azért sem írtam neki, mert nem tudtam elhatározni magamban, vajjon egyáltalán tegyek-e említést neki Maryről vagy sem. Végül megpróbáltam elhallgatni előtte találkozásunkat. Hiszen ez a találkozás az ő szempontjából semmiség volt, olyasmi, ami nem bántotta őt, ami annyira különvált az ő életétől, mintha álmodtam volna csak valamit.

Három nap múlva megérkeztem Milánóba, egy nappal a békekongresszus formális megnyitása előtt. De Milanóban poste restante távirat várt már rám, amely aznap reggel érkezett s amely száműzött a lelkemből minden gondolatot békeszerző hivatásomról. A távirat Párizsból érkezett és kék szövegszalagja a következő volt:

«Jöjjön vissza nyomban Londonba, Justint értesítették a találkozásunkról és most elhatározta, hogy válni fog. Megteszek minden tőlem telhetőt, hogy megmagyarázzak és elhárítsak mindent, de érzem, hogy magának is rögtön tudni kell a dolgról.»

Vannak dolgok, amelyek oly szörnyűségesen romboló hatásúak mindenre, ami drága nekünk, hogy egy ideig valósággal képtelenség, hogy elhigyjük őket. Most is emlékszem rá, hogy amikor elolvastam ezt a megdöbbentő értesítést, - az első olvasásra egy kissé nehéz is volt megértenem, mert az olasz hivatalnok egy-két szót rosszul talált ki, - emlékszem, hogy az első olvasásra nem fogtam fel teljesen a hír jelentőségét. Csak lassan derengett bennem, hogy miről van szó. Olyan volt az érzésem, mint mikor kibont az ember valami sértő névtelen levelet vagy valami esztelen fenyegetődzést hall.

- Micsoda *ostobaság!* - szóltam kishitűen. Egy ideig ott álltam a hálósobám ablakában, s igyekeztem lerázni aényt teljesen a lelkemről. De erősen belém tapadt és egyre realisabbá vált. Egyszerre csak tisztában voltam vele, hogy valóság. Nyomban cselekednem kellett.

Becsöngettem a pincért és vasúti menetrendet kértem.

- Nincs szükségem ezekre a szobákra. Vissza kell utaznom Angliába, - mondtam. - Igen, - rossz híreket kaptam...

8. §.

- Ki kell csak magyarázkodnunk, - mondtam magamban százszor is, hosszú, álmatlan utazásom közben. A dübörgő kerekek, közel a fejem alatt, ezt visszhangozták:

«Kimagyarázkodni. Oh, igen! Kimagyarázkodni! Kimagyarázkodni!»

És valami, egy hang, amelyre nem akartam figyelni, ezt mondogatta:

«És hátha nem fogják majd elhinni a kimagyarázkodást?»

Mikor ott ültem szemtől-szemben Maxwell Hartingtonnal, az ügyvédemmel, tintafoltos, piszkos, sárgán erezett falú szobájában, amely tele volt sorba rakott fekete bádogdobozokkal, kénytelen voltam tudomást venni erről a lehetőségről is.

Maxwell Hartington hátradőlt a székén, rendes szokása szerint, s úgy hallgatta a történetemet. Hangosan szuszogott a nyitott száján keresztül, apró cseppeket verítékezett és sokkal rosszabb állapotban volt, mint valaha. Nem ismertem soha életemben embert, aki ennyire borgőzös és mégis ily élesesű lett volna.

- Ez mind rendben van, Stratton, - mondotta, - magunk között. Nagyon szerencsétlen ügy volt és a többi. De Justint nyilván nem fogja kielégíteni; és ha csak lehet, más színben kell feltüntetnünk a dolgot, mielőtt esküdszék elé kerülünk. Látja - -

Látszott rajta, hogy gondolkodik és kerülni akarja a kellemetlen szavakat:

- Látja, nem fogják majd - megérteni.

- De hát, - mondtam, - végre is arról van csak szó, hogy véletlenül ugyanabba a fogadóba szálltunk. Ennél csak több bizonyítékra van szükség a válás kimondásához?

- Szomszédos szobákban töltötték el az éjszakát, - mondta Hartington szárazon.

- Szomszédos szobákban!? - kiáltottam.

Rám nézett egy pillanatig, szinte elámulva.

- Hát nem tudta? - kérdezte végül.

- Nem!

- Azok ezt is kikotorták. A fejük alig egy yardnyira volt egymástól akkor éjszaka. Maga a 36-os számúban aludt, ő pedig a 37-esben.

- De hát, - mondtam, azután elhallgattam.

Maxwell Hartington álmélkodását, azt hiszem, egy kis harag váltotta föl, mikor továbbra is ragaszkodtam ártatlanságomhoz.

- És Lady Mary szobát cserélt a titkárával, két nappal előbb, hogy - közel legyen az üres szobához. A titkár lekerült a 12-es szobába a földszintre, egy nagyobb szobába, amely naponta 13 frankba került s amelyet nem ért a kora reggeli napfény...

Valami iratcsomót kezdett forgatni az íróasztalán.

- Persze, maga erről nem tudott, - mondta aztán. - De amire énnekem szükségem van, - mondta dühös hangon, - az meggyőző bizonyíték annak, hogy nem tudott róla. Nincs olyan esküdszék a világon, amely elhinné, hogy maga nem tudott róla! Nincs olyan esküdszék! - Úgy bizony, - és most álarcát levetette, - nincs ember a világon, aki elhiggyen ilyen mesét! Így vagyunk, Stratton - -

9. §.

A londoni házunk nem volt bezárva. Két cselédünk benne lakott, minthogy gondoltunk arra az eshetőségre, hogy hamarabb vissza talállok térni, mint terveztem. Ráchel veletek hármatokkal, kicsi fiam, Crominghamben volt.

Nem közöltem Ráchellal, hogy visszatértem Londonba, s egyelőre az egyik klubomban szálltam meg. Amíg másodszor is nem beszéltem Maxwell Hartingtonnal, nem akartam sehogysem beletörődni abba a lehetőségbe, hogy Mary meg én hiába igyekszünk kimagyarázkodni. Oly embereknek a rendes bizakodása élt bennünk, akiknek a szavahihetőségét nem szokták soha kétségbevonni.

Valóban abban reménykedtem, hogy sikerülni fog rendeznem az egész ügyet és elsímítani anélkül, hogy Ráchelnak fülébe jusson a híre. Utána kényelmesen elmondhatom majd neki részletesen, hogy mi történt.

De napról-napra világosabb lett, hogy az ügyet sehogysem lehet rendezni, hogy meg fog történni az, ami szörnyű és hihetetlen, és hogy Justin kérlelhetetlenül ragaszkodik a válópörhöz.

Teljes ártatlanságomnak a hitét alaposan megrendítette már Maxwell Hartington is; kezdtem belátni, hogy csodálatosan elővigyázatlanok voltunk; kezdtem hinni, hogy elővigyázatlanságunk büntetést érdemel.

Másodszor is fölkerestem Maxwell Hartingtont és ezúttal tisztán megértettem, hogy tovább nem szabad titkolnom a dolgot Ráchel előtt.

Átvitettem poggyászsomat a házamba, a két cseléd nagy ámulatára, akik azt hitték, hogy én Olaszországban vagyok s azután egy távirat nyomában leutaztam Ráchelhez.

Elfelejtettem már a távirat szövegét, de azt tudom, hogy oly kevésbé volt riasztó, amint csak lehetett. Azt hiszem, körülbelül ez volt benne: «Visszajöttem Londonba okmányokért; ha lehet, lerándulok hozzátok is.»

Nem jelöltem meg sem azt, hogy melyik vonattal érkezem, sem azt, hogy melyik napon.

Nem voltam addig még sohasem Crominghamaben. A házba siettem, amelyben laktatok az eszplanádon, és ott megtudtam, hogy valamennyien künn vagytok a tenger partján. Elindultam a part töltése mentén és fürkésző szemmel vizsgáltam a gyermekek, dajkák és pihenő emberek különböző ragyogó csoportjait, amelyek ott nyüzsögtek elszórtan a fövényben. Vakító napfény volt s a tündöklő égbolt és az ezüstös szürke homokfoltok között ott nyújtózott előttem az apályos tenger, amelynek rendes zöldesszürke színének itt-ott zafir-izzása volt, mint a Földközi-tenger habjainak.

Itt-ott tarka kis napernyős sátrak és vászontetők voltak, egy-két ember fürdött is és rózsás színű és fehér ruhás gyerekek gázoltak a tajték vakító szélén.

És én dobogó szívvel kerestelek benneteket, oly érzéssel, hogy mihelyt találkozunk, közelebb ér hozzánk egy lépéssel az a sötét képtelen szerencsétlenség, amely mindnyájunkat fenyegetett.

És amikor végül rátok akadtam, mindnyájan sugározatok a boldogságtól és az egészségtől. A legkedvesebb kis családot láttam újra bennetek, csak az édesanyátok volt egy kicsit komolyabb, mint a napfény és a tenger öröme.

Te meg Mademoiselle Potin, aki abban az időben vett a gondjaiba, szorgalmasan egy nagy töltést emeltetek, hogy megállítsátok vele majd a legkomolyabban a tenger előrenyomuló dagályát. Ráchel *kettő* egy kissé távolabb roppant elégedetten egész sor kúpalakú homok-

pástétomot rakott a kis bádogvedrével. Margaret, a gügyögő kis rózsaszínű pötty, Jessica felügyelete alatt mászkált a homokban. Az édesanyátok ült és rátok figyelt - elgondolkozva.

És mielőtt bármelyitek is tudta volna, hogy ott vagyok, rátok hullt mindannyitokra az árnyékom.

A megjelenésemet, mikor Olaszországban kellett volna lennem, mindnyájan azzal a nyugodt, nem kíváncsiskodó bizalommal fogadtátok, amellyel mindig fogadni szoktátok utazgatásaimat ide-oda. A ti számotokra Olaszország, Amerika, a világ bármely helye olyan csak, mintha egy ugrásra volna.

Melegen, de gyorsan megcsókoltalak benneteket s azután visszasiettetek, amily hamar csak lehetett, a homokmunkáitokhoz. Megnéztem Ráchel *kettő* fővénydombjait, - nagynénjeiről és nagybácsijairól nevezte el őket, - és megveregettem a csöpp Margaret arcát, aki nem ismert rám.

Ráchel felugrott és megcsókolt és azután sugárzó arccal ott sürgött-forgott körülöttem, mialatt én téged dédelgettelek, kicsi fiam.

Oly meleg, oly reális volt az egész kép, hogy egy pillanatig a sötét fenyegetés, amely ott függött fölöttünk, eltűnt a szemhatárról, hogy aztán nagy csapás erejével térjen vissza csakhamar.

- Miért jöttél haza? - kérdezte Ráchel. - Azt hittem, hogy legalább egy hónapig leszek özvegyesorban. Mi lehet az, amiért haza kellett jönnöd?

A ragyogó öröm gyorsan eltűnt a szeméből, mikor várakoznia kellett a feleletemre. Észrevette arcomon a tragédia jelét.

- Miért jöttél vissza Olaszországból? - kérdezte megváltozott hangon.

- Ráchel, - szoltam, karonfogva őt, kétségbeesetten érezve, mily hiábavaló ez a védő mozdulat, - gyere, sétáljunk egy kicsit a part mentén. Szeretnék elmondani neked valamit. Valamit, ami meglehetősen bonyolult dolog.

- Háború lesz, Stephen? - kérdezte Ráchel hirtelen.

Mintha ez a kérdés, amely csak vagy százmillió embernek a boldogságát érintette s mértéktelen kint, pusztulást és katasztrófát foglalt magában, jelentéktelen apróság lett volna csupán.

- Nem, - szoltam. - Nem gondoltam a háborúra.

- De hiszen azt hittem - hogy semmi egyébbe nem is gondolsz.

- Az, ami történt, kiverte a háborút a fejemből. Olyasvalami ez - ami szerencsétlenséggel fenyeget mibennünket.

- A pénzünkkel történt valami?

- Bár erről volna szó csupán.

- De hát mi történt?

Egyszerre kitalálta.

- Mary Justinról van szó!

- Honnan tudod!

- Kitaláltam.

- Nos hát igen. Svájcban - találkoztunk.

- *Találkoztatok?!*

- Véletlenül. Mary ott lakott a fogadóban az Engstlen-Alpon.

- Te is ott aludtál! - kiáltott Ráchel.

- Nem tudtam, hogy Mary is a fogadóban van, csak másnap reggel értesültem róla.

- És akkor eljöttél!

- Aznap.

- De együtt sétáltatok?

- Együtt.

- És valami okból... És velem nem közölted a dolgot, Stephen! Egy szóval sem! És találkoztatok. De hát... Miért katasztrófa ez?

- Mert Justin tud róla és el akar válni Marytól és - valószínűleg sikerül is a terve...

Ráchel arca elfehéredett. Egy ideig egy szót sem szólt. Majd lassan azt mondta:

- És ha Justin nem tudta volna meg és nem járt volna el így, akkor - én sohasem tudtam volna a dologról.

Erre nem tudtam mit válaszolni. Ráchelnek igaza volt. Az arca nagyon nyugodt volt és a szeme belemeredt a helyzetbe, amely csupaszon elébe tárult.

- Mikor kezdődött, - szólt hirtelen fuldokló hangon, - mikor Mary írt neked - tudtam... éreztem...

Elhallgatott, mert félt, hogy sírva fakad, és egy ideig némán sétáltunk tovább.

- Azt hiszem, - szólt végül kétségbeesetten, - hogy Justinnak sikerülni fog a válás.

- Én is attól félek.

- Nincs bizonyíték - nem tettetek semmit...

- Nem.

- És én nem is álmodtam ilyesmiről!...

Majd erőt vett rajta a szenvedély.

- Stephen, drágám, - zokogott, - úgy-e nem tetted meg? Úgy-e nem tetted? Stephen, igazán nem tetted? Úgy-e nem? Hűséges maradtál hozzám, úgy-e, Stephen, hiszen a férjem vagy! Véletlenség volt - igazi véletlenség - úgy-e nem terveztétek ki előre a találkozást? Úgy történt, ahogy mondod? Sohasem kételkedtem a szavadban - soha, soha.

Igazán bátran felelhettem a kérdéseire, és feleltem is.

- És tudod, Stephen, - mondta Ráchel, - hogy én hiszek neked. És most *nem hihetek*. A szívem gyötrődik. Miért írtál neki? Miért írtatok egymásnak, miért leveleztetek? És miért nem említetted előttem egy szóval sem ezt a találkozást? Hiszek neked, mert nem tehetek egyebet, mint hogy higgyek. Megölne, ha nem hinnék neked ilyen dologban, amely oly közélről érint bennünket. És mégis úgy érzem azt, hogy találkoztatok, mintha kés fűródne mélyen a szívembe. Meg tudtam volna-e valamikor egyáltalán, hogy találkoztatok, Stephen? Tudom, hogy bánt, amit fecsegek... De oly hirtelen ér ez a dolog. A tiszta, derült égből csap le rám! És a gyerekek amott - oly boldogok a napban! Én is oly boldog voltam. Oly boldog. Hogy megérkezel... Ez gyalázatot, bíróságokat, újság-meghurcolást jelent majd, elvesztjük a barátainkat,

a pénzünket és a szabadságunkat... Oh, az anyám és az enyéim!... És te és a munkád, amivel vesződöl!... Az emberek sohase fogják elfelejteni, sohase fogják megbocsátani. Azt fogják mondani, hogy ígéretet tettél... Oh, csak soha ne írt volna neked, csak megmaradt volna a megállapodása mellett - -

- Akkor is találkozhattunk volna.

- Stephen!... Stephen, légy türelmes velem...

- Ez olyan dolog, - szóltam, - ami, ahogy mondtad, az égből csap le ránk olyan természetesnek tartotta, hogy írjon... És a találkozás... mintha valami rettenetes természeti csapás lett volna. Nincs az az érzésem, hogy megérdemeltem. Képtelenség. De itt van, Ráchel, kicsi szívecském, és szembe kell néznünk vele. Bármi történik is, tovább kell haladnunk az utunkon. Nem változtat a munkán, amelyet el kell végeznünk. Ha megnyirbálja a szárnyunkat - akkor szegett szárnyal kell tovább döcögnünk előre... Ami téged illet... szeretném, ha téged megkímélhettem volna ettől. De ő - Ráchel - ő is áldozat.

- Nem lett volna szabad írnia, - mondta Ráchel. - Nem lett volna szabad írnia. És hogyha találkozott volna - -

Nem tudta befejezni a mondatot.

- Nagyon nehéz dolog, - szóltam, - hogy arra kérjelek, hogy légy vele szemben méltányos - és velem szemben is. Bárha úgy léphettem volna eléd, bárha úgy vehettek volna feleségül - az emlékemben élő dolgoknak enélkül a hagyománya nélkül... De az voltam, aki voltam... Az ember nem szabadulhat attól, ami a vérében van. És aztán... aztán...

Gyámoltalanul elakadtam.

10. §.

És azután eljött hozzám Mary személyesen, hogy közölje velem, hogy nem lesz válópör.

Váratlanul jött el hozzám. Visszatértem a városba még aznap este és másnap reggel, amikor leültem a dolgozószobámban, hogy feleljek néhány nem fontos kérdésre, amelyet Maxwell Hartington küldött hozzám levélben, belépett a szobalányom.

- Fogadhatja most, - kérdezte, - Lady Mary Justint?

Felálltam, hogy fogadjam a látogatómat.

Belépett magas, fekete alakja és megállt szótlánul előttem, amíg az ajtó be nem zárult mögötte. Az arca fehér volt és kimerült és ünnepélyesen komoly. Meggörnyedt egy kicsit, láthattam rajta, hogy nem tudott aludni, soha életében nem láttam még gyötrelmek nyomát az arcán. És tétovázott.

- Édes szívem! - szóltam. - Miért jöttél hozzám?

Széket toltam eléje és Mary leült.

Egy pillanatra nagynehezen erőt vett magán. Eltakarta kezével a szemét s mintha keserves sírás fojtogatta volna belülről...

- Eljöttem, - szólt végül. - Eljöttem. El kellett jönnöm... hogy lássalak.

Leültem egy székre melléje.

- Nem volt okos dolog, - mondtam. - De - mindegy. Oly fáradtnak látszol, édes szívem!

Csendesen ült a helyén egy kis ideig.

Azután mozdult a karja, mintha vakon utánam tapogatózna, és én átöleltem a derekát és a vállamra vontam a fejét és Mary sírva fakadt.

- Tudtam, - zokogott, - hogy ha eljövök ide hozzád...

Nemsokára abbahagyta a sírást.

- Adjon egy kis hideg vizet, Stephen, - mondta. - Egy kis hideg vizet az arcomra. Már újra visszanyertem a bátorságomat. Az imént - nagyon le voltam törve. Igen - hideg vizet. Mert olyan dolgokat akarok közölni magával - amiknek örülni fog...

- Látja, Stephen, - szólt és most már teljesen visszanyerte az önuralmát, - nem kell meglenni a válópörnek. Végiggondoltam mindent. Nincs szükség válásra.

- Nincs szükség?

- Nincs.

- Hogy érti ezt?

- Meg tudom akadályozni.

- De hogyan?

- Meg tudom akadályozni. Meg tudom - - Belemehetek egy megállapodásba... Olyan jó dolog, Stephen, édesem, hogy itt lehetek és újra beszélgethetek veled.

Felállt.

- Ül le oda az íróasztalodhoz, édesem, - mondta. - Már egészen jól vagyok. Ez a víz nagyon jót tett. Milyen jól eshetnek a hideg dolgok! Ül le az íróasztalodhoz, nekem pedig enged meg, hogy ide üljek le. És aztán beszélek majd hozzád. Mit kellett átélnem, szívem. Ah!

Elhallgatott, könyökét az íróasztalra támasztotta és a szemem közé nézett. És egyszerre csak az az édes, őszinte mosolya végigsuhant, mint a napfény, arcának a téli vigasztalanságán.

- Mit kellett átélnünk mind a kettőnknek! - mondta. - Ez a furcsa kis világ - lesujtott ránk az ökleivel. És milyen kicsiségért! És mi ketten milyen nevetségesen boldogok voltunk. Emlékszel rá? A sziklákra, és a napfényre, és azokra a bütykös, összegabalyodott kis növényekre? És a csónakon lék volt és te betömted! És a búcsúzásunk és ahogy fölfelé törtél azon a kanyargós ösvényen, egyre távolodva tőlem! Szürke alakod megállt és integetett - kicsi alak voltál - olyan derék, kicsi alak! És aztán ez a vihar! Ez a *szörnyű* zivajgás! Ügyvédek, szitkozódások, fenyegetések - - És Stella Summersley Satchel, mint a denúciálás fúriája. Mekkora gyűlöletet rejtegetett előlem ez a némbor! Felgyülemlett benne... Rettentő elgondolni is, Stephen, mit kellett elviselnem... Oh, milyen messze vannak most tőlünk azok az Alpok! Mintha valami más életben volnának... És mi itt vagyunk! - a következmények között vergődve.

- De - azt mondtad, hogy megakadályozhatjuk a válást.

- Igen. Megtehetjük. *Én* megtehetem. De látni akartalak - mielőtt megteszem. Valahogyan nem érzem magam elhagyottnak, ha veled vagyok. Látni akartalak... Olyan jó, ha láthatlak.

Az arcomba nézett. Fáradt tekintetében megvillant egy pillanatra a régi derű.

- Végiggondoltál mindent, - kérdezte, - mi fog történni, ha válni fogunk?

- Küzdeni fogok minden erőmmel.

- Le fognak verni.
  - Majd meglátjuk.
  - Le fognak. És azután?
  - Ne foglalkozzunk előre a katasztrófával, amely el sem következik talán.
  - Stephen! - mondta, - mi lesz veled, ha én nem leszek itt, hogy rátereljem figyelmedet a dolgokra? Mert én nem leszek itt. Nem fogsz eljutni hozzám... Néha úgy érzem, mintha az édesanyád volnék. És sohasem éreztem ezt még ennyire, mint most...
- És ekkor gyorsan, röviden elkezdte leírni a fenyegető katasztrófát. Jellemezte a bíróságot és hiábavaló tagadásunkat, lefestette előttem a vihart, az ellenségeskedés viharát, amely ki fog törni a fejünk fölé.
- És gondold csak meg az én sorsomat, - mondta. - Le fognak vetkeztetni és ki fognak közöszíteni.
  - Nem, amíg én élek!
  - De mit tehetnél te az érdekeimben? Hiszen ott van Ráchel! Hogy állhatnál te mellém? Nem lehetsz kegyetlen Ráchellal. Tudod, hogy nem lehetsz kegyetlen Ráchellal. Nézz a szemembe, Stephen. Mondd meg nekem. Igen... Hogyan állhatnál mellém?
  - Valahogyan! - kiáltottam dőréen, aztán elhallgattam.
  - Arra fognak engem felhasználni, hogy téged letörjenek, hogy anyagilag tönkretessenek. És ott lesznek a gyermekeid, akikkel törődnöd kell...
  - Istenem! - kiáltottam hangosan. - Miért gyötörsz így? Nem eleget tépelődtem már ezeken a dolgokon?... Nem láttam a romlást és a gyalázatot, a reménytelen kelepécét, az emberek belém vetett bizalmának a megrendülését? Nem láttam, hogy a munkám szétfüllik és véget ér megint? Hogy a gyermekeim, mikor felnőnek, hallani fogják ezt és történetünknek a túlzott eltorzítását? És te... Életednek minden nemes tartalma szétfülkeltan veszendőbe megy. Ez a dolog üldözni fog mindannyiunkat, a sarkunkhoz fog tapadni. Ki fogja tölteni egész hátralevő életünket...
- Az arcomat a kezeimbe temettem. Mikor újra fölnéztem, Mary arca fehér és nyugodt volt és különös gyöngédséggel sugárzott.
- Nem akarnám, Stephen - nem akarnám, hogy kegyetlen légy Ráchellal... Csak azt szeretném tudni - csak valamit szeretnék tudni... De elcsapongunk. Értelmetlenségekről beszélünk. Mert hiszen, amint megmondtam, nincs szükség válásra. Egyáltalán nem lesz válópör. Azért jöttem ide, hogy ezt megmondjam. Fizetni fogok - valahogyan, Stephen... Nem lehetetlen módon. Csak azt ne hidd, hogy valami lehetetlenségről van szó.
- Azután az ajkába harapott és szó nélkül ott ült a helyén.
- Egyetlenem, - suttogtam, - hogyha egymáséi lettünk volna kezdetben...
- De Mary tovább folytatta a saját gondolatait.
- Szereted a kicsi gyermekeidet, - mondta. - És szereted bizakodó lányka-feleségedet... Természetes, hogy szereted őket. Hiszen ők a tieid. Oh! Oly mélységesen a tieid... A tieid...
  - Óh, szívem! Ne gyötörj így! Szeretem őket. De téged is szeretlek.
  - Nem, - szólt Mary, - nem úgy, mint őket.

Tiltakozó mozdulatot tettem.

- Nem, - mondta oly sugárzó derűvel, amelyet soha addig nem láttam még az arcán. - Engemet az agyaddal szeretsz. A lelkeddel, ha így tetszik. *Tudom*, szegény, vérző Stephenem! - Nem könnyek csillognak a szemedben? Ne szégyeld, hogy látom a könnyeidet, Stephen... Édes szegényem! Édes szegényem!... *Őket* a szíved szívével szereted. Miért bánt, hogy látom ezt?... Egész életemben nem volt soha igazam, Stephen, és most, mikor tudom ezt, már késő van. Azt szeretjük, ami a miénk, amit az életünk árán szerzünk meg magunknak... Én mindig kemény voltam, kemény voltam egy kicsit... Stephen, drágám, szeretlek, mindig szerettelek és mégis mindig arra igyekeztem, hogy a magamé maradjak... Most már késő van... Nem is tudom, miért beszélek erről... De látod, most belemehetek egy megállapodásba - nem lehetetlen megállapodás - és megmenthetlek téged és megmenthetem a feleségedet és gyermekeidet...

- De hogyan? - szoltam, még mindig kételkedve.

- Azzal te ne törődjél, Stephen. Ne is kérdezd most tőlem, hogy hogyan. Nem nagyon nehezen. Könnyen. De nem fogok neked leveleket írni - látod - nem fogok soha többé. Soha. És látod, ezért kellett eljönnöm ide hozzád, ezért tudtam eljönni hozzád, hogy még egyszer lássalak és istenhozzádot mondjak neked és elbúcsúzzam tőled, drága egyetlenem, te, akit eldobtam magamtól és akit későn szerettem csak...

Az ajkába harapott és a szemembe nézett, édesen, felhevülten, elevenen, mialatt az arcán alágördült egy könnycsepp. De a hangja szilárd és állhatatos volt már.

- Meg tudod akadályozni ezt a válást? - kérdeztem. - De hogyan, Mary?

- Ne, ne kérdezd tőlem, hogy hogyan. Ára van. Üzleti megállapodás. Nem, nem! Azt ne gondold... Megállapodás Justinnal, de nem megalázó. Ne engedd, szívem, édes, hogy szomorítson ez a gondolat. Foglalót kell adnom az üzletre... Soha, szívem, egész hátralevő életünk során sohasem fogunk egymással beszélni többé, te meg én. Soha! Még ha szemtől-szembe kerülünk is egymással még egyszer - egyetlen szót sem...

- Mary, - szoltam, - mi az, amit tenned kell? Úgy beszélsz, mintha... Mi az, amit Justin kíván?

- Nem! Ne kérdezd ezt tőlem... Arról beszélj, Stephen, - látod, annyi minden beszélnivalónk van még, - arról beszélj, hogy mi mindent fogsz csinálni. Mindenről beszélj. Mert nagy fogadalmat kell tennem, hogy lemondok - rólad. Hogy nem gondolok - nem is gondolok rád többé soha újra... Nem, nem. Még az újságokban sem fogom többé látni a rólad szóló híreket. Ezúttal nem lehet szó mesterkedésekről. Látod, szívem, ezért most át akarom itatni a lelkemet veled. Meg akarok telni veled. Arról beszélj, hogy a te munkád érdemes erre, hogy - nem olyan, mint akárkinek a munkája. *Erről* beszélj nekem, Stephen. Úgy, de úgy szeretném ezt hinni. Most ne légy szerény. Ez kegyetlenség volna. Azt szeretném hinni, hogy legalább végezetül olyasmit teszek, amit érdemes megtenni, s ami nem hiábavaló...

- Zárkózottságba kell visszavonulnod? - kérdeztem hirtelen, - apácának kell lenned?

- Valami efféléről van szó, - felelte; - nagyon hasonlít ehhez. De megígértem - határozottan - hogy nem mondom meg neked. Tárd fel a lelkedet most előttem, Stephen. Ajándékozz meg valamivel, amit megőrizhetek a lelkemben - a várakozás hosszú - hosszú éveit alatt...

- De hol? - kiáltottam. - Miféle évekig tartó várakozás alatt?

- Egy magányos helyen, édes szívem - hegyek között. Fönt a magasban és nagyon távol. Gyönyörűséges, de magányos hely. Egy tó. Nagy sziklák... Igen - mint az a hely volt. Oly különös... Bőven rá fogok élni arra, hogy gondolkozzam, és nem lesznek újságjaim - nem kapok híreket. De nem szabad erről neked beszélnem. Ne engedd, hogy erről beszéljek neked.

Erről a világról szeretnék hallani, erről a világról, amelytől készülök elszakadni és arról, hogy miképpen akarsz tovább küzdeni a meleg és poros küzdelemben - hogy nyugodttá, barátságossá és okossá tedd a világot, hogy jobban fegyelmezd a lelkeket, hogy kiszélesítsd a gondolatok körét... mindenről szeretnék hallani, amiben te hiszel. Mindenről, amiben hiszel és amihez ragaszkodol - még ha nem is látod tisztán a dolgokat. Most, hogy válni készülök ettől a világtól, most kezdem látni, hogy milyen szépséges dolog - küzdeni úgy, ahogy te akarsz küzdeni. Fáradtságosan, dicsőség nélkül küzdeni életed fogytáig... Igazán hiszel ebben a küzdelemben, Stephen?

11. §.

És ekkor hirtelen kitaláltam a szándékát.

- Mary, - kiáltottam felállva és kezemet a karjára tettem. - Mondd, hogy mi az, amit tenni akarsz? Mit akarsz csinálni?

Védekező pillantást vetett rám és egyideig egyikünk sem szólt.

- Mary, - kezdtem újra, de nem tudtam kimondani, amit gondoltam.

- Nincs igazad, - hazudott végül...

Ő is felállt, szembe velem. Megfogtam a vállát és a szemébe néztem.

Kis csengőmnek a hangja szakította félbe szótlanágunkat.

- Mennem kell, Stephen, - mondta Mary. - Nem vettem észre, hogy elszaladt az idő.

Kezdttem könyörögni neki, de ő tagadott.

- Nem érted, - mondta, - nem érted! Stephen! - Azt reméltem, hogy meg fogod érteni. Te nem úgy látod az életet, mint - én. Én mindenféle ragyogó dolgot kívántam és te - érvekkel hozakodol elő. Meg vagy rendülve, nem akarod megérteni a dolgot... Nem, nem. Vedd el a vállamról a kezedet, Stephen, édes, és engeddd, hogy távozzam. Engedd, hogy távozzam!

- De hát, - szóltam kábán és makacsul, - mit fogsz csinálni most?

- Megmondtam, Stephen, megmondtam. Többet nem mondhatok. És te - arra az ostobaságra gondolsz. Mintha el tudnék követni ilyesmit! Stephen, ha megigérem, eleresztesz?...

12. §.

Az elmém erről a pillanatról átugrik a délutánnak arra a percére, amikor elviselhetetlen szorongás és gyötrődés marcangolása közepett kopogtam és csöngettem és újra kopogtam annak a háznak a kapuján, amelyben Mary lakott a South Streeten, azzal a szándékkal, hogy még egyszer könyörögni fogok neki, hogy maradjon életben - ha igazán a halál gondolatával foglalkozott.

Engedtem, hogy eltávozzék, s utána nyomban száz elmulasztott dolog jutott az eszembe. Elmehettem volna én is vele, fenyegethettem volna azzal, hogy én is meghalok vele együtt; úgy éreztem, nem számít semmi a világon, csak visszaránthassam őt a halál sötét kezéből, mert nyilvánvalóan ebbe kapaszkodott bele. Tudtam, tudtam bizonyosan, hogy kicsikart

igérete nem kötelezi őt. Tudtam és mégis viaskodtam a bizonytalanság legsápadtabb árnyékával. És későn mentem el Maryhez. Rögtön láttam, hogy elkéstem, mikor a kapu kinyílt és megjelent előttem egy fiatal inasnak a rémült arca és a sírástól kivörösödött szeme.

- Az orvos? - kérdezte, minthogy némán álltam.

- Szeretnék... - szóltam. - Beszélnem kell Lady Maryvel.

Egy pillanatig nem szólt.

- Lady Mary - Lady Mary - meghalt, uram, - mondta végül. - Hirtelen halt meg.

Az arca remegett, zokogás torzította el. Többet nem tudott mondani; ott állt sírva a kapu alatt.

Néhány pillanatig ott álltam szemben vele, mintha kétségbe akarnám vonni a szavait. Vannak dolgok, amiket az agy a legyőzhetetlen bizonyossággal szemben sem akar tudomásul venni. És szeretnők erőszakosan visszatolni az időt...

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A féltékenység bűnössége.

1. §.

Itt ülök ebben a kecses arányú kis szobában, amelyet örökre el fogok hagyni a jövő héten, mert az édesanyád kezd már csomagolni, hogy visszatérjünk megint Angliába. Kitekintek a csinos francia kertre, amelyben egész nyáron át gyönyörködtem, és előttem itt van a kézírathalom, amely itt tornyosodott fel, barátságomnak és szerelmemnek, Mary tragikus végének és mindannak a változásnak a története, amely meggyőződéseimben és terveimben ennek a befejezésnek a következtében támadt.

Azt akartam, hogy életemnek legyen a története; de milyen kevés van benne az életemből! Legfőleg bizonyos kiélezett mozzanatok, bizonyos szembeötlő vonatkozásokat ad belőle. Csak most kezdek tisztába jönni azzal, hogy mennyire felületes, hézagos és vázlatos szükségképpen minden regény vagy életrajzi mű. Mennyire egyszerűsíteniünk kell a dolgokat! Milyen kevés az, amit átszámaztathatunk az élet teljességéből, a ragyogó érdeklődésekből, az egymásba szövődő másodrendű vonatkozásokból, a tapasztalás derengéseiből, álmaiból, kettős sugártöréseiből! Mintha ezek a javítgatott ívek inkább elrejtene, mint tükröznék még Maryt is, pedig főként róla iparkodtam beszélni neked. Benne van-e ebben a szorgalmasan, de gyakorlatlanul írt kéziratcsomóban, benne van-e egyáltalán *ő*, akinek oly bőségesen áradt az elevensége, aki úgy tudott szeretni, mint az áradó napfény és úgy tudta adni magát, mint az Isten adja a világot?

Az élet oly sokkal teljesebb bármely könyvnél. Ezt az egész történetet el lehet olvasni, azt hiszem, egy-két óra alatt, én ellenben több mint negyven esztendeig éltem át, tünődtem és elmélkedtem a lényegén. Nem tudom elképzelni, hogy ez a könyv kelthet-e benned másról benyomást, mint egy pályafutásról, amely a maga egészében egyetlen tragikus kapcsolatnak a keretén feszült ki; de nincs élet, ha csak nem nagyon rövid, fiatal életről van szó, amely ilyen egyszerű lehetne. Mindabból, amit szépnek és csodálatosnak találtam, Mary volt az én számomra a legcsodálatosabb; olyan *ő* az én életemben, mint egy napsütötte tó, amely hegyek között terül el; és az összes élességek közül, amelyekkel az élet formált rajtam, *ő* volt a legélesebb. De azért nem Mary volt az egész életem, nem *ő* volt egész életemnek a formája sem. Halála után egyideig nem tudtam elviselni semmit sem az otthonomból; nem tudtam elviselni sem az édesanyád jelenlétét, sem a tiédet; gyűlöltem a vigasztalódás lehetőségét is; elutaztam Olaszországba és csak rengeteg erőfeszítés árán tudtam újra feltámasztani magamban az érdeklődést az iránt a munkaterv iránt, amelynek életemet szentelem. De bizonyos, hogy még mindig élek, élek és dolgozom, érzem és élvezem a szépséget...

Mennél tovább élek, egyre jobban úgy látom, hogy a költészet és az irodalom túlnyomó része, még pedig főként a mult irodalmáé, nincs összhangban annak az életnek, amelyet ma élünk, a tömörkedésével és változatosságával, a tartalékjaival, erőforrásaival és gyógyulásaival. E helyett oly életnek a kifejezője, amely kegyetlenebb és ridegebb körülmények között folyt, mint a mi körülményeink; amelyet oly emberek éltek, akik nálunk naivabban szerettek és gyűlöltek, korábban megöregedtek és fiatalabban meghaltak, mint mi. Egyes személyek és események uralkodtak rajtuk, úgy ahogy mi rajtunk már nem uralkodnak. Mi messze elérünk, tovább tartunk és egyre jobban kiszabadulunk a heves feszültség állapotából a megértés felé haladtunkban.

És ez a megdöbbentő csapás kezd már beleilleszkedni a maga helyébe más események közé, mint szokatlan és szörnyű esemény ugyan, amely azonban kapcsolatos az élet minden szokatlanságával és titokzatosságával s része a kétségbeesés, hiábavalóság és a halál egyetemes rejtelseinek, amelyek gyermekkorom óta izgatták az öntudatomat.

Mary halála egy időre elhomályosította számomra az életet, de most már egyre jobban itt van lelkemben újra elevenen. Kezdem megérteni, hogy létének a valósága az, ami a legjelentősebb, nem pedig halálának az esetlegességei. Kisebb baj volt, hogy menekülnie kellett az életből, mikor úgy tetszett, hogy az élete katasztrófa lett volna nemcsak önmagára, hanem mindazokra is, akiket szeretett; kisebb baj volt ez, mint hogyha egész élete akadályok és korlátok között vergődött volna tovább. Egész élete során ez a derék, finom és szépséges emberi teremtés, lehetőségei túlnyomó részét tekintve, elpazarlódott a maga ragyogó foglalatában, nagyszerűen pazarlódott el, ha úgy tetszik, de elpazarlódott.

Az elpazarlódásnak ez a gondolata nyugozta le a lelkemet abban a különös beszélgetésben is, amelyet Justinnal folytattam. Mert szükségessé vált, hogy találkozzam Justinnal azért, hogy elnyomjuk azokat a suttogásokat, amelyek Mary halála nyomán támadtak. Justin véletlenséggnek tüntette föl Mary halálát, mintha tévedésből nagyobb adagot vett volna be az altatószerből, amelyet használni szokott; de az már nem volt módjában Justinnak, hogy teljesen elsímítsa a folyamatba tett válópör kezdeteit. Suttogni kezdtek már egyrészt a hivatalos személyek, másrészt a kiszemelt tanúk.

De minderről fölösleges beszélnem neked, kicsi fiam. A fontos az, hogy Justin meg én gyűlölet és erőszak nélkül találkozhattunk. Az a Justin, akivel találkoztam, őszhajú ember volt; testileg össze volt zsugorodva, még halkabban beszélt, mint valaha, figyelmes hallgatásai még jobban kiéleződtek és az a sötét forradás az arcán túlterjedt a szemöldökeire.

Válni készültünk már egymástól, miután meghatott hidegséget színlelve elintéztük a dolgunkat, amikor Justin egyszerre csak megragadta a karomat.

- Stratton, - mondta, - mi ketten - mi öltük meg őt. Darabokra téptük őt, amint ide-oda ráncigáltuk...

Nem feleltem erre a kitörésre.

- Darabokra téptük őt, - ismételte. - Átkozottul együgyű história. Az ember úgy megdühösödik, mint - a fenevad.

Fura módon igyekeztem minden áron biztosítani Justint arról, hogy Mary meg én valóban teljesen ártatlanok voltunk - amint mondani szokták - együttlétünknek egész utolsó napján.

- Ebben nem volt igaza önnek, - mondtam. - Mary hűséges volt önhöz. Sohasem terveztük azt, hogy találkozni fogunk és amikor találkoztunk... Mintha testvérek lettünk volna... Igazán semmi sem történt.

- Azt hiszem, - mondta Justin, - hogy ennek örülnöm kellene. De most ez már nem sokat használ. Megöltük őt... Mit ér most már ez nekem?

3. §.

És ezt az írást azoknak az édes és szépséges lehetőségeknek az eredményével akarom végezni, amelyek állati féltékenységek, megfontolatlan motivumok és ősi rideg intézmények hálózataiban vergődnek. Maryben, úgy érzem, megtaláltam nemcsak a nőt, hanem a pajtást is, megtaláltam azt, amiről oly sokan álmodtak, a szabad elhatározásból nyújtott szerelmet és

barátságot, és én ezzel szemben nem tudtam egyebet tenni, mint hogy minden áron ragaszkodtam ahhoz, hogy megszerezsem őt a magam tulajdonának. Nem akartam megengedni neki, hogy éljen, csak mint része az én életemnek. Jobban látom és jobban megértem őt most, mint amikor még eleven volt; emlékszem mindenre, amit mondott és amit írt; és világos előttem, talán világosabb, mint ő neki magának volt bármikor, hogy minden ellenkezésével az ellen, hogy bármily értelemben másnak a tulajdona legyen, minden önmagában való bizakodásával, minden függetlenségre való törekvésével, igazi prototípusa volt Mary annak a testvérkedvesnek, aki el fogja majd foglalni szükségképpen a helyét annak a csábító és rabszolgalelkű asszonytípusnak, amely tulajdon, amelynek ura van, amely tele van csalfasággal, s amely manapság pusztítja a világot. És Mary tulajdona volt másnak, Marynek ura volt és Mary titkolózásba, bujkálásba volt belekényszerítve. Tehetett volna-e egyebet? Tehet-e egyebet bármely nő? Talán megóvhatta volna a szabadságát valami rosszul fizetett munka árán, elfojtva minden más ösztönt a maga élénk és mohó természetében. Egyike lehetett volna talán ő is azoknak a szegény semlegesneműeknek, akiket független nőknek mondanak... Az élet lehetetlenné vált a számára; meg kellett halnia, mint ahogy végzetszerűen meg kell halnia mindennek, ami megelőzi az idejét. Nemcsak férjének és szerelmesének a megfontolatlan és fegyelmezetlen szenvedélye pusztította el őt, hanem az a rengeteg hagyomány, amely fentartja és kikényszeríti a női nem leigázását. Amit én kaptam tőle és ami ő volt, az pusztá sejtetése csak mindannak, amit mi egymásból és a világból csinálhattunk volna. És talán ebben a történetben eleget mondtam, kicsi fiam, hogy megérthesd, miért azonosította magát Mary valami olyasmivel, ami átfogja az egész világot, miért tulajdonított magának szimbolikus értéket, és miért talállok én az emberiség egész nyüzsgő színjátékában oly valamit, ami megvolt Maryben is: az érzéket összebogozott és elfojtott szép dolgok iránt, amelyek képtelenek kiszabadítani magukat azoknak az ősi korlátozó féltékenységeknek a bilincseiből, amelyeket a törvény és a szokás testesítenek meg. Mert tudom, hogy férfiaknak és nőknek egyre növekvő sokasága járja elnyűtten az ősi országutakat. A vallási türelmetlenségnek, a nemzetiségi, kultuszbeli és faji ámitásoknak vérrel áztatott szervezett féltékenységei, az a gyűlölet, amelyet az egyszerű emberek, a fiatalok és közönségesek, éreznek mindennel szemben, ami nem hasonlít hozzájuk, megszűnnek kétségbevonhatatlanul uralkodó erőkként működni a mi kollektív életünkben.

Szeretnők felszabadítani életünket ez alól a szolgaság és ezek alól a szellemi korlátoztságok, minden ostoba gyűlölködés és gyanakvás alól. Fajunknak az érlelődő agya belefárad ezekbe a durva, állati és gyermekes dolgokba. A Maryéhoz hasonló szellem kezd támadni és terjedni az emberi dolgokban, oly szellem, amely szabadságot és bájos életet követel, mint oly örökséget, amelyet hosszú időn át elvontak tőle. És én, aki oly vakon és szűkkeblűen szerettem Maryt, most ébredező megértéssel szeretem a szellemét.

Nem akarok megelégedni a féltékenységeknek azzal a megalkuvásával, amely az emberiségnek a mai életberendezése. Arra szentelem magamat és ha lehet, arra szentellek téged is, kicsi fiam, hogy romboljuk le a féltékenységet és a féltékenység formáit, védősáncait és eszközeit nemcsak önnönmagunkban, hanem a világ gondolatában, törvényeiben és szokásaiban is.

-&-